

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

П. М. Кубрак

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС УКРАЇНИ

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2010

ББК 67.9(4УКР)311я73

К88

Рецензенти: *М. Є. Шумило*, д-р юрид. наук, проф.
М. А. Погорецький, д-р юрид. наук, проф.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 2 від 27.02.08)

Затверджено Міністерством освіти і науки України (лист № 1.4/18-Г-683 від 25.03.08)

Кубрак, П. М.

К88 Кримінальний процес України: Заг. частина: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / П. М. Кубрак. — К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2010. — 244 с. — Бібліогр. : с. 231–241.

ISBN 978-966-608-867-6

У пропонованому підручнику розглянуто основні наукові положення, поняття та проблемні питання Загальної частини кримінального процесу України з урахуванням змін та доповнень до кримінально-процесуального законодавства.

Для студентів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, а також для науковців і практикуючих юристів.

ББК 67.9(4УКР)311я73+67.311я73

- © П. М. Кубрак, 2010
- © Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2010
- © ДП «Видавничий дім «Персонал», 2010

ISBN 978-966-608-867-6

*Моїй матері Ганні Лазарівні
та світлій пам'яті мого батька
Микити Кузьмовича
присвячую*

ВСТУП

1991 року Україна здобула державну незалежність. Для забезпечення прогресивних соціально-економічних і політичних змін у суспільстві Верховна Рада України схвалила Концепцію судово-правової реформи в Україні [52], 28 червня 1996 р. нею був прийнятий Основний Закон України [27], а 17 липня 1997 р. Україна ратифікувала Конвенцію про захист прав людини та основних свобод, яка набула чинності 11 вересня 1997 р. [47]. Згідно з Конституцією України, Концепцією судово-правової реформи та Конвенцією про захист прав людини та основних свобод, “Україна заявила про своє прагнення стати незалежною європейською правовою державою, в якій людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність, безпека, її права і свободи та їх гарантії визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю і визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність”.

Однією з дієвих форм захисту прав і свобод людини є кримінальне судочинство.

Згідно із Законом України “Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України” від 21 червня 2001 р. № 2533-III [34], було внесено значні зміни і доповнення до понад 100 статей КПК. Багато з них викладено в новій редакції, а деякі положення втратили свою чинність. Найбільшою мірою ці зміни стосуються судових стадій. Так, стадію “Віддання обвинуваченого до суду” замінено стадією “Попередній розгляд справи

суддею”. В ній у новій редакції викладено понад 48 статей. Значні зміни відбулися у провадженні кримінальних справ у суді першої інстанції. Також запроваджено новий інститут судочинства — апеляційне провадження, яке здійснюють апеляційні суди.

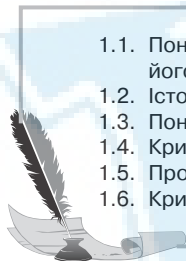
Закон України “Про судоустрій України” від 7 лютого 2002 р. № 3018-III визначив правові засади організації судової влади і здійснення правосуддя в Україні [50]. За цим законом в українському судочинстві вперше створено інститут присяжних, які в апеляційних судах безпосередньо забезпечуватимуть участь народу в здійсненні правосуддя.

Названі та інші зміни і доповнення кримінально-процесуального законодавства відображено в цьому підручнику, змістом якого є Загальна частина. Розглядаються також основні положення, історичні етапи та форми, види, поняття і завдання кримінального процесу України, його джерела, кримінально-процесуальні правовідносини, демократичні принципи та етичні засади, правове становище учасників кримінально-процесуальної діяльності, поняття та порядок формування, перевірки та оцінки доказів, обставини, які підлягають доказуванню, а також питання теорії і практики кримінального судочинства.

До кожної теми подано міжнародні та правові акти України і навчально-методичні джерела.

Підручник має на меті допомогти студентам вищих юридичних закладів освіти опанувати теоретичні основи кримінального процесу, підготувати реферати, контрольні, курсові і дипломні роботи, а також може стати в пригоді працівникам органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду при здійсненні покладених на них функцій і виконанні своїх завдань під час кримінально-процесуальної діяльності.

Поняття, суть і завдання кримінального процесу України

- 1.1. Поняття, мета та основні завдання кримінального процесу, його зв'язок з іншими галузями права й суміжними науками
- 1.2. Історичні форми кримінального процесу
- 1.3. Поняття стадій кримінального процесу та їх система
- 1.4. Кримінально-процесуальна форма
- 1.5. Процесуальні гарантії та кримінально-процесуальні функції
- 1.6. Кримінально-процесуальні правовідносини

1.1. ПОНЯТТЯ, МЕТА ТА ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ, ЙОГО ЗВ'ЯЗОК З ІНШИМИ ГАЛУЗЯМИ ПРАВА Й СУМІЖНИМИ НАУКАМИ

Визначення поняття кримінального процесу (від лат. *criminalis* — злочинний і *process* — просування вперед) є дискусійним у теорії кримінального процесу. Тож у юридичній літературі зустрічаються різні за змістом дефініції.

Сутність кримінального процесу проявляється в таких його складових:

1. Кримінально-процесуальна діяльність — специфічний і спеціальний вид державної діяльності, в якій реалізується правоохоронна функція держави.

2. Правоохоронну функцію від імені держави здійснюють тільки уповноважені на це нею відповідні державні органи та посадові особи, через те їх діяльність має публічно-правовий характер (ст. 4 КПК України).

3. У кримінально-процесуальній діяльності проявляються три основні напрямки-функції кримінального процесу: обвинувачення (кримінальне переслідування), захист і здійснення правосуддя.

4. Функції кримінального процесу проявляються в змісті кримінально-процесуальної діяльності, яка полягає: у перевірці заяв і повідомлень про злочини та вирішенні питань про порушення кримінальної справи; розкритті злочинів та розслідуванні кримінальних справ; розгляді і вирішенні кримінальної справи по суті; виконанні прийнятих процесуальних рішень; прокурорському нагляді за додержанням законів органами, які проводять дізнання і досудове слідство; судовому контролю за законністю, обґрунтованістю та справедливістю при прийнятті процесуальних рішень органами дізнання, слідчим, прокурором, які обмежують права та свободи людини і громадянина.

5. Об'єктом правового регулювання кримінально-процесуального права є кримінально-процесуальні відносини, що виникають у зв'язку з провадженням кримінальної справи.

6. Імперативний, диспозитивний та змагальний метод правового регулювання кримінально-процесуальних правовідносин, завдяки яким від імені держави на учасників таких правових відносин здійснюється визначений у законі процесуальний вплив з метою виконання завдань кримінального судочинства. Перший метод має перевагу перед іншими.

7. Способи правового регулювання кримінально-процесуальних правовідносин полягають у дозволі — наданні учасникам правовідносин відповідних суб'єктивних прав; зобов'язанні — покладанні на учасника правовідносин юридичного обов'язку вчинити певну дію; забороні — покладанні на учасника правовідносин обов'язку утримуватися від вчинення відповідних дій.

8. Тип правового регулювання кримінально-процесуальних правовідносин між його учасниками полягає у відповідному поєднанні способів дозволів і заборон. У загальній теорії права вирізняють два типи правового регулювання [116, с. 497–498]: загальнодозвільний, що діє за принципом “дозволено все, крім прямо забороненого законом”; спеціально-дозвільний, який діє за формулою “заборонено все, крім прямо дозволеного законом”. В кримінальному судочинстві домінує другий тип правового регулювання.

9. Між учасниками кримінально-процесуальної діяльності виникають правовідносини. До системи кримінально-процесуальних правовідносин належать: учасники кримінального про-

цесу; об'єкт — власне поведінка учасників кримінально-процесуальної діяльності; процесуальні права та обов'язки учасників процесу.

10. Процесуальна форма передбачає обов'язкову і детальну законодавчу регламентацію цього виду державної діяльності і правовідносин, що виникають у зв'язку з нею.

11. Спрямування на виконання завдань щодо досягнення мети кримінального судочинства.

Отже, сутність кримінального процесу проявляється через: кримінально-процесуальну діяльність органів досудового розслідування, прокурора, суду щодо попередження, розкриття та розслідування злочинів і суду щодо вирішення справ по суті та інших учасників сторін процесу; правовідносини, що виникають під час цієї кримінально-процесуальної діяльності; ретельну законодавчу регламентацію кримінально-процесуальної діяльності і самих правовідносин; розуміння поняття кримінального процесу в органічній єдності його змісту — кримінально-процесуальної діяльності та форми — кримінально-процесуальних відносини.

Таким чином, *кримінальний процес України* — це врегульований нормами кримінально-процесуального права спеціальний вид державної діяльності, здійснюваний уповноваженими на це державою органами дізнання, слідчим, прокурором, судом, суддею для виконання завдань щодо досягнення мети кримінального судочинства та правовідносин, які виникають у зв'язку з цим між його учасниками.

Поняття “кримінальний процес” вживається у таких значеннях:

1. Як спеціальний, специфічний вид державної кримінально-процесуальної діяльності, яка спрямована на отримання, реєстрацію, перевірку і вирішення заяв і повідомлень про злочини, а також на їх досудове розслідування, судовий розгляд кримінальних справ у суді для вирішення їх по суті та питань у зв'язку з виконанням вироку.

2. Як одна з галузей системи права. *Кримінально-процесуальне право* — це сукупність і система правових норм, предметом регулювання яких є суспільні відносини, що виникають у кримінальному судочинстві під час виконання завдань для досягнення мети кримінального судочинства.

3. Як наука кримінального процесу, предметом якої є кримінально-процесуальне право і практика його застосування для розробки актуальних та науково обґрунтованих рекомендацій, спрямованих на оптимізацію протидії злочинності, здійснення правосуддя та розробку й удосконалення законодавства.

4. Як навчальна дисципліна, предметом вивчення якої є кримінально-процесуальне законодавство, практика його застосування і наука кримінально-процесуального права.

5. Як кримінальне судочинство. Кримінальний процес і кримінальне судочинство вживаються в теорії і практиці кримінально-процесуальної діяльності як терміни-синоніми, тобто вони тотожні.

Однак варто мати на увазі, що не можна ототожнювати поняття “кримінальний процес” і “правосуддя”. Сміслові навантаження поняття “правосуддя” вужче від поняття “кримінальний процес”, бо воно стосується тільки судових стадій у кримінальному процесі України. Так, згідно зі ст. 6 Конституції України, державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Згідно зі ст. 1 Закону України “Про судоустрій України”, судова влада в Україні реалізується через здійснення правосуддя, в тому числі й у формі кримінального судочинства [50]. Відповідно до ст. 124 Конституції України, ст. 1–5 Закону України “Про судоустрій України”, ст. 15 чинного Кримінально-процесуального кодексу України, така форма правосуддя здійснюється виключно судами через розгляд кримінальних справ у судових засіданнях. Тільки суд, відповідно до ч. 1 ст. 62 Конституції України та ст. 1 КПК України, наділений виключними повноваженнями вирішувати питання про визнання підсудного винуватим та призначити йому покарання або прийняти рішення про застосування до особи примусових заходів медичного чи виховного характеру (ст. 50 КК України) [28]. Отже, поняття “кримінальний процес” за своїм змістом ширше, ніж поняття “правосуддя”, бо охоплює всю кримінально-процесуальну діяльність, у тому числі й правосуддя.

Мета кримінального судочинства — забезпечення захисту прав та законних інтересів громадян, юридичних осіб і держави від злочинних посягань, реалізації вимог Конституції України, законності, справедливості та неупередженості при здійсненні

кримінального судочинства (ст. 3, 17 Основного Закону України).

Для досягнення поставленої мети у кримінальному процесі необхідно виконати його основні завдання, передбачені вимогами ст. 2, 22, 23, 29 КПК України:

1. Охорона прав, свобод і законних інтересів громадян та юридичних осіб є одним з найважливіших завдань кримінального судочинства. За ст. 3 Конституції України права і свободи людини, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Згідно зі ст. 55 Конституції України, права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кримінальне судочинство є ефективним засобом захисту прав і свобод громадян, якщо воно ґрунтується на демократичних і гуманних засадах Конституції України та основоположних міжнародних законах про права та свободи людини і громадянина. Через те необхідно, щоб вони повністю реалізовувалися в законодавстві і кримінально-процесуальній діяльності. У зв'язку з цим *Пленум Верховного Суду України в постанові № 7 від 30 травня 1997 р. "Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина"* вимагає від судів посилення ними вимог до якості дізнання і досудового слідства в кримінальних справах [65].

2. Швидко і повне розкриття злочину. Під розкриттям злочину розуміють встановлення події злочину і винних осіб. Відповідно до *наказу МВС України "Про затвердження положення про основи організації розкриття органами внутрішніх справ злочинів загальної кримінальної спрямованості" від 30 квітня 2004 р. № 458* та практики кримінально-процесуальної діяльності розкриття злочину збігається з такими юридичними фактами, як затримання підозрюваного у вчиненні злочину, притягнення особи як обвинуваченого, закінчення досудового розслідування складанням обвинувального висновку, який затверджується прокурором. Втім, таке розкриття злочину не є повним і остаточним. Воно буде таким тільки після постановленого обвинувального вироку суду, що набрав законної сили. До таких юридичних фактів належать також процесуальні рішення про відмову у порушенні кримінальної справи або про її закриття, які не реабілітують особу, причетну до злочину (пункти 4, 8 ч. 1 ст. 6, 7–10 КПК України), після набрання чинності відповід-

ної постанови органу дізнання, слідчого, прокурора, судді або ухвали суду.

Вимога швидкого розкриття злочину полягає у максимальному зближенні строків порушення кримінальної справи, встановлення події злочину та винних осіб до моменту вчинення злочину.

3. Викриття винних полягає в тому, що у кримінальній справі встановлено всіх осіб, які причетні до вчиненого злочину, зібрано достатньо неспростовних доказів, за допомогою яких у законному порядку доведено винність особи (осіб) у вчиненні злочину.

4. Забезпечення правильного застосування закону для того, щоб кожен, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний.

Правильне застосування закону при провадженні кримінальної справи полягає в правильному застосуванні норм кримінального права та іншого законодавства, що проявляється у висновку про наявність або відсутність складу злочину, та правильній кваліфікації дій обвинуваченого. Це можливо тільки в разі дотримання вимог щодо неухильного дотримання норм Конституції України і самого кримінально-процесуального законодавства. Правильне застосування закону базується на встановленні істини в кримінальній справі, дотриманні вимог справедливості та аргументації в прийнятті процесуальних рішень.

5. Виявлення й усунення причин та умов, які сприяють вчиненню злочинів.

Згідно зі ст. 23 КПК України, при провадженні дізнання, досудового слідства та при здійсненні правосуддя орган дізнання, слідчий, прокурор і суд зобов'язані встановлювати причини та умови, які сприяли вчиненню злочину.

6. Завдання відшкодування матеріальних збитків та іншої шкоди, заподіяної злочином, відповідно до вимог ст. 29 КПК України, покладається на органи дізнання, слідчого, прокурора, суд. Виходячи з принципу публічності вони зобов'язані прийняти рішення про визнання особи потерпілою, роз'яснити її право на цивільний позов і вжити заходів для накладення арешту на майно і вклади обвинуваченого.

Кримінальний процес як вид державної діяльності, як галузь права, наука та навчальна дисципліна тісно пов'язаний з інши-

ми галузями права, науками та видами державної діяльності. Так, кримінальний процес тісно пов'язаний насамперед із загальною теорією права. Це зумовлено тим, що вона здійснює загальне науково-методологічне забезпечення всіх галузей права, розробляючи теоретичні основи сутності права.

Кримінальний процес характеризується тісними зв'язками з конституційним правом. Конституція України є юридичною основою для кримінально-процесуального права, вона має найвищу юридичну силу, її норми є нормами прямої дії (ст. 8 Конституції України). Так, у п. 2 своєї постанови від 1 листопада 1996 р. № 9 *“Про застосування Конституції при здійсненні правосуддя”* Пленум Верховного Суду України вимагає від судів, що вони, розглядаючи конкретні кримінальні справи, мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з точки зору його відповідності Конституції і в усіх необхідних випадках застосовувати Конституцію як акт прямої дії. А судові рішення мають ґрунтуватися на Конституції, а також на чинному законодавстві, яке не суперечить їй [64].

Свого часу С. І. Вікторський так писав про взаємозв'язок кримінального права та кримінально-процесуального права: *“Кримінально-процесуальне право — це сукупність юридичних норм, створених для вирішення питання про застосування норм матеріального кримінального права у кожному окремому випадку правопорушень”* [75, с. 2]. Взаємозв'язок кримінального процесу та матеріального кримінального права полягає в тому, що кримінальне право визначає поняття злочину та покарання, дає описання конкретних видів і складів злочинів і визначає покарання за їх вчинення.

У свою чергу, норми кримінального права приводяться в дію і застосовуються тільки в межах кримінального процесу. З іншого боку, предмет доказування в кримінальній справі визначається відповідним складом злочину, який закріплений у кримінальному праві. Загалом сутність такого зв'язку полягає в тому, що без кримінального права не існує кримінального процесу, а кримінальний процес є формою, яка забезпечує життя норм матеріального кримінального права та примусову їх реалізацію. В. К. Случевський, наголошуючи на близькості цих галузей права, звертав увагу на те, що будь-яка велика реформа в одній сфері кримінального законодавства неминуче спричиняє

відповідну реформу й в іншій сфері, в тому числі й кримінально-процесуального права [118, с. 1].

Існує також зв'язок між кримінально-процесуальним і цивільно-процесуальним, господарським правом. Спільним у них є засади, на яких здійснюється судочинство, що впливає з вимог Основного Закону України, вони мають фактично рівнозначні інститути в доказовій діяльності і стадії судочинства. Водночас вони відрізняються між собою предметом правового регулювання, а також методами державного примусу до порушників норм цивільного і кримінального права. При цьому потрібно мати на увазі, що у цивільному і господарському судочинстві немає стадій досудового слідства, попереднього розгляду справи суддею.

Для виконання завдань судочинства, в тому числі й кримінального, має значення розуміння його співвідношення з оперативно-розшуковою діяльністю, криміналістикою, судовою психологією, психіатрією і судовою медициною.

Оперативно-розшукова діяльність своєю системою гласних і негласних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів насамперед спрямована на виявлення і розкриття злочинів. Її матеріали як процесуальна форма результатів оперативно-розшукової діяльності виступають приводами і підставами до порушення кримінальної справи і факультативною інформаційною основою для прийняття процесуальних рішень у кримінально-процесуальному доказуванні [44]. В цьому аспекті можливості потенціалу засобів оперативно-розшукової діяльності, виходячи з ретроспективного та сучасного стану протидії злочинності, не втраять свого значення і займуть своє гідне місце у практиці кримінального процесу України.

Зв'язок кримінального процесу і криміналістики вартий уваги з погляду теорії та практики кримінального процесу. Криміналістика як самостійна галузь наукового знання бере свій початок з кримінального процесу. Якщо норми кримінально-процесуального права регулюють практичну діяльність органів дізнання, слідчого, прокурора, судді та суду щодо здійснення ними процесуальних функцій у кримінальному судочинстві, то криміналістика, виходячи з вимог кримінально-процесуального права та використовуючи досягнення різноманітних галу-

зей знань, вивчає і розробляє засоби, прийоми, методи та організаційні основи розкриття, розслідування й попередження злочинів.

Багато криміналістичних рекомендацій закріплені в кримінально-процесуальному законодавстві і мають значення норм кримінально-процесуального права. Таким чином, криміналістика збагачує кримінальний процес, сприяє підвищенню результативності кримінально-процесуального регулювання слідчих та судових дій.

Для з'ясування предмета доказування в кримінальній справі та при провадженні слідчих і судових дій використовуються досягнення судової медицини, судової психології та судової психіатрії. Втім, всі організаційні, тактичні, методичні прийоми розслідування злочинів, розроблені криміналістикою та судовою психологією, застосовуються лише в межах кримінального процесу і не повинні суперечити його нормам.

1.2. ІСТОРИЧНІ ФОРМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Історичною формою кримінального процесу є така форма організації процесу, якою визначається рух кримінальної справи та основи процесуального статусу учасників кримінального процесу.

У теорії кримінального процесу розрізняють три його історичні форми [106, с. 4]: *обвинувальний (змагальний)*; *інквізиційний (слідчо-розшуковий)*; *змішаний (континентальний)*.

Змагальний процес, своєю чергою, поділяється на два типи. До першого належить обвинувальний, до другого — позовний змагальний процес. Характерними його ознаками є те, що в ньому присутній кримінально-правовий спір, наявність сторін з різними за змістом інтересами, залежність рішення суду від змагання сторін. Змагання сторін має формальний, умовний характер, бо істину з'ясовують не за допомогою доказів, а шляхом поручительства, за результатами судових поєдинків та ордалій, які полягають у випробуванні вогнем, водою, отрутою тощо. Такий вид кримінального процесу спостерігався за часів раннього європейського середньовіччя та феодалізму.

Позовний змагальний процес поділяється на два підвиди — *приватно-позовний* і *публічно-позовний*.

Сутність *приватно-позовного процесу* полягає в тому, що обвинувачення пред'являється приватною особою, у формальній рівності можливостей сторін, розподілі обов'язку доказування між сторонами — обвинувачення збирає тільки обвинувальні, а захист — тільки виправдувальні докази, процес закінчується в разі визнання обвинуваченим або відповідачем своєї вини, а також характеризується пасивністю суду в процесі доказування. Такий тип процесу існував за часів античних республік Греції та Риму. В українському кримінальному процесі він проявляється у справах приватного обвинувачення. Класичним зразком такого типу процесу є нині Англія та США.

Публічно-позовний процес характеризується тим, що функцію обвинувачення і публічного позивача здійснює постійно діючий державний орган (наприклад, прокуратура). Він проявляється у диспозитивності — розпорядження предметом позову — обвинуваченням, у домінуванні публічних інтересів над приватними та рівноправності сторін при провадженні справи. Такий тип процесу був у Кримінально-процесуальному кодексі Франції 1808 року і існує в КПК, прийнятому 1958 року з внесеними до нього змінами та доповненнями в 1993 та 2000 р. [73, с. 13–14]. КПК Франції часів Наполеона I був сприйнятий і Росією в 1864 р. при затвердженні Статуту кримінального судочинства [129].

Інквізиційний (розшуковий, слідчий, слідчо-розшуковий) *кримінальний процес* ініціювався державою, являв собою попереднє розслідування, яке виконувало функції обвинувачення, захисту і вирішення кримінальної справи. Самостійних сторін у процесі не було. Обвинувачений був не суб'єктом, а об'єктом кримінального процесу. Він мав фактично лише обов'язки, в тому числі і давати показання. У зв'язку з цим існувала широка практика застосування до обвинуваченого і свідків тортур і катування. Діяла система формальних доказів, таємність провадження процесу. Приводи до порушення кримінальної справи підміняли обвинувачення. Попереднє розслідування поділялося на загальне та спеціальне. Загальне (генеральне) попереднє розслідування закінчувалося появою підозрюваного. У спеціальній стадії процесу особі пред'являлося обвинувачення. Судовий роз-

гляд і вирішення справи судом мали формальний характер. Суд не був обтяжений межами пред'явленого обвинувачення. Такий тип кримінального процесу зародився в імператорський період Риму, поширився у Європі у середні віки. У Росії він існував до 1864 р. [104, с. 68–69].

Вирізняють два види *змішаного* (слідчо-судового, континентального) *кримінального процесу*. До першого виду належить кримінальний процес, у якому попереднє (досудове) розслідування ґрунтується на інквізиційних засадах, а судові стадії здійснюються на змагальних засадах. Захисник на стадію попереднього розслідування не допускається, процесуальні рішення, які приймаються при провадженні такого досудового розслідування, не підлягають оскарженню. Обвинувачений, потерпілий та інші учасники кримінального процесу мають право ознайомитися з матеріалами кримінальної справи по завершенні попереднього розслідування.

До другого виду належить кримінальний процес, у якому на стадії досудового розслідування допускаються елементи змагальності. Учасникам кримінального процесу надано права на оскарження до суду процесуальних рішень, які приймаються на стадії досудового розслідування. Захисник може брати участь у справі з моменту порушення кримінальної справи проти особи та затримання підозрюваного у вчиненні злочину, пред'явлення обвинувачення та ознайомлення з матеріалами кримінальної справи після закінчення досудового розслідування. Такими властивостями характеризується і сучасний кримінальний процес України, який реформується на засадах змагальності та диспозитивності.

1.3. ПОНЯТТЯ СТАДІЙ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ТА ЇХ СИСТЕМА

Кримінально-процесуальна діяльність органів дізнання, досудового слідства, прокурора та суду проявляється в їхніх процесуальних функціях, які реалізуються через виконання учасником кримінального процесу своїх завдань у відповідній його частині, створюючи умови для виконання завдань кримінального судочинства в наступній частині кримінального проце-

су. Такі частини у кримінальному процесі називають стадіями. У кримінальному процесі України передбачено вісім стадій:

- порушення кримінальної справи;
- досудове розслідування;
- попередній розгляд справи суддею;
- судовий розгляд;
- провадження в апеляційній інстанції;
- провадження в касаційній інстанції;
- виконання вироку, ухвали і постанови суду, судді;
- перегляд судових рішень у порядку виключного провадження.

Стадії кримінального процесу — це структуровані своїми власними завданнями і загальними положеннями, відповідним до завдань колом учасників процесу, характером їх кримінально-процесуальних відносин, процесуальними засобами діяльності, процесуальними рішеннями відносно самостійні та взаємопов'язані частини кримінального процесу.

Відносна самостійність цих стадій полягає в тому, що кримінальний процес є цілісною, функціональною системою, елементами якої взаємодіють між собою для досягнення бажаного результату. З огляду на це стадії кримінального процесу мають тісний, нерозривний, детермінований зв'язок між собою і можуть співіснувати тільки при їх взаємодії.

Стадія кримінального процесу характеризується ознаками, які відображають її сутність, специфіку та основні, властиві тільки для неї загальні положення та завдання і, відповідно до них, коло учасників і характер кримінально-процесуальних відносин та процесуальних засобів діяльності, забезпечених законними й аргументованими процесуальними рішеннями.

Загальні положення стадії кримінального процесу — це зумовлені засадами кримінального процесу і закріплені в нормах кримінально-процесуального закону вимоги-умови, дотримання яких дає змогу вирішити поставлені завдання.

Конкретні завдання стадії кримінального процесу визначаються метою і завданнями кримінального судочинства і здійснюються шляхом прийняття відповідних законних й обґрунтованих процесуальних рішень і процесуальних дій.

Кожна стадія кримінального процесу на кожному відрізку руху кримінальної справи для досягнення своєї мети вирішує

конкретні вихідні, проміжні або кінцеві питання, що забезпечує подальший процес. Такі відрізки — елементи руху кримінального процесу — є етапами певної стадії. Отже, з огляду на викладене, можна констатувати, що для кожної стадії кримінального процесу властиві вихідні, проміжні та кінцеві етапи.

Так, для стадії порушення кримінальної справи основними завданнями є встановлення законних приводів і підстав до порушення кримінальної справи. У стадії досудового розслідування, на початковому, вихідному його етапі основним завданням є розкриття злочину. На подальшому, проміжному етапі досудового розслідування встановлюються обставини, які свідчать про причетність або непричетність до злочину певних осіб, а також з'ясовуються інші обставини, необхідні для правильного вирішення кримінальної справи. При попередньому розгляді справи суддею вирішуються завдання, які визначаються її контрольними та підготовчими функціями у кримінальному процесі. У стадії судового розгляду кримінальної справи суд першої інстанції на основі повного, всебічного й об'єктивного дослідження обставин кримінальної справи остаточно вирішує питання, які охоплюються функціями правосуддя в кримінальному судочинстві. Апеляційне, касаційне провадження та провадження в порядку перегляду вироку, ухвали та постанови суду, які набрали законної сили, виконують контрольні функції щодо попередніх стадій кримінального процесу і виступають процесуальними гарантіями забезпечення справедливості в постановлених вироків та інших судових рішеннях і недопущення незаконного і необґрунтованого засудження підсудного і сприяють формуванню розуміння однакового застосування законів судами на засадах справедливості, гуманності та милосердя. Сутність стадії виконання вироку, ухвали і постанови суду полягає у зверненні до виконання і забезпечення виконання вироку і вирішенні тих питань, що виникають при виконанні вироку.

Проте не кожна кримінальна справа проходить зазначені стадії. Так, у стадії порушення кримінальної справи приймаються рішення про відмову в порушенні кримінальної справи, а в стадії досудового розслідування приймаються рішення про закриття кримінальної справи. Такі рішення можуть прийматися і в стадіях попереднього розгляду справи суддею та судового роз-

гляду. Також не на всі вироки подаються скарги і подання в апеляційному та касаційному порядку. Особливо це стосується вироків, що набрали законної сили.

1.4. КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНА ФОРМА

Кримінально-процесуальна форма — це визначений кримінально-процесуальним законом порядок, умови здійснення всієї кримінально-процесуальної діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокуратури, суду, а також громадян і юридичних осіб, залучених до кримінально-процесуальної діяльності, щодо прийняття процесуальних рішень, їх оформлення і звернення до виконання та здійснення відповідних процесуальних дій.

Процесуальна форма своєю спрямованістю визначає зміст, систему і всю організацію процесу, його тип, форму, модель, структуру процесу і власне порядок проведення конкретної процесуальної дії. Тобто йдеться про нерозривний зв'язок форми і змісту. Процесуальна форма — передбачений порядок та умови кримінально-процесуальної діяльності — визначається виключно нормами кримінально-процесуального закону. Виходячи з цього порушення процесуальної форми є водночас і порушенням закону. А істотне порушення закону є підставою для скасування прийнятого процесуального рішення, в тому числі й вироку суду (ст. 370 КПК України).

Так, у постанові *“Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина” від 30 травня 1997 р. № 7* Пленум Верховного Суду України в кримінальних справах у п. 4 зазначає, що згідно з ч. 3 ст. 62 Конституції України обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом. У зв'язку з цим судам при розгляді кожної справи необхідно перевіряти, чи були докази, якими органи попереднього слідства обґрунтовують висновки про винність особи у вчиненні злочину, одержані відповідно до норм КПК України. Якщо буде встановлено, що ті чи інші докази були одержані незаконним шляхом, суди повинні визнати їх недопустимими і не враховувати при обґрунтуванні обвинувачення у вирокі [65].

Про значення процесуальної форми для досягнення мети кримінального судочинства як складової частини системи процесуальних гарантій можна пересвідчитися на вимогах п. 13 постанови Пленуму Верховного Суду України *“Про застосування судами України кримінально-процесуального законодавства, що регулює повернення справ на додаткове розслідування”* від 25 березня 1988 р. № 3, що справа повертається на додаткове розслідування в разі істотного порушення вимог кримінально-процесуального закону. За ст. 370 КПК до таких істотних порушень кримінально-процесуального закону Пленум Верховного Суду зокрема зараховує: а) досудове розслідування проводилося без порушення кримінальної справи (наприклад, керівник органу дізнання або слідчий забули підписати постанову про порушення кримінальної справи або слідчий порушив справу проти особи за вчинення нею одного епізоду, а направив у суд за декількома епізодами злочинної діяльності обвинуваченого); замість досудового розслідування було проведено дізнання; проведено розслідування особами, які підлягають відводу в силу вимог ст. 58 і 60 КПК; б) недодержано під час провадження дізнання і досудового слідства вимог ст. 44–48 КПК про забезпечення права підозрюваного і обвинуваченого на захист; в) порушено вимоги ст. 19 КПК України, якщо обвинувачений не володіє мовою, якою провадиться слідство, і він не був забезпечений перекладачем; г) пред’явлено неконкретне обвинувачення; д) необґрунтовано відхилено клопотання обвинуваченого чи інших учасників процесу про встановлення обставин, які мають істотне значення для справи, коли такі обставини не можуть бути встановлені судом; е) формулювання обвинувачення, викладене в обвинувальному висновку, істотно відрізняється від формулювання, що міститься в постанові про притягнення обвинуваченого, або погіршує становище обвинуваченого порівняно з пред’явленим обвинуваченням чи пов’язане з іншим порушенням його права на захист; ж) не забезпечено право обвинуваченого, потерпілого чи адвоката на ознайомлення з усіма матеріалами справи; з) в обвинувальному висновку не зазначено докази, що підтверджують пред’явлене обвинувачення, або обвинувальний висновок не затверджено прокурором (наприклад, прокурор забув підписати) [63].

Таким чином, призначення кримінально-процесуальної форми полягає в забезпеченні: досягнення мети кримінального су-

дочинства шляхом виконання його завдань на умовах і засадах, визначених Конституцією України, міжнародними правовими актами, які ратифіковані Верховною Радою України, кримінально-процесуальним законодавством, у тому числі чинним КПК України; юридично визначеного, врегульованого, стабільного режиму та умов оптимізації діяльності органів дізнання, слідчого, прокурора, суду щодо виконання ними завдань у процесі реалізації покладених на них функцій; повноти, всебічності, об'єктивності в дослідженні обставин справи, а в цілому встановлення істини; правильності, справедливості та милосердності при застосуванні закону; гарантій прав і законних інтересів учасників кримінального процесу; попередження злочинів; формування у громадян почуття поваги до людини, своєї держави, її законів, дотримання приписів закону, підвищення авторитету правосуддя та органів, що протидіють злочинності.

Виходячи з викладеного можна констатувати, що процесуальна форма є важливим інститутом теорії та практики кримінального процесу, який є визначальним у з'ясуванні не тільки його матеріального, процедурного аспекту, а й сутності та духу кримінально-процесуальної діяльності.

1.5. ПРОЦЕСУАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ФУНКЦІЇ

Процесуальні гарантії — це передбачена кримінально-процесуальним законом система засобів та умов, які забезпечують досягнення мети та виконання завдань кримінального судочинства.

До системи процесуальних гарантій належать:

- процесуальна форма;
- принципи кримінального процесу;
- процесуальні права та обов'язки суб'єктів кримінального процесу;
- заходи кримінально-процесуального примусу.

Потрібно наголосити, що заходи кримінально-процесуального примусу застосовуються тільки в межах кримінального процесу в разі дотримання процесуальної форми, виконання учас-

никами кримінального процесу своїх прав та обов'язків і несуперечливості їх засадам кримінального судочинства.

Між процесуальними гарантіями досягнення завдань кримінального судочинства і гарантіями прав і свобод у кримінальному судочинстві немає колізії, бо вони перебувають у детермінованому, взаємозумовленому зв'язку та єдності, взаємодоповнюють одна одну, визначаючи таким чином сутність кримінального процесу. Проте, як свідчить стан сучасної практики кримінально-процесуальної діяльності, вони можуть бути результативними тільки в разі докорінного реформування судочинства, зокрема й кримінального.

Існують різні визначення поняття та змісту кримінально-процесуальної функції в теорії кримінального процесу. У загальному розумінні процесуальна функція сприймається як окремий напрям і вид кримінально-процесуальної діяльності. О. М. Ларін під процесуальними функціями розуміє певні види (компоненти, частини) кримінально-процесуальної діяльності, що відрізняються окремим безпосереднім завданням, яке досягається в результаті провадження у кримінальній справі [100, с. 5–14]. С. А. Альперт визначив процесуальні функції як виражені в законі основні напрями процесуальної діяльності, які здійснюються самостійними суб'єктами, котрим для досягнення відповідних цілей надано широкі права і повноваження на активну участь у кримінальному судочинстві [69, с. 13–16].

Ю. М. Грошевий слушно стверджує, що процесуальні функції — це виражені в законі основні напрями процесуальної діяльності, які здійснюються з метою реалізації завдань кримінального судочинства суб'єктами, уповноваженими на ведення процесу або наділеними правами для активної участі у справах з метою захисту своїх законних інтересів [95, с. 23]. Потрібно зазначити, що сформульована Ю. М. Грошевим позиція щодо розуміння сутності поняття процесуальних функцій є базовою у кримінальному процесі. Всі інші запропоновані вченими визначення лише поглиблювали, розвивали і конкретизували цю думку, що загалом не змінювало її сутності.

У науці кримінального процесу немає єдиної думки щодо змісту системи функцій у кримінальному процесі. Найбільш прийнятними є позиції М. С. Строговича [120, с. 188–189], В. М. Савицького [114, с. 66] та Я. О. Мотовиловкера [107, с. 22].

Вони стверджують, що у кримінальному процесі існує три кримінально-процесуальні функції: обвинувачення — кримінального переслідування, захисту та вирішення кримінальної справи (правосуддя).

Опоненти традиційної для змагального кримінального процесу тричленної системи процесуальних функцій вважають, що вона неповна і не відображає всієї повноти кримінально-процесуальної діяльності. Так, С. В. Бородін [72, с. 7] і Є. Г. Коваленко [94, с. 24–25] вважають за необхідне включити до цієї системи таку кримінально-процесуальну функцію, як розслідування злочинів.

П. С. Елькінд [89, с. 59] і Р. Д. Рахунов [113, с. 47–48] вважають, що до згаданих кримінально-процесуальних функцій варто зарахувати такі процесуальні функції, як підтримання цивільного позову і захист від позову.

Своєю чергою С. О. Альперт [69, с. 13–16] пропонував і таку систему процесуальних функцій: розслідування кримінальної справи; нагляд за дотриманням і правильним застосуванням законів (прокурорський нагляд); обвинувачення; захист; підтримання цивільного позову; заперечення проти цивільного позову; правосуддя.

Ю. М. Грошевий, з одного боку, наголошує на наявності в кримінальному судочинстві трьох основних, традиційних кримінально-процесуальних функцій, а з другого — підтримує позицію С. О. Альперта з огляду на важливість зазначених напрямів процесуальної діяльності [95, с. 23].

На думку автора, визначення М. С. Строговичем змісту системи кримінально-процесуальних функцій у кримінальному процесі є вдалішим, бо воно відповідає задекларованому законодавцем у ст. 16-1 чинного КПК наміру здійснювати кримінальне судочинство виключно на засадах змагальності сторін як на стадії досудового розслідування, так і під час розгляду справи в суді (презумпціюється те, що правосуддя зобов'язане бути рівновіддаленим від кримінального переслідування (обвинувачення) і захисту), а також законам формальної логіки про співвідношення системи-цілого та її частини-елемента, котрі взаємодіють між собою для досягнення певної мети. Через те позиція вчених щодо розширення змісту системи кримінально-процесуальних функцій є не що інше як поділ цілого на безкінечну множину

елементарних частин, що саме по собі не змінює суті закріплених у ст. 129 і 121 Конституції України засад судочинства на умовах змагальності та підтримання державного обвинувачення.

Загалом наукову дискусію щодо кримінально-процесуальних функцій, як і багато інших проблемних питань теорії і практики кримінального судочинства, як справедливо зазначив В. Т. Малайренко, можна вирішити шляхом чіткого і недвозначного закріплення в КПК конкретної вказівки про змагальну чи змішану форму кримінального процесу і виходячи вже з цього вибудовувати Загальну та Особливу його частини [104, с. 49].

1.6. КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ

Кримінально-процесуальне право — це сукупність і система правових норм, предметом регулювання яких є процесуальні правовідносини, що виникають у зв'язку з провадженням кримінальної справи. Цими правовідносинами визначається процесуальний порядок щодо прийняття і перевірки заяв, повідомлень про злочин, порушення кримінальної справи чи відмови у порушенні кримінальної справи та порядку оскарження і перевірки таких скарг прокурором чи судом; провадження досудового розслідування; провадження кримінальної справи під час попереднього її розгляду в суді; провадження судового розгляду кримінальної справи та здійснення щодо неї правосуддя.

Як зазначав П. М. Рабинович, “поняття предмета правового регулювання дає знання про те, що саме регулюється правом, а поняття методу правового регулювання дає відповідь на питання, як (яким чином, за допомогою яких засобів, у який спосіб) держава чинить нормативний вплив на суспільні відносини” [112, с. 107].

Сутність кримінального процесу проявляється в кримінально-процесуальних правовідносинах, оскільки вони розкривають соціальну спрямованість норм кримінально-процесуального права, а сама кримінально-процесуальна діяльність може бути виключно у формі кримінально-процесуальних відносин, бо є єдиним процесуальним засобом реалізації учасниками своїх

прав та обов'язків, досягнення мети і виконання завдань у кримінальному судочинстві.

Кримінально-процесуальні правовідносини зумовлюються і визначаються дією норм кримінально-процесуального права, які впливають на поведінку учасників цих правовідносин через закріплення кореспондуючих між собою процесуальних прав і процесуальних обов'язків, які характеризуються властивими для кримінального процесуального права імперативним і диспозитивним методами правового регулювання.

П. С. Елькінд під методом кримінально-процесуального регулювання розуміє “сукупність органічно поєднаних елементів, що визначаються специфікою кримінально-правових відносин і завданнями кримінального судочинства”. До них вона зараховує “і певні засоби впливу на поведінку людей у сфері суспільних відносин, і юридичне становище суб'єктів процесуальних прав і обов'язків, і специфіку юридичних фактів, які зумовлюють відповідні правовідносини, їх зміну і припинення, і порядок захисту правомочностей, і характер застосовуваного державного примусу та виховання, і деякі інші моменти”. Основними властивостями методу кримінально-процесуального регулювання П. С. Елькінд вважає визначення процесуальної процедури провадження кримінальної справи на всіх її стадіях; специфічні процесуальні способи забезпечення прав і обов'язків учасників кримінального судочинства; вимогу доказовості фактичних обставин справи, точної регламентації процесуальних засобів, способів і методів доведення [89, с. 45–48].

Обов'язковою умовою виникнення кримінально-процесуальних правовідносин є наявність у них їх учасників. При цьому якщо учасники однієї із сторін цих правовідносин реалізують свої процесуальні права, то, відповідно, в учасників протилежної сторони цих відносин виникають, кореспондуються відповідні процесуальні обов'язки. Загалом такі учасники за своїм колом та специфічним змістом прав і обов'язків характеризуються тільки тими атрибутними рисами, які властиві для учасників кримінально-процесуальних правовідносин.

Для виникнення кримінально-процесуальних правовідносин та реалізації імперативного, владного методу їх правового регулювання необхідно, щоб одна із сторін цих правовідносин була наділена владно-розпорядчими повноваженнями.

Так, визначені кримінально-процесуальним законодавством органи дізнання (ст. 101 КПК) поряд з основною функцією виявлення та розкриття злочинів виконують і таку допоміжну функцію, як розслідування злочинів у формі дізнання. У зв'язку з цим орган дізнання, слідчий, прокурор, суддя, суд відповідно до своїх функцій і в межах своїх повноважень наділені процесуальними правами, які реалізуються в процесуальні дії та рішення і, з одного боку, є процесуальними засобами виконання обов'язків щодо попередження злочинів, швидкого і повного їх розкриття, викриття винних і розслідування злочинів та здійснення правосуддя, а з другого — такі права та процесуальні дії і рішення є ефективними процесуальними гарантіями забезпечення прав і законних інтересів учасників кримінального судочинства. Тому забезпечення на законодавчому рівні умов, які сприяють учасникам, що провадять кримінальний процес, реалізовувати свої процесуальні повноваження, загалом сприятиме також виконанню завдань кримінального судочинства.

Умовою розвитку кримінально-процесуальних правовідносин є юридичні факти та кримінально-процесуальна діяльність, яка може здійснюватися лише в межах кримінально-процесуальних правовідносин. Юридичні факти є підставою для виникнення та припинення цих правовідносин і забезпечують процес просування кримінальної справи від однієї стадії до іншої. Так, *юридичним фактом, що слугує підставою для виникнення кримінально-процесуальних правовідносин, є наявність законного приводу до порушення кримінальної справи, передбаченого ст. 94 КПК України*. З іншого боку, кримінально-процесуальні правовідносини виступають з приводу необхідності встановлення таких юридичних фактів-обставин, які підлягають доказуванню при провадженні кримінальної справи на всіх стадіях кримінального процесу. Втім, вчинення злочину не призводить до автоматичного виникнення кримінально-процесуальних правовідносин у тому разі, якщо про такий факт не будуть повідомлені державні органи і посадові особи, які уповноважені кримінально-процесуальним законом здійснювати кримінально-процесуальну діяльність.

Виходячи з викладеного можна констатувати, що кримінально-процесуальні правовідносини характеризуються тим, що вони врегульовані нормами кримінально-процесуального права

і виступають тільки у формі правовідносин; органічно споріднені з кримінально-правовими відносинами; виникають, розвиваються, змінюються і припиняються виключно в межах кримінально-процесуальної діяльності; вирізняються своїм особливим колом учасників; є системою специфічних прав та обов'язків учасників; їх об'єктом є поведінка учасників цих правовідносин; вони є єдиним засобом реалізації своїх прав і обов'язків та досягнення мети і виконання завдань у кримінальному судочинстві; характеризуються домінуванням імперативного та диспозитивного методів правового регулювання цих правовідносин.

Отже, *кримінально-процесуальні правовідносини* — це врегульовані нормами кримінально-процесуального права відносини, які виникають, розвиваються, змінюються і припиняються на всіх стадіях кримінального судочинства між його учасниками під час реалізації ними своїх прав та обов'язків у процесі кримінально-процесуальної діяльності.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЮ

1. В яких значеннях вживається поняття “кримінальний процес”?
2. Пояснити співвідношення понять “кримінальний процес”, “кримінальне судочинство”, “правосуддя”.
3. Мета кримінального судочинства.
4. Завдання кримінального судочинства.
5. Місце в системі українського права кримінально-процесуального права.
6. Завдання курсу кримінального процесу.
7. Предмет кримінально-процесуального права, його завдання і значення.
8. Історичні форми кримінального процесу.
9. Сутність інквізиційного кримінального процесу.
10. Поняття та зміст обвинувального кримінального процесу.
11. Поняття та зміст змішаної (континентальної) форми кримінального процесу.
12. Співвідношення кримінального процесу і кримінального права.

13. Як співвідносяться кримінальний процес і оперативно-розшукова діяльність?
14. Як розуміти поняття “система кримінального процесу”?
15. Розкрити сутність стадії кримінального процесу.
16. З яких стадій складається кримінальний процес?
17. В чому полягає значення процесуальної форми?
18. Як співвідносяться між собою історична і процесуальна форми кримінального процесу?
19. Поняття та система процесуальних гарантій у кримінальному процесі.
20. Суть і система кримінально-процесуальних функцій.
21. Суть кримінально-процесуальних правовідносин.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Нормативно-правові акти

1. *Конституція України* (Основний Закон). — К., 1996.
2. *Кримінально-процесуальний кодекс України*. — К.: Юрінком Інтер, 2002.
3. *Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року*. — К.: А. С. К., 2001. — 304 с.

Наукові та навчально-методичні джерела

4. *Алексеев Н. С., Даев В. Г., Кокорев Л. Д.* Очерк развития науки советского уголовного процесса. — Воронеж, 1980.
5. *Божьев В. П.* Уголовно-процессуальные правоотношения. — М., 1975.
6. *Гуценко К. Ф., Головки Л. В., Филимонов Б. А.* Уголовный процесс западных государств. — М.: ИКД “Зерцало-М”, 2001. — 480 с.
7. *Давид Р., Жоффре-Спинози К.* Основные правовые системы современности. — М., 1996.
8. *Даев В. Г.* Взаимосвязь уголовного права и процесса. — Л., 1982.
9. *Кримінально-процесуальний кодекс України*. Науково-практ. коментар / За заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Мальяренка. — К.: Форум, 2003. — 938 с.

10. *Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й.* Історія держави і права України. — Львів, 1996.
11. *Маляренко В. Т.* Реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: Теорія, історія і практика: Монографія. — К.: Ін Юре, 2004. — 544 с.
12. *Михайленко П. П.* Суды и наказания в Сечи Запорожской // Именем Закона. — 1994. — № 34–36.
13. *Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П.* Кримінальний процес України: Підручник. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К.: Либідь, 1999. — 536 с.
14. *Строгович М. С.* Курс советского уголовного процесса: В 2 т. — М., 1968. — Т. 1; М., 1970. — Т. 2.

МАУП

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

- 2.1. Поняття кримінально-процесуального права
- 2.2. Кримінально-процесуальний закон і кримінально-процесуальні норми
- 2.3. Чинність кримінально-процесуального закону в просторі, часі і щодо осіб

2.1. ПОНЯТТЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Кримінально-процесуальне право (законодавство) України є органічним, невід’ємним структурним, автономним елементом правової системи України. Воно являє собою сукупність правових норм, які є складовою системи законів.

Поняття кримінально-процесуального права та кримінального процесу не є тотожними. Кожне з них має своє за змістом смислове навантаження. Кримінальний процес охоплює діяльність органів дізнання, слідчого, прокурора, судді, суду та фізичних і юридичних осіб, які залучаються до сфери кримінального процесу і вступають між собою у правові відносини. А кримінально-процесуальне право своїми правовими нормами регулює кримінально-процесуальну діяльність і правові відносини, що виникають у кримінальному судочинстві.

Кримінально-процесуальне право України — писане і кодифіковане.

Джерелом кримінально-процесуального права є виключно закони України. Відповідно до вимог ст. 6, 75, п. 3 ст. 85 Конституції України, єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України. Відповідно до п. 32 ст. 85 Основного Закону України, до повноважень Верховної Ради Ук-

раїни належить надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів. У такому разі ратифіковані Верховною Радою України міжнародні угоди є джерелами кримінально-процесуального права і, згідно із ст. 9 Конституції України, вони є складовою системи кримінально-процесуального законодавства України.

Для кримінального процесу України не властиве прецедентне право. Через те рішення Верховного Суду України та керівні роз'яснення його пленумів, незважаючи на їх високий авторитет у наукових і практичних колах, не можуть бути джерелом кримінально-процесуального права. Те саме стосується й рішень Конституційного Суду України. Згідно зі ст. 147 та 150 Конституції України, Конституційний Суд має повноваження вирішувати питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і давати офіційне тлумачення Конституції України та законів України, але не має повноважень приймати закони.

Юридичною основою кримінально-процесуального законодавства є Основний Закон України (ст. 8) [27], норми якого є нормами прямої дії. Вони чітко й однозначно визначають, що єдиним джерелом права є закони, прийняті Верховною Радою України. З огляду на викладене позиція деяких вчених щодо визнання, окрім закону, інших джерел кримінально-процесуального права, на думку автора, є суперечливою [94, с. 33].

Важливим законодавчим актом, в якому систематизовано практично всі норми кримінально-процесуального права і який визначає порядок провадження у кримінальних справах, є Кримінально-процесуальний кодекс України.

За часів існування України в складі СРСР було прийнято три Кримінально-процесуальні кодекси — у 1922, 1927 і 1960 році. У зв'язку з розпадом СРСР і здобуттям Україною державної незалежності, зміною суспільно-економічного устрою постала необхідність у прийнятті нового Кримінально-процесуального кодексу.

До системи кримінально-процесуального права належать також ті закони, які містять норми, що стосуються кримінального процесу. Це зокрема закони “Про судоустрій України”, “Про статус суддів”, “Про адвокатуру”, “Про прокуратуру”, “Про міліцію” та ін.

Розміщення кримінально-процесуальних норм у численних джерелах кримінально-процесуального права стало вже правовою традицією законодавця, що загалом не сприяє провадженню кримінальної справи та виконанню завдань кримінального судочинства. В цьому аспекті Ю. В. Грошевий справедливо вважає, що “розтягування” кримінально-процесуальної матерії по багатьох законодавчих актах, що спостерігається нині, не сприятиме ефективності правозастосовчої практики [80, с. 181]. У зв’язку з цим В. Т. Маляренко подає слушну пропозицію, що кримінально-процесуальне законодавство України буде сконструйоване більш доцільно, коли замість “багатоджерельності” його джерелами будуть: Основний Закон України; Кримінально-процесуальний кодекс України; закони, якими вносяться зміни і доповнення до КПК України; міжнародні договори, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України. Саме це потрібно зазначити у проекті КПК [104, с. 28]

Кримінально-процесуальне право поділяється на Загальну та Особливу частини. *Загальна частина* вивчає основні поняття, категорії, засади, систему кримінального процесу, цивільний позов у кримінальному процесі, процесуальні строки і судові витрати, учасників кримінального процесу, докази та доказування. Змістом *Особливої частини* кримінального процесу охоплюються вчення про застосування заходів процесуального примусу, стадії кримінального процесу України, прокурорський нагляд за виконанням законів при провадженні дізнання і досудового слідства та особливості зарубіжного кримінально-процесуального права.

2.2. КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ЗАКОН І КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ НОРМИ

Як уже зазначалося, джерелом кримінально-процесуального права є закон. *Кримінально-процесуальний закон* — це нормативний акт, який, відповідно до Конституції України (ст. 6, 75, пп. 3, 32 ст. 85), приймається виключно Верховною Радою України як єдиним органом законодавчої влади в Україні і регулює порядок порушення і провадження кримінальних справ, діяль-

ність учасників кримінального процесу та правові відносини у сфері кримінального судочинства. Поняття “кримінально-процесуальний закон” являє собою органічну єдність форми і змісту кримінально-процесуального права.

Зовнішньою, матеріальною, документальною формою кримінально-процесуального закону є нормативні акти — КПК України, закони України, змістом яких є правові норми, що стосуються кримінального судочинства і які разом утворюють систему законодавства про кримінальне судочинство України. Норми Кримінально-процесуального кодексу України, як і інші процесуальні норми, що регулюють кримінально-процесуальну діяльність, за своєю суттю, духом та змістом повинні відповідати вимогам Основного Закону України і приводитись у відповідність до його норм. Так, у п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України № 9 від 01.11.96 “Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя” звертається увага на те, що суди при розгляді конкретних справ мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з точки зору його відповідності Конституції і в усіх необхідних випадках застосовувати Конституцію як акт прямої дії [64].

Для кримінально-процесуального закону характерні такі ознаки: нормативно-правовий акт приймається єдиним органом законодавчої влади в Україні — Верховною Радою України; цей акт має найвищу юридичну силу; він формулює принципи і визначає порядок діяльності учасників кримінального процесу, надаючи їм відповідні права та обов’язки; цей правовий акт спрямований на досягнення мети кримінального процесу шляхом виконання завдань кримінального судочинства.

На відміну від кримінального права, у кримінальному судочинстві можливе застосування кримінально-процесуального закону за аналогією. Це зумовлено тим, що кримінально-процесуальне законодавство має чимало прогалів. Наприклад, у ч. 1 і 2 ст. 325 та ч. 1 ст. 339 КПК України врегульовано порядок наради суддів під керівництвом головуючого перед постановленням вироку. Водночас кримінально-процесуальним правом не врегульовано дії суддів при постановленні ухвали в нарадчій кімнаті. Тому норми, які регулюють процесуальний порядок постановлення вироку, можуть застосовуватися за аналогією і при постановленні судом ухвали в нарадчій кімнаті. Засто-

сування закону за аналогією повинно відповідати таким вимогам:

- застосування кримінально-процесуального закону за аналогією не повинно призвести до порушення принципу законності;
- передбачений процесуальним законом випадок має бути подібний до того, до якого застосовується кримінально-процесуальний закон за аналогією;
- застосування закону за аналогією не повинно обмежувати процесуальні права учасників кримінального процесу та покладати на них не передбачені законом обов'язки;
- не повинно призвести до вчинення органами дізнання, слідчим, прокурором, суддею та судом таких дій, які не передбачені нормами кримінально-процесуального закону.

Як уже зазначалося, змістом кримінально-процесуального права є кримінально-процесуальні норми. Від імені держави вони встановлюються єдиним органом законодавчої влади — Верховною Радою України. Кримінально-процесуальні норми визначають загальні та обов'язкові правила поведінки учасників кримінально-процесуальної діяльності. З огляду на задекларований диспозитивний метод регулювання кримінально-процесуальних правовідносин можна припустити, що такі правові норми повинні виконуватися добровільно. Втім, враховуючи особливості предмета правового регулювання кримінально-процесуальних правовідносин, виконання правових норм здебільшого забезпечується передбаченими у кримінальному судочинстві заходами державного примусу, тобто за допомогою імперативного методу — влади і підкорення. При цьому, на думку автора, заходи державного примусу повинні бути адекватними і настільки дієвими, щоб ефективністю свого застосування вони змогли забезпечувати диспозитивні засади в кримінальному судочинстві.

Отже, кримінально-процесуальні норми характеризуються такими особливостями:

- залежать від норм матеріального (кримінального) права;
- встановлюють загальновизнане, нормативно (тобто встановлене уповноваженим на те єдиним органом законодавчої влади) визначене та обов'язкове правило поведінки;

- ними визначаються загальні (тобто адресовані не конкретній фізичній та юридичній особі) права та обов'язки учасників кримінально-процесуальних правовідносин;
- переважно регулюють порядок кримінально-процесуальної діяльності;
- переважно адресовані учасникам, які здійснюють кримінально-процесуальну діяльність і захищають або представляють інтереси інших учасників кримінального процесу;
- виконуються добровільно або за допомогою засобів державного примусу;
- відповідно до загальної теорії держави та права кримінально-процесуальні норми мають типову структуру (гіпотезу, диспозицію та санкцію) і характеризуються певними особливостями.

Вирізняють такі загальні *особливості структури норм кримінально-процесуального права*:

- у нормах кримінально-процесуального права не завжди в межах однієї статті закону бувають сформульовані *гіпотеза, диспозиція та санкція*. Часто ці структурні елементи правових норм містяться в кількох статтях;
- з огляду на те, що вони є формою реалізації норм кримінального права, формулювання гіпотези здебільшого пов'язане з нормами матеріального права;
- гіпотеза кримінально-процесуальної норми переважно містить юридичні та фактичні підстави для застосування процесуальних рішень і дій;
- конструкція диспозиції (правила поведінки) цих норм не є бланкетною, тому що її зміст детально регламентує кримінально-процесуальну діяльність;
- кримінально-процесуальні санкції кримінально-процесуальних норм у багатьох випадках формулюються і містяться в інших галузях українського права, у зв'язку з цим вони охоплюються поняттям як санкції норм кримінально-процесуального права;
- санкціями норм кримінально-процесуального права передбачається відповідальність за порушення приписів, визначених не тільки в диспозиції, а й у гіпотезі.

Кримінально-процесуальні норми поділяються на *імперативні, уповноважуючі та заборонні*:

- *імперативні норми* категорично зобов'язують, диктують учасникам кримінально-процесуальних правовідносин певну поведінку. Наприклад, ст. 64 КПК України зобов'язує під час провадження досудового слідства, дізнання і розгляду кримінальної справи в суді доказувати: а) подію злочину (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину); б) винність обвинуваченого у вчиненні злочину і мотиви злочину; в) обставини, що впливають на ступінь тяжкості злочину, а також обставини, що характеризують особу обвинуваченого, пом'якшують та обтяжують покарання; г) характер і розмір шкоди, завданої злочином, а також розміри витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочинного діяння;
- *уповноважуючі норми* наділяють учасників кримінального процесу процесуальними правами, які, виходячи з вимог принципу диспозитивності, закріпленого в ст. 16-1 КПК України, можуть скористатися цим правом тільки на власний розсуд. Наприклад, відповідно до ст. 43 та 43-1 КПК України, давати чи не давати показання є правом, а не обов'язком обвинуваченого та підозрюваного;
- *заборонні норми* зобов'язують учасників кримінального процесу утримуватися від вчинення певних дій. Наприклад, у ч. 3 ст. 22 КПК України визначено заборону про домагання показань обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у кримінальному процесі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів.

2.3. ЧИННІСТЬ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНУ В ПРОСТОРІ, ЧАСІ І ЩОДО ОСІБ

Чинність кримінально-процесуального закону як нормативно-правового акта, що регулює правові відносини, які виникають при провадженні кримінальної справи, регулюється переважно ст. 3 КПК України.

Кримінально-процесуальний кодекс України визначає територіальну та екстериторіальну дію закону в просторі. Територіальна чинність кримінально-процесуального закону в просторі

полягає в тому, що він діє в межах території України, яка перебуває під її державним суверенітетом, незалежно від місця вчинення злочину порушення кримінальної справи, її розслідування та розгляд судом здійснюється за правилами КПК України. Екстериторіальна дія кримінально-процесуального закону полягає в тому, що вона регулюється нормами міжнародного права і передбачає в певних випадках право екстериторіальності держав, відповідно до якого установи, юридичні та фізичні особи, які перебувають на території іноземної держави, вважаються такими, що перебувають на території своєї держави і тому підвладні її законам і юрисдикції. Так, право екстериторіальності поширюється на військові кораблі та літаки України, що перебувають на території іноземної держави з її дозволу під прапором або пізнавальним знаком України, або приписані до її порту судна. Право екстериторіальності поширюється на приміщення, де перебувають дипломатичні та консульські представництва, та приміщення, де проживають представники дипломатичного та консульського корпусу і члени їхніх сімей. Вони користуються правом дипломатичної недоторканності. Тому слідчі дії стосовно представників дипломатичного корпусу, що користуються дипломатичною недоторканністю, відповідно до чинного кримінально-процесуального законодавства України, можна провадити лише за згодою таких представництв, яка запитується у визначеному порядку через МЗС України [5].

У випадках, визначених міжнародними договорами про надання правової допомоги, при виконанні на території України доручень органів кримінального судочинства іноземних країн застосовується кримінально-процесуальне законодавство України, але на прохання цих органів іноземних держав при виконанні доручень про правову допомогу може застосовуватися кримінально-процесуальне законодавство іноземних країн за умови, що воно не суперечить законодавству України [13, с. 596–606; 20, с. 1049–1082].

При провадженні досудового розслідування та судового розгляду кримінальної справи застосовуються кримінально-процесуальні норми, які діють на момент провадження кримінальної справи. Якщо ж кримінально-процесуальний закон було змінено, доповнено або замінено новим і якщо він не погіршує становища учасника кримінального процесу, застосовуються нові

кримінально-процесуальні норми. Якщо такі зміни кримінально-процесуального закону погіршують становище учасника кримінального процесу, то діють старі процесуальні норми до закінчення провадження у кримінальній справі. Іншими словами, кримінально-процесуальний закон має зворотну силу, якщо він поліпшує становище учасника кримінального процесу. Відповідно до ч. 5 ст. 94 Конституції України, новий закон набирає чинності через 10 днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше від дня його опублікування.

За загальним правилом, при провадженні кримінальної справи дія кримінально-процесуального закону поширюється на всіх осіб, які є громадянами України, та іноземних громадян, які не наділені правом дипломатичної недоторканності, та в справах про злочини осіб без громадянства.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Поняття та сутність кримінально-процесуального закону.
2. Якими рисами характеризується кримінально-процесуальний закон?
3. Як співвідносяться з кримінально-процесуальним законом постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, накази Генерального прокурора України та накази міністра внутрішніх справ і голови Служби безпеки України?
4. Значення міжнародних правових актів.
5. Що таке кримінально-процесуальне право?
6. Якими рисами характеризується кримінально-процесуальне право?
7. Джерела кримінально-процесуального права.
8. Юридична база кримінально-процесуального законодавства.
9. Завдання кримінально-процесуального закону.
10. Співвідношення кримінально-процесуального законодавства з кримінальним законодавством.
11. Правила застосування кримінально-процесуального закону за аналогією.

12. Поняття та сутність кримінально-процесуальної норми.
13. Якими рисами характеризується кримінально-процесуальна норма?
14. Структура кримінально-процесуальної норми.
15. Поняття та зміст гіпотези.
16. В чому полягає розуміння поняття диспозиції?
17. Яке розуміння та значення санкції?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

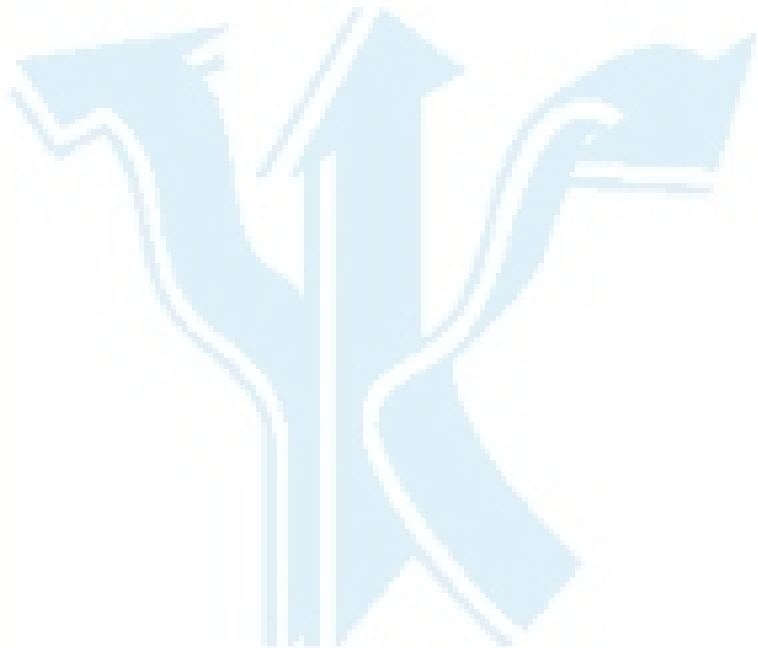
Нормативно-правові акти

1. *Конституція України (Основний Закон)*. — К., 1996.
2. *Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р.* — К.: А.С.К., 2001. — 304 с.
3. *Кримінально-процесуальний кодекс України*. — К.: Юрінком Інтер, 2002.
4. *Закон України від 18 січня 2001 р. “Про громадянство України” // Відомості Верховної Ради України*. — № 13. — Ст. 65.
5. *Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 01.11.96.*

Наукова та навчально-методична

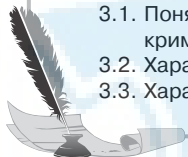
6. *Вандышев В. В., Дербенев А. П., Смирнов А. В. Уголовный процесс: Ч. 1. Общая часть уголовного процесса и досудебные стадии*. — СПб., 1996.
7. *Дроздов О. М. Джерела кримінально-процесуального права*. — Харків, 2004.
8. *Котюк В. О. Теорія права*. — К., 1996.
9. *Кримінальний процес України: Підручник / Є. Г. Коваленко, В. Т. Маляренко*. — К.: Юрінком Інтер, 2006.
10. *Ларин А. М. Уголовный процесс: структура права и структура законодательства*. — М., 1985.
11. *Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право: Курс лекцій: Навч. посіб.* — К.: Істина, 2005.

12. *Маляренко В. Т.* Реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: Теорія, історія і практика: Монографія. — К., 2004.
13. *Санкции* в уголовно-процессуальном праве России. — М., 1998.

МАУП

ПРИНЦИПИ (ЗАСАДИ) КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

- 3.1. Поняття, значення, система принципів (засад) кримінального процесу
- 3.2. Характеристика конституційних принципів
- 3.3. Характеристика принципів, які закріплені в КПК України

3.1. ПОНЯТТЯ, ЗНАЧЕННЯ, СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ (ЗАСАД) КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Принцип (від лат. *principio* — основа, початок) — це наукова чи моральна засада, підвалина, правило, основа, від якої не відступають. Засада — основне, вихідне положення певної наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку тощо [134, с. 500].

Суть кримінального процесу пізнається і проявляється через його принципи. Тож проблема принципів кримінального процесу є однією з центральних у науці і практиці кримінального судочинства.

Так, М. В. Духовський виходячи з важливості принципів судочинства зазначав, що правильна побудова судочинства, як і судоустрою, має бути зроблена на твердо встановлених принципах (началах). З них повинні впливати й узгоджуватися всі аспекти, всі форми і навіть деталі процесу [88, с. 137]. Цій проблемі були присвячені дослідження багатьох вчених-процесуалістів радянського періоду.

Так, М. С. Строгович, який зробив значний внесок у розробку поняття принципів кримінального процесу, зазначав, що під ними потрібно розуміти найважливіші й визначальні правові положення, на яких базується кримінальний процес [121, с. 96]. Під ними він також розумів кримінально-процесуальні норми загального і визначального характеру, які конкретизуються і

деталізуються в нормах права, що стосуються тільки кримінального процесу [122, с. 18].

Я. О. Мотовиловкер констатував, що під принципами кримінального процесу потрібно розуміти закріплені в кримінально-процесуальному законодавстві основні начала кримінально-процесуальної діяльності органів, що протидіють злочинності, права й обов'язки учасників всього кримінального судочинства, які виражають його політичну спрямованість, його найважливіші риси [107, с. 22].

Ч. С. Касумов, виокремлюючи критерії кримінально-процесуальних принципів, виходив з того, що принцип насамперед є основоположним началом, яке визначає сутність, зміст всього процесу, характерні його ознаки; він повинен бути зумовлений завданнями кримінального судочинства і сприяти їх реалізації; відображати демократизм кримінального провадження; повинен бути закріплений у кримінально-процесуальному законі; може реалізовуватися в одній або кількох процесуальних стадіях, але обов'язково — в стадії судового розгляду; повинен бути тісно взаємопов'язаний з іншими принципами, при цьому не втрачаючи свого змісту [91, с. 43].

Актуалізуючи важливість такої властивості принципів кримінального процесу, як їх нормативний характер, І. В. Тирічев звертає увагу на таке: нормативність — найважливіша властивість принципів, невіддільна від природи кримінального процесу як особливого роду процесуальної діяльності [127, с. 6].

Проблема принципів кримінального судочинства актуалізувалася в Україні після набуття нею державної незалежності. Це викликано тим, що без глибокого і всебічного дослідження принципів судово-правового кримінального процесу неможливо було здійснювати теоретичні розробки у зв'язку з прийняттям «Концепції судово-правової реформи в Україні» у 1992 р. та Основного Закону України в 1996 р. і продовжувати реформу кримінального судочинства України.

Так, М. М. Михеєнко до критеріїв визначення певного положення принципів кримінального процесу зараховує таку сукупність властивостей [106, с. 35–51]: це найзагальніші, вихідні положення, ідеї, які мають фундаментальне значення для кримінального процесу, визначають його спрямованість, побудову в цілому, форму і зміст його стадій та інститутів; принципи вира-

жають панівні в державі політичні і правові ідеї, які стосуються завдань і способу здійснення судочинства в кримінальних справах; вони повинні бути закріплені в нормах права; принципи мають повністю діяти в усіх стадіях або кількох стадіях кримінального процесу і обов'язково в його центральній стадії — стадії судового розгляду; порушення будь-якого принципу означає незаконність рішення у справі і обов'язково спричинює його скасування.

Отже, кримінально-процесуальне право України та врегульоване ним кримінальне судочинство побудовані і базуються на принципах, в яких відображено основні засади функціонування права та здійснення судочинства.

Виходячи із сутності принципів кримінального процесу, система їх критеріїв містить такі положення:

- принципи кримінального процесу належать до найзагальніших, вихідних ідей, положень, моральних начал, які мають універсальне, фундаментальне значення для кримінального процесу і є основою для формування всієї системи кримінально-процесуального права, визначають його суть і спрямованість, побудову в цілому, форму і зміст його стадій та інститутів;
- вони виражають панівні в державі і українського народу політичні, правові та моральні ідеї, що стосуються завдань, способу здійснення судочинства у кримінальних справах;
- вони повинні бути закріплені в нормативно-правових актах у вигляді правових принципів;
- принципи повинні бути безпосередньо пов'язані з кримінальним процесом і визначати його основні властивості;
- принципи повинні мати загальне значення для всього кримінального процесу і характеризуватися взаємозалежністю, щоб кожен принцип при тлумаченні та його застосуванні розглядався в контексті інших принципів;
- вони повинні характеризуватися достатньою стійкістю і стабільністю;
- вони зумовлені державною політикою у сфері кримінального судочинства та міжнародними актами з прав людини;
- вони забезпечують охоронну та регулятивну дію щодо всіх кримінально-процесуальних норм;

- порушення принципу (засади) означає незаконність рішення у справі і обов'язково спричинює його скасування.

Значення принципів кримінального процесу полягає в тому, що вони є складовою системи гарантій судочинства щодо досягнення його мети та виконання завдань, відображають суть, найхарактерніші риси, суспільний характер, загальну спрямованість кримінального судочинства і його найважливіших інститутів. У зв'язку з цим принципи кримінального процесу сприяють правильному пізнанню і застосуванню норм кримінально-процесуального права, є основою для законодавчої практики, для підготовки, розробки та прийняття відповідних їм за змістом правових норм та їх удосконалення. Принципи кримінального процесу (засади) є необхідною умовою судочинства та складовою гарантій щодо виконання завдань кримінального судочинства і за загальним правилом вони є ціннісними орієнтирами в тлумаченні конкретних кримінально-процесуальних норм, юридичною базою для правозастосування за аналогією і створюють основу для інститутів кримінально-процесуального права. Порушення цих принципів розглядається як істотне порушення кримінально-процесуального закону і є підставою для скасування або зміни актів кримінального судочинства.

Так, В. Т. Маляренко слушно зазначає: “Значення засад судочинства вбачається не тільки в тому, що кожне рішення, прийняте з порушенням їх вимог, підлягає скасуванню, а й у тому, що вони вносять упорядкованість у випадках застосування права за аналогією, а також сприяють правильному розумінню змісту інших правових норм” [103, с. 29].

З методологічного погляду важливо зрозуміти, що служіння, призначення принципів досягти мети та завдань кримінального судочинства можливе тільки за умови їх універсального розуміння, визнання їх загальної взаємозалежності, де кожен принцип застосовуватиметься при інтерпретації кожного і з урахуванням інших принципів. Бо тільки взаємозв'язок принципів дає розуміння і можливість правильно їх тлумачити і застосувати. Через невизначеність у кримінальному судочинстві щодо кількості його принципів та розсіяність їх по різних джерелах така важлива ознака принципів, як їх взаємозалежність, стає дуже нечіткою і складною. У зв'язку з цим при прийнятті нового КПК України в його Загальній частині потрібно закрі-

пити визначення поняття принципу та визначити їх кількісний і системний характер.

Так, у *Декларації про принципи міжнародного права 1970 р.* зазначається, що “при тлумаченні і застосуванні... принципи є взаємопов’язаними і кожен принцип повинен розглядатися в контексті всіх інших принципів”.

Принципи (засади) кримінального процесу — це закріплені в його нормах панівні в державі та українського народу моральні начала, ідеї, правові погляди на мету, завдання, способи здійснення кримінального судочинства, які мають для нього фундаментальне значення і у зв’язку з цим вони зумовлюють і визначають суть, спрямованість і побудову кримінального процесу в цілому, форму і зміст його стадій та інститутів, порушення яких вважається істотними порушеннями кримінально-процесуального закону, що є підставою для обов’язкового скасування вироку та інших процесуальних рішень у справі.

Принципи кримінального процесу мають зумовлений, детермінований взаємозв’язок і в сукупності становлять систему (від. грецьк. *system* — ціле, складене з частин). Так, кожен із принципів цієї системи має певне своє самостійне призначення щодо відображення сутності галузі кримінально-процесуального права, кримінально-процесуальної діяльності, стадії або окремого процесуального інституту, але в цій системі між ними існує зв’язок і взаємодія, які зумовлюються єдністю мети та завдань кримінального судочинства. Кожен із принципів не може існувати сам по собі поза межами їх системи, а тільки у взаємодії з ними, бо зміст окремих принципів розкривається з урахуванням змісту інших принципів, а дія одного принципу спричинює дію іншого принципу. Тільки реалізація цілої системи принципів сприятиме здійсненню мети і виконанню завдань кримінального судочинства. Потрібно мати на увазі, що дія одного принципу не повинна вступати в колізію з іншими принципами. Водночас у співіснуванні принципів кримінального процесу необхідно забезпечити виважений, розумний компроміс. У разі існування в законі винятків щодо розумного обмеження дії принципів (на законність і презумпцію невинуватості обмеження не поширюються), такі обмеження необхідно забезпечити відповідними системними процесуальними гарантіями від довільного їх використання слідчими і судами.

Для з'ясування специфічних властивостей принципів їх класифікують за такими ознаками:

- за дією в системі права вирізняють принципи загальні, міжгалузеві і галузеві;
- за формою нормативного закріплення вирізняють принципи, закріплені в Основному Законі України і в законодавстві про судочинство;
- принципи організаційні, наприклад, призначення і виборність суддів, особливий порядок притягнення їх до кримінальної та дисциплінарної відповідальності та ін.;
- за предметом правового регулювання вирізняють організаційно-функціональні принципи, наприклад, колегіальність, одноособовість, нагляд судів вищого рівня за судовою діяльністю судів нижчого рівня, усність, безпосередність, безперервність тощо, які стосуються як принципів судоустрою, так і принципів кримінального судочинства;
- принципи, які визначають мету, завдання, функції та зміст кримінального судочинства, у зв'язку з чим вони, по суті, є кримінально-процесуальними і для кримінального судочинства мають функціональне значення, наприклад, змагальність, гласність, презумпція невинуватості, встановлення істини, публічність, усність, безпосередність, забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному права на захист та ін.;
- за значущістю вирізняють фундаментальні, загальновизнані принципи, які насамперед закріплені в актах, прийнятих у рамках універсальних, міжурядових організацій (Організації Об'єднаних Націй і її спеціалізованих установ, Інтерполу та ін.) і всесвітніх конференцій (наприклад, диспозитивність, рівноправність учасників перед законом і судом та ін.), і конструктивні, які охоплюють всі інші принципи.

Принципи можна класифікувати за змішаною основою — як за дією в системі права, так і за формою нормативного закріплення або за предметом правового регулювання. Проте найбільш поширеною та доцільною є диференціація принципів кримінального процесу України за формою нормативного закріплення:

- ті, що закріплені в Конституції України (належать до загальноправових і мають фундаментальне значення);
- ті, що закріплені у кримінальному процесуальному праві.

Кількісний склад системи принципів кримінального судочинства в кримінально-процесуальному законодавстві не визначений і в науці кримінального процесу це питання має дискусійний характер. Так, М. М. Михеєнко висловив думку про доцільність існування в кримінальному судочинстві двадцяти трьох принципів [106, с. 35–51], В. М. Тертишник запропонував у кримінальному процесі систему з тридцяти дев'яти принципів [123, с. 89].

До принципів кримінального судочинства, закріплених в Основному Законі України, належать такі конституційні принципи:

1) законність (п. 1 ст. 129); 2) здійснення правосуддя виключно судами (ст. 124); 3) участь народу у здійсненні правосуддя (ст. 124); 4) незалежність і недоторканність суддів та підкорення їх тільки законові (ч. 1 ст. 126, ч. 1 ст. 129); 5) здійснення правосуддя на засадах рівності громадян перед законом і судом (п. 2 ст. 129); 6) змагальність судового розгляду (п. 4 ст. 129); 7) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами (п. 7 ст. 129); 8) державна мова судочинства (ст. 10); 9) з'ясування істини (п. 3 ч. 3 ст. 129); 10) презумпція невинуватості (ст. 62); 11) свобода від самовикриття, викриття членів сім'ї чи близьких родичів (ч. 1 ст. 63); 12) недоторканність житла (ст. 30); 13) право на свободу та особисту недоторканність (ст. 3, 29); 14) таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, банківських вкладів і рахунків (ст. 31); 15) охорона особистого і сімейного життя громадянина (ст. 32); 16) забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному права на захист (п. 6 ч. 3 ст. 129); 17) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішень суду (п. 8 ст. 129); 18) обов'язковості виконання рішень суду (ч. 5 ст. 124, п. 9 ст. 129).

До інших принципів кримінального судочинства, що закріплені у кримінальному процесуальному законодавстві України (передусім у КПК), належать:

1) публічність (ст. 4 КПК); 2) диспозитивність (ст. 16-1 КПК); 3) забезпечення всім особам, які беруть участь у справі, права на

захист їхніх законних інтересів (ст. 52, 53 КПК); 4) вільна оцінка доказів (ст. 67 КПК); 5) безпосередність дослідження доказів (ч. 1 ст. 257 КПК); 6) усність процесу (ст. 257 КПК).

3.2. ХАРАКТЕРИСТИКА КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРИНЦИПІВ

У системі принципів кримінального процесу, незважаючи на їх правову рівнозначність, конституційні принципи мають особливе політико-юридичне значення. Це пояснюється тим, що вони мають фундаментальне значення у сфері основних громадянських прав і свобод, для врегулювання діяльності органів правосуддя. Розглянемо їх детальніше.

1. Принцип законності в кримінальному процесі.

Згідно з ч. 2 ст. 19 Конституції України, органи державної влади і органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Відповідно до ч. 2 ст. 58 Конституції, ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення, а згідно зі ст. 60 цього закону, ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази. За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність. Також у ч. 1 ст. 68 Конституції закріплено, що громадяни зобов'язані неухильно додержуватися вимог Основного Закону та інших законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Конституція України (ст. 129) зобов'язує суддів при здійсненні правосуддя підкорятися лише закону. Основний Закон України до основних засад судочинства відносить законність (п. 1 ст. 129).

Таким чином, Конституція України послідовно проводить у життя принцип законності, який є необхідною складовою демократичної правової держави. Здійснення правосуддя у кримінальних справах за чинним законодавством є одним із завдань кримінального судочинства (ст. 2 КПК).

Принцип законності правосуддя полягає в тому, що закону повинна підпорядковуватися як уся діяльність суду, так і діяль-

ність усіх учасників кримінально-процесуальних правовідносин. Вони мають неухильно дотримуватися і виконувати вимоги всіх інших принципів кримінального процесу, які характеризують сутність кримінального судочинства. Порушення та недотримання навіть одного з них призводить до порушення принципу законності.

Принцип законності проявляється в тому, щоб, по-перше, суд, суддя, орган дізнання, особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор під час своєї кримінально-процесуальної діяльності могли правильно застосовувати норми матеріального права до конкретних правовідносин. Так, до одних із завдань кримінального судочинства ст. 2 КПК України відносить забезпечення правильного застосування закону. По-друге, всі учасники процесу під час провадження кримінальної справи повинні дотримуватися норм кримінально-процесуального права. Вся кримінально-процесуальна діяльність суду, судді, прокурора, слідчого, органу дізнання, особи, яка провадить дізнання, повинна бути підпорядкована виключно чинному кримінальному судочинству. Прийняте ними рішення у справі повинно бути законним і обґрунтованим. Так, ст. 5 КПК України зазначає, що ніхто не може бути притягнутий як обвинувачений інакше, ніж на підставах і в порядку, встановлених законом.

У чинному КПК України (ст. 370, 371) визначено, що порушення кримінально-процесуального закону і неправильне застосування кримінального закону належить до істотних порушень закону, що, у свою чергу, є підставами для скасування або зміни вироку.

У кримінальному процесі діє таке положення: “Дозволено тільки те, що передбачено законом” і жодна доцільність не може виправдати порушення закону.

Гарантіями принципу законності є судовий контроль і прокурорський нагляд за дотриманням законності в стадіях порушення кримінальної справи та досудового розслідування, нагляд судів вищого рівня за судами нижчого рівня, право осіб, які беруть участь у справі, на оскарження рішень органу дізнання, слідчого, прокурора, суду й судді та ін.

Отже, під **принципом законності** мається на увазі передбачене Основним Законом України правове положення, згідно з вимогою якого всі учасники кримінального судочинства зобов’я-

зані неухильно додержуватися й точно виконувати всі норми Конституції України, кримінального й кримінально-процесуального законодавства.

2. Принцип здійснення правосуддя виключно судами.

Правосуддя у кримінальних справах є однією з форм державної діяльності — судової влади, яка здійснюється судами шляхом розгляду і вирішення кримінальних справ у встановленому законом порядку. Основний Закон України визначив (ст. 124), що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Не допускається також створення надзвичайних та особливих судів (ч. 5 ст. 125 Конституції).

Здійснення правосуддя виключно судами зумовлюється діючими засадами (ст. 6 Конституції) щодо поділу державної влади України на три відокремлені гілки влади — законодавчу, виконавчу та судову, які повинні урівноважувати одна одну. Цей принцип є складовою гарантією щодо недопущення втручання в здійснення правосуддя органів законодавчої та виконавчої влади як у формі вирішення і перевірення судових справ, так і у формі впливу на суддів. Здійснення правосуддя у кримінальних справах нерозривно пов'язане з увявленнями народу про справедливість, а це означає, що правосуддя має здійснюватися на законних і чесних засадах. Суд повинен приймати правильні рішення, які відповідають істині.

3. Принцип участі народу в здійсненні правосуддя.

Конституція України (ч. 4 ст. 124, ч. 1 ст. 127) передбачає, що безпосередня участь народу у здійсненні правосуддя реалізується через народних засідателів і присяжних. Участь присяжних при здійсненні правосуддя в кримінальних справах надає кримінальному судочинству народного характеру, свідчить про його демократизм, посилює довір'я суспільства до суду, є наріжним каменем гарантування свободи особи і пріоритету права, демократичним ідеалом, в якому громадянин бере участь у реалізації судової влади, яка не повинна повністю перебувати в руках професіоналів, незалежно від їх кваліфікації та усвідомленої відповідальності. Так, О. Ф. Кістяківський більш як 130 років тому наголошував на народному характері та авторитеті суду присяжних і зазначав, що участь народу у відправлен-

ні правосуддя в кримінальних справах є необхідністю та надзвичайно корисною і така думка, констатував він, на той час вважалася загальноновизнаною істиною [92, с. 57–59].

Залучення народу до здійснення судової влади, особливо через суд присяжних, стало б надійною гарантією з'ясування істини у справі і правильного вирішення справи по суті та забезпечувало б законність, переконливість, обґрунтованість, справедливість, милосердність і виховне значення судових рішень.

4. Принцип незалежності і недоторканності суддів та підкорення їх тільки закону.

Демократизм певного суспільства, рівень захищеності в ньому прав та свобод людини і громадянина визначається місцем і значенням суду в системі органів державної влади.

У Загальній декларації прав людини закріплено, що кожна людина для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення має право на те, щоб її справу розглянув з додержанням усіх вимог справедливості незалежний і неупереджений суд (ст. 10) [17, с. 39–43]. VII Конгрес ООН із запобігання злочинності і поводження з правопорушниками 1985 року ухвалив Основні принципи незалежності судових органів. У них зазначається, що незалежність судових органів гарантується державою і закріплюється в конституціях або законах країни; судові органи вирішують передані їм справи неупереджено, на підставі фактів і відповідно до закону, без будь-яких обмежень, неправомірного впливу, спонукання, тиску, погроз або втручання прямого чи непрямого з будь-якого боку і з будь-яких причин; незалежність судових органів дає їм право і вимагає від них забезпечення справедливого ведення судового розгляду і додержання прав сторін [7, с. 165–167].

Принцип незалежності і недоторканності суддів та підкорення їх тільки закону закріплений у ст. 126, ч. 2 ст. 127 і ч. 1 ст. 129 Конституції України та ст. 3 Закону “Про статус суддів”, в яких розкривається його зміст і визначено основні гарантії його реалізації. Зміст цього принципу розкривається в поєднанні трьох правил — незалежності суддів, підкоренні їх тільки законам та їх недоторканності. Незалежність і недоторканність суддів гарантується Конституцією та законами України. При здійсненні правосуддя, зазначається в ст. 129 Конституції та ст. 3 Закону “Про статус суддів”, судді незалежні і підкоряються тільки

закону і нікому не підзвітні [49]. Судді і народні засідателі вирішують кримінальні справи на основі закону, в умовах, що виключають сторонній вплив на суддів (ст. 18 КПК України). Це означає, з одного боку, що судді під час здійснення своїх функцій повинні діяти цілком незалежно від будь-якого впливу на прийняття ними відповідних процесуальних рішень. А з другого боку, судді повинні бути виключно залежні від закону і діяти тільки відповідно до нього.

Таким чином, незалежність суддів при провадженні кримінальних справ полягає у такому:

- у самому порядку призначення та звільнення суддів. Так, згідно з ч. 1 ст. 128 Конституції України, перше призначення на посаду професійного судді строком на 5 років здійснює Президент України, а на безстроковий термін — Верховна Рада України. На посаду суддю рекомендує кваліфікаційна комісія суддів, а подання про призначення судді на посаду або звільнення з посади вноситься Вищою радою юстиції (ч. 3 ст. 127, ст. 128, п. 1 ч. 1 ст. 131 Конституції та ст. 29 Закону України “Про Вищу раду юстиції”). Суддю звільняє з посади орган, що його обрав або призначив, у разі: 1) закінчення строку, на який його призначено; 2) досягнення 65 років; 3) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров’я; 4) порушення вимог щодо несумісності; 5) порушення присяги; 6) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього; 7) припинення його громадянства; 8) визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим; 9) подання заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням (ч. 5 ст. 126 Конституції);
- у визначеній ст. 127 Конституції гарантії, що професійні судді не можуть належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої. Так, Пленум Верховного Суду України у своїй постанові “Про застосування законодавства, що забезпечує незалежність суддів” № 4 від 12 квітня 1996 р. в п. 2 зазначає, що для забезпечення принципу незалежності суддів професійним суддям забо-

ронено виконувати не властиві для суду функції, вони не можуть бути членами різних комітетів, комісій з боротьби зі злочинністю та залучатися до іншої роботи, якщо це може вплинути на їх незалежність і неупередженість при здійсненні правосуддя [60];

- жодні державні органи, службові особи, політичні партії та громадські організації, суб'єкти господарської діяльності, окремі громадяни не мають права впливати на суддів, нав'язувати судові свої варіанти вирішення конкретної справи. Вони незалежні і від учасників кримінального процесу, від службових осіб суду, прокуратури та органів дізнання і досудового слідства;
- у незалежності від судів вищого рівня. Так, згідно зі ст. 374 КПК України, вони, скасовуючи вирок і направляючи кримінальну справу на новий розгляд, не уповноважені давати наперед оцінку доказів і визначати висновки для суду нижчого рівня;
- у незалежності суду від висновків досудового розслідування, державного обвинувача та від зауважень інших учасників кримінального судочинства;
- при колегіальному розгляді кримінальної справи кожен із суддів, незалежно один від одного, в тому числі й від головуючого, самостійно приймає рішення на підставі оцінки доказів та особистого внутрішнього переконання;
- судді, відповідно до ст. 12 Закону України “Про статус суддів”, за розглянутими кримінальними справами невідповідні будь-кому і ніхто не має права вимагати від судді пояснення щодо розглянутих справ і тих справ, що перебувають у його провадженні, в тому числі давати справи будь-кому для ознайомлення, крім винятків, передбачених законом;
- у процесуальній формі здійснення правосуддя у кримінальних справах. Наприклад, у таємниці наради суддів при винесенні передбачених кримінально-процесуальним законом процесуальних рішень;
- незалежність суддів забезпечується юридичною відповідальністю за неповагу до суду, перешкодження здійсненню ними правосуддя. Так, ст. 185-3, 185-5, 185-6 КУпАП передбачено адміністративну відповідальність за вияв неповаги до суду, перешкодження явці до суду народного за-

сідателя, за невжиття заходів щодо виконання окремої ухвали суду або окремої постанови судді, подання прокурора, слідчого, органу дізнання. А за втручання в діяльність судових органів, за погрозу або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного, за умисне знищення або пошкодження майна судді, народного засідателя чи присяжного, за посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, за невиконання судового рішення ст. 376–379, 382 КК України передбачено кримінальну відповідальність;

- у такій важливій гарантії незалежності, як *недоторканість* суддів, яка поширюється на їхнє житло, службове приміщення, транспорт і засоби зв'язку, кореспонденцію, належне їм майно і документи. Так, конкретизуючи ст. 126 Основного Закону України, ст. 13 Закону України “Про статус суддів” від 15.12.92 встановлює, що суддя не може бути затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку суду, а також бути затриманий за підозрою у вчиненні злочину. Суддя, затриманий за підозрою у вчиненні злочину чи адміністративного правопорушення, стягнення за яке накладається у судовому порядку, повинен бути негайно звільнений після з'ясування його особи [49, ст. 56].

Важливою гарантією утвердження незалежності і недоторканості суддів є зобов'язання держави забезпечити особисту безпеку суддів та їх сімей, яке передбачено Законом України “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів” від 23.12.93 [35, ст. 50] та чинним КПК України (ст. 52-1, 52-2, 52-3, 52-4, 52-5, 53). Неприйняття рішення, несвоєчасне прийняття рішення або прийняття недостатньо обґрунтованих рішень, а також невжиття, несвоєчасне вжиття або невжиття достатніх заходів для безпеки працівників суду, членів їх сімей та близьких родичів посадовою особою органу, на який покладено функції забезпечення безпеки зазначених осіб, якщо ці дії спричинили тяжкі наслідки, згідно зі ст. 181-1 КК України, карається позбавленням волі на строк від двох до п'яти років. За розголошення відомостей про захо-

ди безпеки особою, якою прийнято рішення про ці заходи, або особою, яка їх здійснює, а також розголошення таких відомостей особою, взятою під захист, якщо ці дії спричинили тяжкі наслідки, відповідно до *ст. 181-2 КК України*, карається позбавленням волі на строк від двох до п'яти років, або виправними роботами на строк до двох років, або штрафом від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

- у створенні необхідних організаційно-технічних умов для діяльності суддів, а також у матеріальному і соціальному забезпеченні суддів (ст. 11 Закону “Про статус суддів”). Важливою і реальною гарантією забезпечення цього основного принципу правосуддя є соціально-економічна незалежність судової влади, матеріальне та побутове забезпечення суддів, їх соціальний захист. За ст. 130 Конституції України фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів повинна забезпечити держава. А отже, невиконання чи неналежне виконання цієї конституційної норми відповідними органами чи посадовими особами, як зазначено в п. 9 *постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. за № 7 “Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина”*, потрібно розцінювати як істотне порушення конституційних засад незалежності судової влади. В разі встановлення таких фактів суди повинні у передбаченому порядку порушувати питання про відповідальність посадових осіб чи про відповідність законів або інших нормативних актів, якими порушується названа норма, Конституції України.

5. Принцип здійснення правосуддя на засадах рівності громадян перед законом і судом.

Відповідно до ст. 1 і 2 Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН (резолюція 217 А (III)) 10 грудня 1948 р., закріплено, що всі люди народжуються вільними й рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю та повинні діяти один до одного в дусі братерства. Кожна людина повинна мати всі права і свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного

чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища [17, с. 39–43].

Згідно зі ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, прийнятого резолюцією 2200А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р., який набув чинності 23 березня 1976 р., всі особи є рівними перед судами і трибуналами [21, с. 44–52].

На зазначені основоположні міжнародні правові норми з питань рівності прав людини орієнтуються всі правові, демократичні держави світу. Це зумовлено насамперед тим, що Загальна декларація прав людини та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права містять правові норми, які сформовані колективним досвідом і є загальною спадщиною земної цивілізації, тому вони є універсальними стандартами поведінки для людства, всіх народів і держав.

Україна проголосила, що вона, усвідомлюючи відповідальність перед Богом і власною совістю, попереднім, нинішнім та прийдешнім поколінням, прагне бути демократичною та правовою державою і що людина для неї, її життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (Преамбула та ст. 1 і 3 Конституції). У зв'язку з цим Україна, керуючись фундаментальними, універсальними та загальновизнаними універсальними стандартами поведінки для людства, у своєму Основному Законі закріпила основні засади правового статусу людини і громадянина в Україні. Так, у ч. 1 і 2 ст. 24 Конституції України закріплено, що “громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками”. Основним Законом закріплено, що іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами та міжнародними договорами України (ч. 1 ст. 26). За Конституцією України права і свободи людини є

невідчужуваними та непорушними (ст. 21). За цим принципом не допускається як відчуження прав і свобод, якими людина володіє, так і обмеження їхнього змісту, створення перешкод для їх реалізації. Рівність перед законом розуміється як обов'язок всіх додержуватися приписів закону, застосовувати закон у своїх інтересах, а за порушення приписів закону передбачається юридична відповідальність перед законом, рівна для всіх громадян. Принцип здійснення правосуддя на засадах рівності громадян перед законом і судом, за п. 2 ст. 129 Конституції України, віднесено до основних засад судочинства. Такі положення стосуються і прав учасників кримінального судочинства, визначених кримінально-процесуальним законодавством.

Так, згідно зі ст. 16 КПК України, правосуддя у кримінальних справах здійснюється на засадах рівності громадян перед законом і судом незалежно від їх походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин. Потрібно мати на увазі, що окрім визначених у ст. 16 КПК обставин, які не можуть бути підставою для обмеження рівності перед законом і судом, передбачено й “інші обставини”. Інакше кажучи, закон виключає будь-які обставини, які можуть бути підставою для порушення рівності сторін у кримінальному процесі, і порядок провадження справ щодо всіх громадян здійснюється однаково. Так, ст. 261 КПК передбачено, що обвинувачений, підсудний, захисник, потерпілий, а також цивільний позивач, цивільний відповідач та їх представники в судовому розгляді користуються рівними правами щодо подання доказів, участі в дослідженні доказів і заявлених клопотань. Виходячи з цього ніхто із сторін кримінального судочинства не може бути наділений додатковими правами або звільнений від будь-яких обов'язків. Щодо всіх громадян кримінальне судочинство здійснюється в єдиному процесуальному порядку. Винятки з цього положення передбачаються для осіб, які, наприклад, наділені імунітетом (від лат. *immunitas* — звільнення, позбавлення) недоторканності від кримінальної відповідальності. Це стосується іноземних громадян, які мають дипломатичний імунітет у повному та обмеженому обсязі. Перелік цих осіб визначено Віденською конвенцією про

дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р. [5, ст. 199] і Положенням про дипломатичні представництва та консульські установи [53].

Так, *Пленум Верховного Суду України в п. 10 постанови від 1 листопада 1996 р. № 9 “Про застосування Конституції при здійсненні правосуддя”* роз’яснив, що, відповідно до вимог конституційних положень про законність судочинства та рівність усіх учасників процесу перед законом і судом, суд зобов’язаний забезпечити всім їм рівні можливості щодо надання умов для дослідження доказів, заявлення клопотань та здійснення інших процесуальних прав.

Положення про рівність громадян перед законом і судом — це наявність однакових матеріальних і процесуальних законів, які не надають їм переваг або обмежень залежно від тих обставин, які визначено ст. 24 Основного Закону України. Це означає, що в кримінальному судочинстві під час провадження справи до всіх його учасників застосовується одне й те саме кримінальне і кримінально-процесуальне законодавство з ігноруванням переваг та обмежень у правах. Під рівністю громадян перед законом мається на увазі однакова, справедлива юридична відповідальність громадян перед законом за його порушення. Це стосується також кваліфікації діянь за статтями КК України і кримінальної відповідальності за вчинення злочину, які не повинні залежати від соціального, майнового стану й обставин, передбачених ст. 24 Конституції і ст. 16 КПК України. Рівність прав учасників кримінального судочинства перед законом означає, що всі громадяни, які беруть участь у кримінальному процесі, перебувають у правовому становищі, визначеному чинним кримінально-процесуальним законодавством, і рівною мірою наділені правовим статусом здійснювати закріплені законом за таким учасником свої процесуальні права і обов’язки. Мається на увазі, що рівність учасників кримінального судочинства не означає, що всі вони мають однакові між собою права. Така рівність стосується тільки однойменного кола учасників процесу. Наприклад, всі потерпілі мають однакові між собою права, але вони не можуть збігатися з правами підозрюваного, спеціаліста або експерта.

Додержання принципу здійснення правосуддя на засадах рівності громадян перед законом і судом під час здійснення судочинства, в тому числі й кримінального, повинно бути за-

безпечене дієвою системою процесуальних гарантій. Так, порушення цього конституційного принципу під час провадження кримінального судочинства може бути підставою для притягнення винних у порушенні цього принципу до юридичної відповідальності. Наприклад, ст. 374 КК України встановлює кримінальну відповідальність за порушення права підозрюваного, обвинуваченого, підсудного на захист.

6. Принцип змагальності судового розгляду.

Цей принцип закріплений у п. 4 ст. 129 Конституції України і полягає в забезпеченні широкої можливості сторонам — обвинуваченню і захисту, які у передбачених кримінально-процесуальним законодавством порядку та засобами в судовому засіданні відстоюють свої права та законні інтереси, свою позицію у справі, сприяючи суду повно, всебічно та об'єктивно дослідити всі обставини справи, з'ясувати істину, прийняти правильне рішення та здійснити правосуддя.

Як слушно зазначив В. М. Тertiшник, змагальність — це насамперед така побудова процесу, за якої заінтересовані сторони обвинувачення та захисту мають рівні можливості для відшукування істини та відстоювання своїх тверджень або опорування тверджень іншої сторони [124, с. 65].

Сутність змагальної форми процесу виявляється, по-перше, у розмежуванні трьох основних функцій у кримінальному процесі — обвинувачення, захисту та правосуддя; по-друге, зазначені функції повинні здійснюватися уповноваженими на це державними органами та службовими особами, незалежними один від одного як у правовому, організаційному, так і в матеріальному відношенні; по-третє, у процесуальній рівноправності сторін та учасників судового розгляду; у наявності суду присяжних.

Змагальність судового розгляду як основна засада судочинства виступає надійною процесуальною гарантією всебічного, повного і об'єктивного, неупередженого встановлення справжніх обставин справи, прав та обов'язків сторін, досягнення мети та виконання завдань кримінального процесу.

7. Принцип гласності судового процесу та його повне фіксування технічними засобами.

Як основна засада судочинства цей принцип закріплений у п. 7 ст. 129 Основного Закону України. Через цей конституцій-

ний принцип проявляється демократизм кримінального судочинства. Він забезпечує правову пропаганду чинних законів і виконує попереджувальну та виховну функції. Відкритий, гласний судовий розгляд справ є дієвою формою контролю суспільства за діяльністю суду. Гласність судового розгляду справ загалом позитивно впливає на поведінку всіх осіб, які беруть участь у справі. Вона дає можливість громадянам безпосередньо спостерігати за діяльністю суду, державного обвинувача, захисника. Це, у свою чергу, стимулює їх підвищувати свій загальний та професійний рівень підготовки, посилює їх відповідальність за законне і правильне вирішення кримінальних справ, що сприяє зміцненню авторитету суду, прокурора, захисника, а в цілому всього судочинства.

Зміст принципу гласності кримінального судочинства полягає в тому, що кожен громадянин, якому виповнилося 16 років, має право бути присутнім у залі судового засідання, в якому суд розглядає кримінальну справу, в суді будь-якої інстанції. Процес судового розгляду та його результати можуть висвітлюватися в засобах масової інформації або іншим способом доводитися до громадян. Розгляд справ у всіх судах будь-якої інстанції відкритий. Винятком є випадки, коли це суперечить інтересам охорони державної таємниці, коли цього потребують інтереси безпеки осіб, узятих під захист. Такі винятки стосуються осіб, які не є підсудними і не досягли 16-річного віку, якщо розглядаються справи про статеві злочини, а також інші справи для попередження розголошення відомостей про інтимні сторони життя осіб, які беруть участь у справі. Проте і в закритому засіданні принцип гласності не виключається, бо діє, за висловом М. М. Михеєнка, так звана внутрішня гласність у вигляді присутності в судовому засіданні прокурора, потерпілого, підсудного, захисника та інших учасників судового розгляду [106, с. 35–51]. Закритий судовий розгляд допускається за мотивованою ухвалою суду. Вироки судів у всіх випадках оголошуються прилюдно. Їх зміст може бути доведений до відома населення засобами масової інформації. У вироків у справах, які слухалися в закритих судових засіданнях, не повинно бути відомостей, які стали підставою для проведення закритого судового розгляду.

8. Принцип здійснення судочинства державною мовою.

Відповідно до ст. 19 КПК, кримінальне судочинство здійснюється державною мовою, якою, за ст. 10 Конституції і ст. 10 Закону України “Про судоустрій України”, є українська, всебічний розвиток і функціонування котрої в усіх сферах суспільного життя на всій території України забезпечується державою. Тому, відповідно до ст. 127 Основного Закону, суддя, прокурор, особа, що здійснює провадження дізнання та досудового слідства, повинні володіти державною мовою. Так, *Конституційний Суд* за конституційним поданням 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень ст. 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі і навчальних закладах України (справа про використання української мови) *прийняв Рішення за № 1-6/99 № 10-рп/99 від 14 грудня 1999 р.* Так, у п. 1 цього Рішення зазначено: “Положення частини першої статті 10 Конституції України, за яким “державною мовою в Україні є українська мова”, треба розуміти так, що українська мова як державна є обов’язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом (ч. 5 ст. 10 Конституції України). У ч. 2 цього пункту зазначено: “Порядок з державною мовою при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування можуть використовуватися *російська та мови національних меншин* у межах і порядку, що визначаються законами України. За п. 3 цього Рішення воно є обов’язковим до виконання на території України, остаточним і не може бути оскарженим. Для забезпечення доступності судового захисту, а також для недопущення дискримінації за мовною ознакою закон надає особам, які беруть участь у справі і не володіють або недостатньо володіють державною мовою, право робити заяви, давати показання, заявляти клопотання рідною мовою або тією, якою вони володіють, знайомитися з усіма матеріалами справи, виступати в суді рідною мовою і користуючись при цьому безкоштовно послугами

перекладача в порядку, встановленому чинним кримінально-процесуальним законодавством. У ст. 19, 62, 128 чинного КПК визначено правовий статус перекладача та передбачено порядок його відводу. За відмову від виконання обов'язків перекладача, а також за задалегідь неправильний переклад він за ст. 384 і 385 КК України несе кримінальну відповідальність. Слідчі і судові документи, відповідно до цього законодавства, складаються державною мовою і в порядку, передбаченому законом, вручаються обвинуваченому в перекладі на його рідну мову або іншу мову, якою він володіє. У справах про злочини, вчинені особами, які не володіють мовою, якою провадиться судочинство, обов'язкова участь захисника (п. 3 ч. 1 ст. 45 КПК). Порушення права обвинуваченого користуватися рідною мовою чи мовою, якою він володіє, допомогою перекладача або захисника є істотними порушеннями кримінально-процесуального закону (п. 3, 4 ч. 2 ст. 370 КПК України) і виступають підставами для скасування чи зміни вироку вищестоящим судом (п. 3 ч. 1 ст. 367 КПК). Так, у п. 14 *постанови Пленуму Верховного Суду України № 10 від 07.07.95 (із змінами, внесеними згідно з постановами пленумів Верховного Суду України № 12 від 03.12.97 і № 21 від 25.12.98) “Про застосування законодавства, яке забезпечує підозрюваному, обвинуваченому, підсудному право на захист”* [59] зазначено, що суди повинні додержуватися вимог ст. 19 КПК про те, що особам, які беруть участь у справі і не володіють мовою, якою провадиться судочинство, забезпечується право робити заяви, давати показання, заявляти клопотання, знайомитися з усіма матеріалами справи, виступати в суді рідною мовою або іншою мовою, якою вони володіють, і користуватися послугами перекладача. Позбавлення чи обмеження цього права є істотними порушеннями кримінально-процесуального закону і за п. 3 і 13 *постанови Пленуму Верховного Суду України № 3 від 25.03.88 “Про застосування судами України кримінально-процесуального законодавства, що регулює повернення кримінальних справ на додаткове розслідування”* є також підставою для повернення кримінальної справи на додаткове розслідування [63].

У п. 2 ст. 10 Закону України “Про судоустрій України” передбачено, що застосування інших мов у судочинстві здійснюється у випадках, передбачених законом. Це дало підстави

авторам Коментарю до Закону “Про судоустрій України”, посилаючись на Закон “Про мови в Українській РСР” [43], стверджувати, що, як виняток із загального положення, в Україні судочинство може провадитись мовою більшості населення, на яку поширюється юрисдикція суду [93, с. 27]. Таку позицію підтримують також інші вчені, розвиваючи це положення, знаходять аргументи в *Європейській хартії регіональних мов і мов національних меншин, ратифікованій Законом України № 1350-XIV (1350-14) від 24.12.99* [16, с. 624–640].

На погляд автора, така позиція суперечить вимогам ст. 10 Основного Закону та згаданому Рішенню Конституційного суду, через те що словосполучення “більшість населення” підміняє визначені в Преамбулі Конституції терміни “українська нація”, “український народ”. А це зовсім інші за змісловим навантаженням поняття. Тому потрібно виходити не з населення, а з його національної ознаки, за якою українці становлять переважну більшість населення в Україні (за винятком деяких місцевостей. Наприклад, у Закарпатті є місцевості, де угорці становлять більшість населення). У зазначеній Європейській хартії йдеться про національні меншини, а не більшість населення. Тому довільне тлумачення норм міжнародного права в такий “демократичний” підхід до застосування української, державної, мови на практиці призводить до порушень положень принципу щодо здійснення українського судочинства українською — державною мовою.

9. Принцип з’ясування істини.

Полягає у вимозі Основного Закону України (ст. 31, п. 3 ч. 3 ст. 129), чинного КПК України (ч. 1 ст. 22) до особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора, суду під час провадження кримінальної справи встановити істину — забезпечити відповідність висновків досудового розслідування і суду об’єктивній дійсності, фактичним обставинам події, за якою здійснюється провадження кримінальної справи. Для її досягнення, згідно зі ст. 22 КПК України, прокурор, слідчий та особа, яка провадить дізнання, зобов’язані вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного та об’єктивного дослідження обставин кримінальної справи, виявити обставини як обвинувальні, так і виправдувальні щодо обвинуваченого, а також обставини, що пом’якшують або обтяжують його відповідальність.

З'ясування істини у конкретній кримінальній справі нерозривно зумовлено виконаннями передбачених ст. 2 КПК України загальних завдань кримінального судочинства щодо швидкого і повного розкриття злочинів, викриття винних і забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожен, хто вчинив злочин, був справедливо покараний і жоден невинний не був притягнутий до кримінальної відповідальності та засуджений.

Виконання вимог кримінального судочинства під час дізнання, досудового розслідування і судового розгляду неможливе без дотримання тісно пов'язаних між собою вимог щодо всебічного, повного та об'єктивного встановлення і дослідження всіх обставин, які підлягають з'ясуванню при провадженні кримінальної справи. Така сукупність вимог передбачає обов'язкове встановлення обставин, які характеризують зміст загального та конкретного складу злочину, подію злочину; винність обвинуваченого у вчиненні злочину, коло співучасників, мету і мотиви злочинної діяльності; обставин, що впливають на ступінь тяжкості злочину, а також обставин, що характеризують особу обвинуваченого, пом'якшують або обтяжують покарання; характер і розмір шкоди, завдані злочинцем, а також розміри витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочинного діяння; встановлення і дослідження причин та умов, що сприяли вчиненню злочину.

Дотримання під час провадження досудового розслідування і судового розгляду справи вимог всебічності, повноти та об'єктивності встановлення і дослідження обставин справи є наріжним каменем гарантій у з'ясуванні істини в кримінальному судочинстві.

Об'єктивність дослідження у пізнавальному та психолого-етичному аспектах полягає в неупередженій, без обвинувальних або виправдувальних ухилів учасників кримінально-процесуального доказування щодо формування, перевірки та оцінки доказів.

Всебічність дослідження передбачає необхідність висувати і ретельно перевіряти всі можливі версії як з боку обвинувачення, так і з боку захисту. Результатом такої перевірки повинна залишитися тільки та версія, яка фактично стала достовірним висновком. При цьому для суду, що здійснює правосуддя, версії обвинувачення є вихідними, але не обов'язковими. Він може

висувати і перевіряти ті версії, що спростовують обвинувачення. Процес висунення і перевірки версій є невід’ємною складовою формування, перевірки та оцінки доказів. Під всебічністю також розуміють процес встановлення та ретельного аналізу всіх обставин справи, з’ясування істотних юридично значущих фактів з наданням їм правильної оцінки, що в цілому забезпечує правильне вирішення справи.

Повнота дослідження досягається правильним визначенням і з’ясуванням обставин, що окреслюють предмет доказування, який повинен охоплювати зміст складу злочину як підстави здійснення провадження справи, а також межами доказування, які характеризують сукупну достатність зібраних доказів, необхідних для правильного вирішення справи.

Відповідно до вимог Основного Закону та чинного КПК України, ст. 6 Закону України “Про статус суддів” прямо вимагає від судді при здійсненні правосуддя забезпечувати повний, всебічний та об’єктивний розгляд судових справ. У разі недотримання цієї конституційної засади, відповідно до вимог ст. 370 КПК, такі порушення вважаються істотними і за ст. 367 КПК належать до підстав для скасування вироку судом вищої інстанції.

10. Принцип презумпції невинуватості.

Як основна засада судочинства, згідно з ч. 1 ст. 62 Конституції України і ч. 2 ст. 15 КПК України, полягає в тому, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Частина 2 ст. 62 Основного Закону України передбачає, що обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

Презумпція невинуватості як одне з найважливіших прав людини була започаткована *Декларацією прав людини і громадянина*, проголошеною Національними зборами Франції 26 серпня 1789 р. (ст. 9): “Оскільки кожен є невинним, доки не буде встановлено інше, то в разі затримання особи надмірна суворість, не викликана необхідністю з метою забезпечення її затримання, повинна суворо каратися законом” [8, с. 32–34].

Такий принцип знайшов своє місце і в Статуті кримінального судочинства Російської імперії 20 листопада 1864 р. у вигляді системи логічних норм. Але із закріпленням правила, що зобов'язувало обвинуваченого доказувати свою невинуватість, було покладено край цьому принципу [129].

Подальший свій розвиток це універсальне право людини дістало в нормативних актах міжнародного права щодо забезпечення гарантій дотримання прав і свобод особи при відправленні правосуддя, норми яких були інкорпоровані в Основний Закон України. Так, у *Статуті ООН 1945 р.*, першому в історії міжнародних відносин багатосторонньому, універсальному договорі, закріплено принципи поваги прав людини (ст. 1 (Розділ I. Цілі та принципи)): “Організація Об’єднаних Націй має на меті: 3. Здійснювати міжнародне співробітництво у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру, в заохочуванні й розвитку поваги до прав людини та основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови й релігії. 4. Бути центром для погодження дій націй у досягненні цих загальних цілей” [26, с. 37]. У *Загальній декларації прав людини* (резолюція 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р.), яка є одним з перших ефективних кроків, розпочатих ООН, з міжнародно-правового закріплення основних прав і свобод людини, ст. 11 проголошується: “Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинуватою доти, доки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту” [17, с. 39–43]. У *Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод* (Рим, 4 листопада 1950 р.) у п. 2 ст. 1 зазначено: “Кожен обвинувачений у вчиненні кримінального злочину вважається невинним, доки його винність не буде доведено відповідно до закону” [15, с. 539–551]. У ст. 14 *Міжнародного пакту про громадянські і політичні права* (резолюція 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р.) проголошується: “Кожен обвинувачений у кримінальному злочині має право вважатися невинним, доки винність його не буде доведена згідно із законом”. У ст. 14 цього Пакту зазначено, що кожен має право при розгляді будь-якого пред’явленого йому кримінального обвинувачення не бути поневолелим до давання свідчень проти самого

себе чи до визнання винним. Статтею 9 цього міжнародного документа закріплено, що ніхто не може бути підданий свавільному арешту чи триманню під вартою; кожен, хто позбавлений волі внаслідок арешту чи тримання під вартою, має право на розгляд його справи в суді, щоб цей суд міг невідкладно винести постанову щодо законності його затримання і розпорядитися про його звільнення, якщо затримання є незаконним. У ст. 7 Пакту зазначено, що ніхто не може бути підданий катуванню чи жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню [21, с. 44–52].

У кримінальному судочинстві *юридична сутність принципу презумпції невинуватості визначається такими правилами:*

- ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину або меншу винність, а також наявність обставин, які виключають кримінальну відповідальність особи;
- обов'язок доказування винності особи, проти якої порушено кримінальну справу, підозрюваного, обвинуваченого, підсудного повинен мати публічний характер і покладатися на органи кримінального переслідування, а в справах приватного обвинувачення — на потерпілого та його представника;
- заборонено перекладати обов'язок доказування на особу, щодо якої порушено кримінальну справу, підозрюваного, обвинуваченого та підсудного;
- обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях;
- усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь;
- якщо не доведено участі обвинуваченого у вчиненні злочину, в юридичному плані він вважається невинуватим, що є підставою для закриття кримінальної справи в стадії досудового слідства і постановлення виправдувального вироку в стадії судового розгляду;
- факт притягнення до участі у справі особи, щодо якої порушено кримінальну справу, як підозрюваного, обвинуваченого та підсудного не повинен розцінюватися як обставина, що свідчить про її винуватість;

- факт застосування зобов'язання про явку до особи, щодо якої порушено кримінальну справу, та застосування запобіжних заходів щодо підозрюваного, обвинуваченого, підсудного не повинні розцінюватися як обставина, що вказує на їх винуватість;
- суд, який виніс обвинувальний вирок, має бути створений відповідно до встановленого законом порядку;
- справа, яку розглянув суд і виніс вирок, повинна належати до його юрисдикції і бути підсудною;
- справа у суді повинна розглядатися у визначеному кримінально-процесуальним законодавством порядку;
- до остаточного вирішення кримінальної справи і до визнання винності особи до моменту набуття законної сили обвинувальним вироком всі учасники кримінального судочинства, представники влади і громадськості, засоби масової інформації і громадяни не можуть поводитися з нею як з винною;
- обвинувальний вирок суду щодо такої особи повинен набутти законної сили.

Презумпція невинуватості передбачає, що кримінально-процесуальне законодавство вважає особу, щодо якої порушено кримінальну справу, підозрюваного, обвинуваченого, підсудного невинним, доки ті, хто стверджує протилежне, не зможуть довести, що така особа винна і вина буде встановлена вироком суду, що набрав законної сили. Правильне розуміння презумпції невинуватості під час провадження кримінальної справи дає можливість особам, що здійснюють кримінальне переслідування і правосуддя при провадженні кримінальної справи, незважаючи на кількісний та якісний стан доказів, соціальний стан потерпілого і обвинуваченого, тиск представників влади, громадськості, засобів інформації, свої особисті або політичні переконання, уникнути упередженості, необ'єктивності і не допускати емоційних, швидких, необдуманих, необачних і безпідставних процесуальних дій і рішень щодо притягнення громадян як підозрюваних, обвинувачених та підсудних. Цьому також повинен сприяти суд присяжних, який не обтяжений завданнями щодо швидкого розкриття злочину та іншими обставинами, які впливають на його об'єктивність; як представники народу вони своїм неупередженим підходом можуть не допустити несправед-

ливого і незаконного притягнення особи до кримінальної відповідальності. Тільки таке дотримання умов може забезпечити представникам обвинувачення і правосуддя виконати вимоги Основного Закону України та ст. 22 КПК України, з'ясувати істину шляхом всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи, що в цілому сприятиме здійсненню мети та виконанню завдань кримінального судочинства.

11. Принцип свободи від самовикриття, викриття членів сім'ї чи близьких родичів.

Цей принцип закріплений у ч. 1 ст. 63 Основного Закону України і полягає в тому, що особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. Потрібно зазначити, що такий принцип діяв щодо потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, підсудного і до прийняття в 1996 р. Конституції України і не поширювався на таких учасників судочинства, як свідка або особу, у якої в стадії порушення кримінальної справи відбирають пояснення. Право відмовитися давати показання або пояснення повинно бути роз'яснено свідкові та особі, від якої відбирають пояснення. Показання та пояснення, отримані на порушення вимог цієї конституційної засади, повинні вважатися доказами, одержаними незаконним шляхом, вони не можуть бути допустимими і тому не можуть враховуватися для обґрунтування обвинувачення у вирокі.

12. Принцип недоторканності житла.

Право на недоторканність житла є важливою гарантією забезпечення особі її права на свободу особистого, приватного, конфіденційного життя. Відповідно до ст. 30 Конституції України, а також ч. 1 ст. 14-1 КПК України громадянам України, особам без громадянства, іноземцям гарантується недоторканність житла. Під недоторканністю житла розуміють недопустимість проникнення будь-яких осіб до житла без згоди осіб, які в ньому проживають. Але за ч. 1 ст. 14-1 чинного КПК передбачено можливість увійти в житло проти волі осіб, які в ньому проживають, за наявності законної підстави. За ч. 2 ст. 30 Основного Закону України такою законною підставою може бути тільки вмотивоване рішення суду. Підстави та порядок проникнення в житло громадян визначені в кримінально-процесуальному законодавстві (ст. 177–191 КПК). У кримінально-процесуальному аспекті

поняття житла розуміється у широкому значенні. До його змісту входить як місце постійного проживання особи, наприклад квартира, житловий будинок, ділянка місцевості, що перебуває у приватній власності, всі допоміжні та господарські приміщення, гараж тощо, так і місце тимчасового мешкання в готелях, санаторіях, будинках відпочинку, салон автомобіля тощо.

У ч. 2 ст. 30 Конституції України та ч. 6 ст. 177 КПК України передбачено винятки із загального правила у випадках, що не терплять зволікання:

- у зв'язку з необхідністю переслідування осіб, які підозрюються у вчиненні злочину;
- у приміщенні, що перебуває у віданні певної особи, продовжується злочинна діяльність, виникла загроза вчинення нового злочину, або реальної загрози здоров'ю та життю громадян, або для врятування майна громадян;
- зволікання з обшуком може призвести до знищення доказів у справі або приховання майна, здобутого злочинним шляхом;
- якщо підстави для проведення обшуку обґрунтовані, але ситуація у справі така, що в інтересах судочинства неможна гаяти часу на отримання рішення суду.

У таких випадках особи, що здійснюють провадження досудового розслідування, зобов'язані протягом доби з моменту проведення цієї слідчої дії направити копію постанови і протоколу обшуку прокурору, що здійснює нагляд за дотриманням законності під час провадження досудового слідства (ч. 6 ст. 177 КПК).

За вчинення дій, спрямованих на проникнення до житла особи, яка в ньому проживає, чи до іншого володіння, або незаконне проведення огляду чи обшуку житла чи іншого володіння, незаконне виселення або за інші дії, що порушують недоторканність житла громадян, вчинені службовою особою, ст. 162 КК України передбачено кримінальну відповідальність.

13. Принцип права на свободу та особисту недоторканність.

Права людини — одна з актуальних, болючих, одвічних проблем, яка перебуває в центрі уваги історичного, соціально-культурного розвитку цивілізації. Ще у *Великій Хартії вольностей (Magna Carta, 1215)*, наріжному камені англійської свободи, у ст. 39 зазначається: “Жодна вільна людина не може

бути заарештована, або взята під варту у в'язницю, або позбавлена своїх маєтностей, або поставлена поза законом, або іншим чином обездолена". У ст. 42 цієї Хартії дається гарантія щодо права кожного покинути Королівство і повернутися назад у повній безпеці [4, с. 3–5].

Подальшим кроком щодо забезпечення в Королівстві Англії прав людини і обмеження свавілля з боку влади було прийняття *Акта про краще забезпечення свободи підданого і запобігання ув'язненню за морями 1679 року (Habeas Corpus Amendment Act)*. Цей документ закріпив одну з найбільш значущих процесуальних гарантій недоторканності особи, яка стала надбанням не тільки Англії, а й США, країн Європи та інших країн. *Habeas Corpus* як судовий наказ, що направлявся службовій особі, відповідальній за утримання заарештованого під вартою, призначався для припинення тривалого утримання особи у в'язниці, коли була можливість взяти особу на поруки. Цим наказом запроваджувалося правило, за яким неможливе було повторне затримання, арешт за один і той самий злочин [1, с. 6–13].

У Конституції США 1787 р. не йдеться прямо про природні, елементарні права людини, виходячи з того, що її основоположники (наприклад, А. Гамільтон) вважали, що їх перелік призведе до обмеження цих прав при тлумаченні та застосуванні цього Закону.

15 грудня 1791 р. набрав чинності американський *Біль про права* — *“Велика американська хартія особистої свободи і людської гідності”*, змістом якої було десять перших поправок до Конституції США. Так, Поправкою 4 закріплено право народу на гарантії недоторканності особи, житла, паперів і власності від необґрунтованих обшуків та арештів, яке не повинно порушуватися і жодні ордери не повинні видаватися не інакше як за достатніх для цього підстав, що підтверджуються присягою або заявою осіб або предметів, що підлягають арешту [3, с. 24–31].

У преамбулі Французької *Декларації прав людини і громадянина 1789 р.* зазначено: “Неуцтво, забуття прав людини або зневага до них є єдиною причиною суспільних бід та зіпсованості уряду”. Декларація викладає права людини у формулюваннях, які є неперевершеними донині: “Вільне висловлювання думок і

своїх поглядів є одним з найцінніших прав людини; кожен громадянин у зв'язку з цим може вільно висловлюватися, писати, друкуватися, відповідати лише за зловживання цією свободою у випадках, передбачених законом” (ст. 11); “Оскільки кожен вважається невинуватим, доки його вина не встановлена, то у випадках, коли буде визнана необхідність арешту особи, будь-які надмірні суворі заходи, що не є необхідними, повинні суворо припинятися законом” (ст. 9); “Ніхто не може піддаватись обвинуваченню, затриманню або взяттю під варту, окрім випадків, передбачених законом і в зазначених ним формах. Той, хто запитує, віддає, виконує або змушує виконувати накази, що ґрунтуються на свавіллі, підлягає покаранню; але кожен громадянин, викликаний або затриманий згідно із законом, повинен беззаперечно підкорятися: у разі опору він несе відповідальність” (ст. 7) [8, с. 32–34].

У преамбулі *Статуту ООН*, підписаного 26 червня 1945 р., зазначено: “Ми, народи Об’єднаних Націй, сповнені рішучості... знову утвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особистості...” [26, с. 37].

У преамбулі *Загальної декларації прав людини*, прийнятої резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р., зазначено: “...Беручи до уваги, що нехтування і зневага до прав людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства, створення такого світу, в якому люди матимуть свободу слова і переконань і будуть вільними від страху і бідності, проголошено як високе прагнення людей”. У декларації щодо права людини на свободу та особисту недоторканність закріплено, що кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність (ст. 3); ніхто не повинен утримуватися в рабстві або в підневільному стані і що рабство і торгівля забороняються у всіх її видах (ст. 4); ніхто не повинен піддаватися тортурам або жорстоким, нелюдським або таким, що принижують його гідність, поводженню та покаранню (ст. 5); ніхто не може бути підданий свавільному арешту, затриманню або вигнанню (ст. 9); кожна людина має право вільно пересуватися і вибирати собі місце проживання в межах кожної держави і має право покидати будь-яку країну, в тому числі свою власну, і повертатися у свою державу (ст. 13); кожна лю-

дина має право шукати політичного притулку від переслідування в інших державах і користуватися цим притулком за винятком випадків, коли вона вчинила злочин (ст. 14) [17, с. 39–43].

У Преамбулі *Міжнародного пакту про громадянські і політичні права*, прийнятого резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р., записано, що, згідно з принципами, проголошеними Статутом ООН, визнання гідності, притаманної всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їхніх прав є основою свободи, справедливості та загального миру, визнаючи, що ці права впливають із притаманної людині особистої гідності, а також виходячи з того, що, згідно із Загальною декларацією прав людини, ідеал вільної людської особистості, яка користується громадянською і політичною свободою від страху та бідності, може бути втілений тільки тоді, якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами, так само, як і своїми громадянськими і політичними правами. Виходячи з того, що, відповідно до Статуту ООН, держави зобов'язані заохочувати загальну повагу і дотримання прав і свобод людини, Пакт закріпив універсальні права та свободи людини і громадянина, в тому числі право людини на свободу та особисту недоторканність. Він проголосив, що право на життя — невід'ємне право кожної людини, таке право охороняється законом. “Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя” (ст. 6). “Ніхто не повинен піддаватися тортурам або жорстоким, нелюдським або таким, що принижують його гідність, поводженню або покаранню. Зокрема, жодна особа не повинна без її вільної згоди піддаватися медичним або науковим дослідженням” (ст. 7). “Ніхто не повинен утримуватися в рабстві і работоргівля забороняється у всіх її видах. Ніхто не повинен утримуватися в підневільному стані. Ніхто не повинен примушуватися до примусової або обов'язкової праці, за винятком тих випадків, коли це зумовлено покаранням за злочин” (ст. 8). “Кожна людина має права на свободу і особисту недоторканність. Ніхто не може бути підданий свавільному арешту або триманню під вартою. Ніхто не може бути позбавлений свободи інакше, як на таких підставах і відповідно до такої процедури, яка визначена законом. Кожен, хто був жертвою незаконного арешту або тримання під вартою, має право на компенсацію” (ст. 9). “Ніхто

не може бути позбавлений свободи тільки на тій підставі, що він не в змозі виконати якесь договірне зобов'язання” (ст. 11). “Кожному, хто законно перебуває на території будь-якої держави, належить у межах цієї території право на вільне пересування і свободу вибору місця проживання. Кожна людина має право покинути будь-яку країну, в тому числі і свою власну. Ніхто не може бути свавільно позбавлений права на в'їзд у свою власну країну” (ст. 12) [21, с. 44–52].

У Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод (Рим, 4 листопада 1950 р.) зазначається, що країни Ради Європи, беручи до уваги Загальну декларацію прав людини, проголошену Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., забезпечують кожній особі, що перебуває під їх юрисдикцією, права і свободи, визначені цією Конвенцією. Аналіз змісту цього документа свідчить, що в ньому імplementовані також всі норми Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (16 грудня 1966 р.), що стосуються забезпечення прав людини на свободу та особисту недоторканність. Так, у ст. 2 цієї Конвенції закріплено право кожної людини на життя і що воно охороняється законом. У ст. 3 йдеться про недопустимість катувань чи нелюдського або такого, що принижує гідність людини, поводження чи покарання. Ніхто не повинен утримуватися в рабстві або підневільному стані і приневолюватися до примусової чи обов'язкової праці (ст. 4). А в ст. 5 Конвенції зазначено: 1. Кожна людина має право на свободу і особисту недоторканність. Ніхто не може бути позбавлений свободи не інакше як у таких випадках і в порядку, визначеному законом: а) законне утримання особи на підставі визнання її винною компетентним судом; б) законний арешт або затримання особи за невиконання законного рішення суду або з метою забезпечення виконання будь-якого зобов'язання, передбаченого законом; с) законний арешт або затримання особи, які здійснені з метою передати її компетентному судовому органу за обґрунтованою підозрою у вчиненні правопорушення або у випадку, коли є достатні підстави вважати, що затримання необхідне для попередження вчинення нею правопорушення або щоб перешкодити їй сховатися після його вчинення; d) затримання неповнолітньої особи на підставі законного постановлення для виховного нагляду або її законне затримання, щоб передати компетентному органу; e) за-

конне затримання осіб з метою попередження поширення інфекційних захворювань, а також душевнохворих, алкоголіків, наркоманів або бродяг; f) законний арешт або затримання особи з метою попередження її незаконного в'їзду в державу або особи, проти якої вживаються заходи щодо її видворення або видачі.

2. Кожному заарештованому повідомляються негайно зрозумілою йому мовою причини його арешту і будь-яке пред'явлене йому обвинувачення.

3. Кожна заарештована або затримана особа відповідно до підпункту (с) пункту 1 цієї статті негайно доставляється до судді або іншої службової особи, яка уповноважена законом здійснювати судові функції і має право на судовий розгляд протягом розумного строку або на звільнення до суду. Звільнення може залежати від надання гарантії явки в суд.

4. Кожен, хто позбавлений свободи шляхом арешту або затримання, має право на розгляд, у процесі якого суд швидко вирішує питання про законність його затримання і приймає постанову про його звільнення, якщо затримання незаконне.

5. Кожен, хто став жертвою арешту або затримання з порушенням положень цієї статті, має право на компенсацію.

Для забезпечення дотримання зобов'язань, взятих на себе Високими Договірними Сторонами щодо цієї Конвенції, утворюються: Європейська комісія з прав людини ("Комісія"); Європейський суд з прав людини ("Суд") (ст. 19) [15, с. 539–551].

Свобода полягає у можливості людини робити все, що не завдає шкоди іншій особі, щоб, реалізуючи свої природні права, кожна людина обмежувалася тими межами, які забезпечують іншим членам суспільства можливість користуватися такими самими природними, елементарними правами. Принцип права на свободу та особисту недоторканність також закріплений у Конституції України. Згідно зі ст. 3 Основного Закону, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. На розвиток цього ст. 29 Конституції України передбачено, що кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах і в порядку, встановлених законом. Такі засади Основного Закону України знайшли своє відображення і в чинному КПК України.

У Кодексі поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, прийнятому Генеральною Асамблеєю ООН 17 грудня 1979 р., зазначено, що працівники правоохоронних органів, у тому числі й ті, що здійснюють розслідування, зобов'язані поважати і захищати гідність і права людини; застосовувати примусові заходи тільки у випадках крайньої необхідності і в тих межах, в яких це потрібно для виконання обов'язків [19, с. 176–180]. В цьому аспекті слушною й актуальною є пропозиція В. М. Тертишника про закріплення в новому КПК України норми такого змісту: “Застосування примусових, у тому числі запобіжних заходів, особливо у вигляді арешту, застави та затримання підозрюваного, будь-яке втручання у сферу прав і свобод людини повинно допускатися лише у випадках крайньої необхідності, якщо забезпечити правосуддя неможливо іншими засобами, а заподіяна примусовими заходами шкода буде меншою, ніж відвернута” [124, с. 60]. На думку автора, для забезпечення гарантії права особи на свободу та її недоторканність застосування такого запобіжного заходу, як взяття під варту, повинно здійснюватись за участі суду присяжних.

Право недоторканності особи є гарантією захисту прав особи на її свободу від неправомірних посягань на її недоторканність і полягає в тому, що ніхто не може бути позбавлений волі, заарештований, затриманий за підозрою у вчиненні злочину, підданий примусовому приводу, освідуванню, судовій експертизі, особистому обшуку не інакше як на підставах та порядку, визначених законом. Взяття під варту як запобіжний захід застосовується до підозрюваного або обвинуваченого лише з метою запобігти спробам ухилитися від дізнання, слідства і суду, перешкодити встановленню істини у кримінальній справі або продовжити злочинну діяльність, а також для забезпечення виконання процесуальних рішень.

Затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, взяття під варту як запобіжний захід, привід свідка, потерпілого, підозрюваного й обвинуваченого повинно здійснюватися виключно в межах кримінального процесу та за наявності для цього юридичних і фактичних підстав.

Так, до загальних юридичних підстав для застосування зазначених заходів процесуального примусу можна зарахувати: наявність винесеної постанови про порушення кримінальної

справи; застосування тільки в межах кримінального процесу і тільки до осіб, які вступили в нього і у визначеному законом порядку набули відповідного правового статусу учасника кримінального судочинства. Наприклад, відповідно до ст. 131 КПК України, обвинуваченим може стати особа, щодо якої в установленому законом порядку винесено постанову про притягнення її як обвинуваченого. За ст. 43-1 КПК підозрюваною визнається особа, яка затримана за підозрою у вчиненні злочину, шляхом постановлення процесуального рішення у формі протоколу або постанови (ст. 106, 130 КПК) або до особи застосовано запобіжний захід до винесення постанови про притягнення як обвинуваченого і тільки за наявності в законі достатніх підстав. Наприклад, згідно зі ст. 106 КПК, такими правовими підставами будуть: а) особу застали при вчиненні злочину або безпосередньо після його вчинення; б) очевидці, у тому числі й потерпілі, прямо вказують на цю особу, що саме вона вчинила злочин; в) на підозрюваному чи його одязі, при ньому або в його житлі виявлено явні сліди злочину. Наприклад, до правових підстав застосування запобіжних заходів належать: коли підозрюваний, обвинувачений, підсудний, засуджений буде намагатися ухилитися від слідства і суду або від виконання процесуальних рішень, перешкоджати встановленню істини у справі або продовжувати злочинну діяльність (ч. 2 ст. 148 КПК), тяжкість злочину, у вчиненні якого підозрюється, обвинувачується особа, її вік, стан здоров'я, сімейний і матеріальний стан, вид діяльності, місце проживання та інші обставини, що її характеризують (ст. 150 КПК). Затримання підозрюваного у вчиненні злочину, взяття під варту як запобіжні заходи повинні застосовуватися тільки за обов'язкової наявності таких підстав: за вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого чинним КК України (ст. 2 і ст. 5 КПК), у справах про злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад три роки, а у виняткових випадках — і на строк не більше трьох років (ч. 1 ст. 155 КПК) у визначеній кримінально-процесуальним законом процесуальній формі. Для застосування запобіжного заходу взяття під варту передбачено, що орган досудового слідства за наявності підстав для обрання запобіжного заходу взяття під варту за згодою прокурора звертається з поданням до суду. Таке подання повинно

бути розглянуто судом протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання підозрюваного чи обвинуваченого (ч. 2 ст. 165-2 КПК). А про застосування, скасування чи зміну такого запобіжного заходу суддя виносить постанову, а суд ухвалу. Позбавлення волі як міра кримінального покарання може призначатися тільки за вироком законного та компетентного суду.

Фактичними підставами для застосування зазначених заходів процесуального примусу є система неспростовних доказів про вчинення обвинуваченим (підозрюваним) суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, за який чинним КК України передбачено покарання у вигляді позбавлення волі, та про існування підстав, необхідних для обґрунтування процесуальних рішень. Наприклад, під час вирішення судом питання про застосування запобіжного заходу взяття під варту недостатньо посилення тільки на правові підстави. Вони будуть слушними тільки в разі наявності в матеріалах кримінальної справи доказів про існування таких підстав.

Кожному затриманому чи заарештованому повинно бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права і надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто і користуватися правовою допомогою захисника та мати право на конфіденційну зустріч з ним. Захисник допускається до участі у справі на будь-якій стадії процесу. Про арешт чи затримання особи мають бути невідкладно повідомлені її родичі. Кожен затриманий чи заарештований має право на оскарження в суд своє затримання або арешт.

Прокурор виходячи зі своєї функції, передбаченої п. 3 ч. 1 ст. 121 Конституції, та завдань, визначених ст. 2 Закону України “Про прокуратуру”, а також з вимог ч. 2 ст. 14 КПК України повинен негайно звільнити кожного, хто незаконно позбавлений волі або утримується під вартою понад строк, передбачений законом чи судовим вироком [46, ст. 793].

Згідно зі ст. 56 Основного Закону України, кожен має право на відшкодування за рахунок держави шкоди, завданої незаконними рішеннями.

Дієвою гарантією дотримання права на свободу та недоторканності особи є норми чинного КК України, якими передбачено кримінальну відповідальність за незаконне позбавлення волі шляхом заздалегідь незаконного арешту, затримання або приво-

ду, захоплення і тримання особи як заручника та торгівлі людьми.

14. Принцип таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, банківських вкладів і рахунків.

Закріплений у ст. 31 Конституції України, ст. 14-1 КПК, ст. 306 ЦК, ст. 6 Закону України “Про поштовий зв’язок” від 4 жовтня 2001 р., ст. 9 Закону України “Про телекомунікації” від 18 листопада 2003 р. [52], ст. 62 Закону України “Про банки і банківську діяльність” від 7 грудня 2000 р. [32].

Порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфних та інших повідомлень громадян, що передаються засобами зв’язку або через комп’ютер, карається штрафом від п’ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі до трьох років (ч. 1 ст. 163 КК України). Ті самі дії, вчинені щодо державних чи громадських діячів, або вчинені службовою особою, або з використанням спеціальних засобів, призначених для негласного зняття інформації, — караються позбавленням волі на строк від трьох до семи років (ч. 2 ст. 163 КК). Якщо такі дії були здійснені шляхом зловживання владою або службовим становищем, у тому числі щодо порушення таємниці банківських вкладів і рахунків, то ці дії передбачають кримінальну відповідальність за ст. 364 КК України.

Листування, телефонні розмови, телеграфна та інша кореспонденція, якщо вона містить відомості про обставини (фактичні дані), які мають значення для кримінальної справи, вважаються документами і належать до доказів. Документ відповідає вимогам доказу тільки за умови його належності до справи, допустимості та достовірності (ч. 2 ст. 65, ст. 83, ст. 78 КПК). За своїм походженням документи мають офіційний і неофіційний характер. До офіційних документів належать службове листування, службові телефонні розмови, телеграфні та інші повідомлення. Неофіційні виходять від громадян. Дослідження листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції здійснюється під час провадження кримінальної справи шляхом їх пред’явлення та ознайомлення особам, які беруть участь у справі, в тому числі спеціалістам, перекладачам, експертам, понятим, а в необхідних випадках і свідкам та потерпілим. У

зв'язку з цим для запобігання розголошенню відомостей про інтимні сторони приватного життя людини, осіб, які беруть участь у справі, такі документи досліджуються та оголошуються в закритому засіданні (ст. 20 КПК).

Обмеження конституційного права громадян на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції можливе лише з метою запобігти злочину або для з'ясування істини у кримінальному судочинстві, якщо іншими способами інформацію отримати неможливо, за наявності загрози вчинення насильства або інших протиправних дій щодо осіб, взятих під захист, і тільки виключно за рішенням суду (ст. 31 Конституції).

Так, чинний Кримінально-процесуальний кодекс України встановлює, що примусова виїмка з житла чи іншого володіння особи, а також огляд, обшук особи, обшук житла, накладення арешту на кореспонденцію і виїмка її в поштово-телеграфних установах можуть проводитись тільки на підставах і в порядку, визначених цим Кодексом. За ст. 187 КПК накладення арешту на кореспонденцію і виїмка її в поштово-телеграфних установах, зняття інформації з каналів зв'язку можливі лише на підставі постанови про це голови апеляційного суду або його заступника, що виноситься за поданням слідчого, узгодженим з прокурором. Постанова виноситься таким чином, щоб забезпечити нерозголошення даних оперативно-розшукового характеру або слідчої таємниці. У разі забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства і наявності загрози щодо них за їхньою письмовою згодою або заявою може здійснюватися прослуховування їхніх телефонних та інших переговорів.

Охорона банківських вкладів та рахунків фізичних осіб Державного ощадного банку України гарантується державою, а охорона вкладів фізичних осіб комерційних банків гарантується в порядку, визначеному законодавством України (ст. 57 Закону України "Про банки і банківську діяльність"). Юридичними підставами для накладення арешту на кошти та інші цінності юридичних або фізичних осіб, що зберігаються у банку, є виключно рішення суду. За ч. 3 ст. 178 КПК України виїмка документів, що становлять державну або банківську таємницю, здійснюється тільки за вмотивованою постановою судді і в порядку, погодженому з керівником відповідної установи. Згідно з ч. 1 ст. 62

цього Закону, інформацію про юридичних та фізичних осіб, яка містить банківську таємницю, банки розкривають також у таких випадках:

- на письмовий запит або з письмового дозволу власника такої інформації;
- органам прокуратури, Служби безпеки України, МВС України, Антимонопольного комітету України — на їхню письмову вимогу про операції за рахунками конкретної юридичної особи або фізичної особи — суб'єкта підприємницької діяльності за конкретний проміжок часу;
- органам Державної податкової служби України на їхню письмову вимогу з питань оподаткування або валютного контролю щодо операцій за рахунками конкретної юридичної особи або фізичної особи — суб'єкта підприємницької діяльності за конкретний проміжок часу;
- спеціально уповноваженому органу виконавчої влади з питань фінансового моніторингу на його письмову вимогу щодо здійснення фінансових операцій, які підлягають фінансовому моніторингу згідно із Законом “Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом” [39, ст. 2];
- органам державної виконавчої служби на їхню письмову вимогу з питань виконання рішень судів щодо стану рахунків конкретної юридичної особи або фізичної особи — суб'єкта підприємницької діяльності.

15. Принцип охорони особистого і сімейного життя громадян.

Закріплений у ст. 3, 32, 34 Основного Закону України та ст. 2 і 14-1 КПК України і полягає в тому, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Стаття 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права передбачає [21, с. 44–52]:

1. Ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його життя або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію.

2. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання чи посягань.

Життя людини умовно можна поділити на суспільне (громадська та публічна сфера, виробнича діяльність) та особисте.

Особисте життя громадян зумовлюється насамперед соціально-економічним устроєм суспільства, а також його соціальними, релігійними, культурними і побутовими чинниками. У різні історичні періоди, в різних соціально-економічних формаціях співіснування особистого життя і суспільства було різне. Нині в країнах Європейського Союзу, США у юриспруденції та гуманітарних науках ширше використовується таке загальне поняття, як “приватна сфера”, смислове навантаження якого полягає у відображенні майнового (рід заняття, наявність нерухомого і рухомого майна, фінансові питання тощо) становища та особистого життя (сімейний стан, інтимні відносини, особисті та культурні уподобання, політичні погляди, поведінка в побутових умовах, проведення вільного часу, гідність, медико-біологічні дані та інші різнобічні обставини особистого життя), конфіденційність якого визначається громадянином. Але в основному, в тому числі й у цивілістиці, цим поняттям визначається майновий інтерес громадянина та його спроможність реалізовувати свою особистість у приватному житті і підприємстві. В Україні особисте життя розглядається з позицій матеріального та інформаційного погляду. З матеріального погляду під ним розуміють майнові, моральні, культурні та інші зв’язки, що виникають на основі сімейних, дружніх та інших відносин між громадянами у таких сферах особистого життя, як планування та продовження роду, світогляд, сфера особистого, приватного існування людини, організація побуту, ведення домашнього господарства, використання вільного часу, участь у культурному житті. Особисте життя проявляється у ставленні людини до природи, в її матеріальних та духовних потребах і засобах їх задоволення. Інформаційний бік особистого життя проявляється у взаємовідносинах, що склалися між громадянами, суспільством та державою у зв’язку з недопустимістю розголошення без згоди громадянина конфіденційної інформації про його особу й особисте життя, в тому числі збирання, зберігання та використання такої інформації про особисте життя громадянина. Так, за ч. 12 ст. 9 Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” одержані в результаті оперативно-розшукової діяльності відомості, що стосуються особистого життя, честі, гідності людини, якщо вони не

містять інформації про вчинення заборонених законом дій, зберіганню не підлягають і повинні бути знищені. Особисте, приватне життя людини є особистою справою самого громадянина. Тому форму та зміст свого приватного життя громадянин визначає особисто. Суспільство і держава виключають пряме втручання в особисте і сімейне життя громадянина. Однак, згідно з ч. 2 ст. 32 та ч. 3 ст. 34 Конституції України, право на охорону особистого і сімейного життя громадянина може бути обмежене в інтересах забезпечення національної безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи злочинам.

Таким чином, охорона особистого і сімейного життя полягає у праві громадянина на захист від втручання громадян, суспільства та держави в його особисте і сімейне життя. Правовою основою охорони особистого і сімейного життя виступають відповідні норми міжнародних правових актів, ратифікованих Верховною Радою України, численні положення Основного Закону України (ст. 3, 22–56) та норми чинного КПК України.

Так, з метою запобігання розголошенню відомостей про інтимні сторони життя учасників кримінального процесу ч. 2 ст. 20 КПК передбачається можливість закритого судового засідання. Кримінально-процесуальний закон (ст. 185 КПК України) зобов'язує слідчого під час обшуку або виїмки вживати заходів до того, щоб не було розголошено виявлених при цьому обставин особистого життя обшукуваного та інших осіб, які проживають або тимчасово перебувають у приміщенні. При провадженні досудового розслідування недопустимо розголошувати конфіденційну інформацію про обставини особистого і сімейного життя громадян. Винні в розголошенні даних досудового розслідування несуть кримінальну відповідальність за ст. 387 КК України (ст. 121 КПК).

Принцип охорони особистого і сімейного життя громадян реалізується протягом усіх стадій кримінального судочинства. Відповідно до ч. 4 ст. 32 Основного Закону, кожному гарантується судовий захист права спростувати недостовірну інформацію про себе і членів сім'ї та право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, заподіяної збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної або конфіденційної інформації.

16. Принцип забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному права на захист.

Як основна засада судочинства закріплений у ч. 2 ст. 63 і в п. 6 ч. 3 ст. 129 Конституції України. Основний Закон зазначає, що кожен має право на правову допомогу, є вільним у виборі захисника своїх прав і для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура (ст. 59). У загальному значенні під захистом розуміють передбачені кримінально-процесуальним законом можливості, якими може скористатися підозрюваний, обвинувачений, підсудний і їх захисник шляхом здійснення законних процесуальних дій для спростування підозри, обвинувачення та доказування своєї невинуватості. При цьому потрібно розуміти, що право на захист підозрюваного, обвинуваченого та підсудного повинно розглядатися учасниками кримінально-процесуального доказування як елементарне і природне право, а не як неприємна необхідність, яку за будь-якої можливості слід уникати і бачити в ній лише право будь-яким чином не зазнати відповідальності за вчинений злочин. Це насамперед зумовлено інтересами суспільства, щоб до кримінальної відповідальності був притягнутий справді винний співгромадянин і зазнав виключно в міру своєї вини справедливого та милосердного покарання. Сама подія засудження винної особи не може користуватися загальною довірою суспільства і не матиме для нього позитивних наслідків з усіх поглядів, якщо підозрюваному, обвинуваченому та підсудному не було надано можливості скористатися своїми правами і законними можливостями спростувати підозру чи обвинувачення шляхом висунання ним власної версії щодо інкримінованої йому події злочину, подання ним доказів, які свідчать про його невинуватість і спростовують докази, покладені в основу його підозри чи обвинувачення.

Забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному права на захист взаємопов'язане і зумовлене положеннями презумпції невинуватості, яка була вперше визначена в ст. 39 *Великої Хартії вольностей*, прийнятої Англією в 1215 році. Ця Хартія стала наріжним каменем англійської свободи і загальноприйнятим правилом про те, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному

покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду [4, с. 3–5]. Таке правило закріплено як у міжнародних нормативних актах, коли йдеться про права людини, так і в Основному Законі України (ст. 9, ч. 1 ст. 62 Конституції). Така залежність права на захист обвинуваченого від презумпції невинуватості чітко простежується в п. 2 і підпунктах “b”, “с” ч. 3 ст. 6 *Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод* (Рим, 4 листопада 1950 р.), де йдеться про те, що кожен обвинувачений у вчиненні злочину вважається невинуватим доти, поки його вина не буде доведена згідно із законом, і про те, що обвинувачений у вчиненні злочину повинен володіти такими правами, як мати достатньо часу і можливості для підготовки свого захисту і захищати себе особисто або безпосередньо вибраним ним захисником, або в разі відсутності в нього достатніх коштів для оплати правової допомоги захисника він може одержати її безоплатно, якщо цього вимагають інтереси правосуддя [15, с. 539–551].

Суть цього принципу полягає в існуванні в кримінальному процесі не тільки самого права на захист, а й у наявності реальних гарантій можливостей для особи захищати себе від підозри чи обвинувачення. Так, Конституцією СРСР 1936 р. в кримінальному судочинстві були передбачені демократичні принципи. Вона встановила, що правосуддя здійснюється виключно судами (ст. 102). Водночас діяли несудові державні органи (наприклад, Особливі наради при НКВС), рішення яких позбавляли життя та піддавалися репресіям мільйони громадян. Так, принцип здійснення судочинства мовою союзної або автономної республіки або автономної області (ст. 110) мав лише декларативне навантаження, оскільки суперечив політичній доктрині з національного питання, яка здійснювалася шляхом тотальної інтернаціоналізації — денаціоналізації — русифікації. А принцип незалежності суддів і підкорення їх тільки закону (ст. 112) насправді полягав у їх тотальній залежності від монополюючої політичної партії — КППС, членами якої був увесь суддівський корпус. Не кращий стан речей був з реалізацією проголошеного в цій Конституції принципу забезпечення обвинуваченому права на захист (ст. 111). І хоч він не стосувався несудових державних органів, що здійснювали репресії, кримінальне судочинство часів СРСР характеризувалося

властивою тільки для нього радянською формою процесу, який виключав начала змагальності і диспозитивності та посилював його інквізиційні риси, суд був “слугою двох панів — правосуддя і обвинувачення”, у зв’язку з чим він не практикував винесення виправдувальних вироків, а інституту захисту відводилося формальне значення, яке приносило мало користі обвинуваченому.

Життєдайними умовами, які забезпечують існування, функціонування і реалізацію загалом усіх принципів кримінального процесу, в тому числі й такого принципу, як забезпечення підозрюваному, обвинуваченому і підсудному права на захист, є, по-перше, те, що він має бути закріплений у нормах права; по-друге, він повинен бути забезпечений системою правових гарантій, які в сукупності репрезентують основи системи змагального процесу; по-третє, Конституція України має перестати бути декларацією про благородні наміри, а стати справді Основним Законом держави, який би цілісно й системно функціонував і виконував своє високе і таке відповідальне призначення; по-четверте, функціонування та реалізація засад кримінального судочинства можливі лише в умовах громадянського суспільства, демократичної і правової країни, ринкової економіки. Бо, як показала вітчизняна історична державна і правова практика, зазначену систему засад кримінального судочинства імуна система тоталітарних, авторитарних форм державного правління фізично не сприймає.

Підозрюваний, обвинувачений, підсудний можуть захищатися як самі, так і за допомогою захисника. Так, М. М. Михеєнко звертає увагу на те, що забезпечення їм права на захист полягає в тому, що закон: 1) наділяє їхніх суб’єктів кримінального провадження такою сукупністю процесуальних прав, використання якої дає їм особисто змогу захищатися від підозріння чи обвинувачення у вчиненні злочину, обстоювати свої законні інтереси (це можна назвати особистим захистом); 2) надає вказаним суб’єктам процесу право скористатися допомогою захисника, а в окремих випадках визнає участь захисника обов’язковою (це можна назвати професійним захистом); 3) покладає на особу, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора і суд обов’язок роз’яснити підозрюваному, обвинуваченому, підсудному їхні процесуальні права (ст. 43, 43-1, 294 КПК України) і забезпе-

чити їм можливість здійснення цих прав і захисту від підозри й обвинувачення, а також охорону їхніх особистих і майнових прав (ст. 21, 53; ч. 4 ст. 106; ст. 159–162, 345, 346 КПК України) (це можна назвати службовим, або офіційним, захистом) [106, с. 35–51].

Розглядаючи зазначені форми захисту, потрібно визнати, що в практиці кримінального судочинства власне під серйозним захистом розуміють захист за допомогою сторонньої особи — професійного захисника. З правом захисту тісно пов'язана необхідність безперешкодного конфіденційного спілкування підозрюваного, обвинуваченого та підсудного зі своїм захисником, оскільки порушення цього права є серйозним обмеженням і самого захисту. Порушення права конфіденційності при спілкуванні захисника з підозрюваним, обвинуваченим, підсудним є грубим порушенням права на захист і повинно вважатися істотним порушенням кримінально-процесуального закону. Ще свого часу професор Київського університету ім. св. Володимира О. Ф. Кістяківський обґрунтував важливість для інтересів захисту вільного та конфіденційного спілкування захисника з обвинуваченим і порушення такого правила називав “гнусним беззаконием” [92, с. 70–76].

Так, *Пленум Верховного Суду України в постанові “Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві” від 24 жовтня 2003 р. № 8*, звернув особливу увагу на забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному, засудженому, виправданому права на захист відповідно до положень ст. 59, ч. 2 ст. 63 і п. 6 ч. 3 ст. 129 Конституції України й чинного кримінально-процесуального законодавства як на одну з основних засад судочинства, важливу гарантію об'єктивного розгляду справи та запобігання притягненню до кримінальної відповідальності невинуватих осіб (п. 1). У п. 6 цієї постанови Пленум звернув увагу суддів на необхідність ретельно перевіряти, чи було роз'яснено підозрюваному, обвинуваченому право на побачення із захисником до першого допиту і чи не були вони обмежені в цьому. Пленум застеріг, що коли особа, яка проводила дізнання, або слідчий за наявності заяви підозрюваного, обвинуваченого на побачення із захисником допитали його без участі останнього, на ці показання не можна посилалися у вирок на підтвердження винності підсуд-

ного у вчиненні злочину. Порушення вимог закону щодо участі захисника при проведенні слідчих дій може бути підставою для визнання недопустимими тих доказів, що були зібрані під час дізнання та досудового розслідування (п. 11) [61].

Таким чином, порушення права підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого на захист вважається істотним порушенням вимог кримінально-процесуального закону і є підставою для скасування вироку (постанови) суду (п. 3 ч. 2 ст. 370 КПК України).

Потрібно звернути увагу на те, що інтереси суспільства та досягнення мети кримінального судочинства потребують, щоб захист та обвинувачення, виходячи із засад змагальності, були наділені однаковими правами і їм повинні бути створені рівні умови для користування своїми правами, особливо в праві подавати, перевіряти та оцінювати докази на всіх стадіях судочинства, рівного права в судових дебатах. Вимога такого рівного права зумовлена тим, що обвинувачення і захист є рівноправними представниками і служителями закону та суспільства. Якщо, з одного боку, обвинувачення виконує обов'язок, щоб винна перед суспільством особа зазнала справедливого покарання, то захисник, з другого боку, діє в інтересах суспільства, щоб його члена безпідставно не могли притягнути до кримінальної або надміру суворої та несправедливої відповідальності.

Водночас, як свідчить судова практика, захист, який зводиться тільки до критики обвинувачення та посилань на недостатність доказів, не сприяє виконанню завдань судочинства. І навпаки, сприяє досягненню правозахисної мети тоді, коли захист здійснює активну діяльність шляхом участі у формуванні, перевірці та оцінці доказів і їх поданні, які б свідчили про невинуватість підзахисного, або таких, що пом'якшують покарання.

17. Принцип забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішень суду.

Закріплений в Основному Законі України. Так, у ч. 4 ст. 125 зазначено, що відповідно до закону діють апеляційні та місцеві суди. У ч. 3 п. 8 ст. 129 визначено, що однією з основних засад судочинства є забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішень суду, крім випадків, встановлених законом.

Судочинство, в тому числі кримінальне, не може існувати без механізму виправлення помилок. Вся система кримінального

процесу побудована таким чином, що кожна наступна його стадія є контрольною щодо попередньої і задіяні такі процесуальні гарантії, щоб виправити помилки попередніх стадій. Такою важливою гарантією забезпечення правильного вирішення справи є інститут апеляційного і касаційного оскарження, призначення якого полягає у перевірці законності та обґрунтованості постановленого процесуального рішення місцевим або апеляційним судом.

Передбачене ст. 55 Основного Закону України право на судовий захист кореспондується в право на можливість оскарження і перегляду судового рішення. За допомогою процедури оскарження учасники кримінального процесу можуть досягти скасування судового рішення, яке суперечить їхнім законним інтересам або й загалом не відповідає закону.

Право апеляційного і касаційного оскарження судових рішень полягає у забезпеченні виконання завдань кримінального судочинства стосовно додаткової і вагомій процесуальній гарантії щодо недопущення покарання невинуватих і виправдання винних, гарантування на нагляд за дотриманням прав та основних свобод людини на всіх стадіях кримінального процесу, посилення справедливості судового рішення та зменшення ризику судової помилки.

Сутність апеляційного і касаційного оскарження полягає в чіткому визначенні предмета апеляційного або касаційного оскарження, кола учасників кримінального процесу, які мають право на подання апеляції або касаційної скарги або подання прокурора до відповідної апеляційної або касаційної інстанції, з тим, аби названі учасники процесу скористалися цим правом у передбаченому кримінально-процесуальним законом порядку, та у провадженні кримінальної справи у відповідній апеляційній або касаційній інстанції. Результатом цього провадження може бути скасування або зміна постановленого раніше судового рішення у справі або залишення судового рішення без зміни.

18. Принцип обов'язковості виконання судових рішень.

Як основна засада судочинства дістав закріплення в п. 9 ст. 129 Основного Закону України. В кримінально-процесуальному праві він має конкретніший розвиток. Так, у ст. 403 КПК зазначено, що вирок, ухвала і постанова суду, які набрали законної сили, є обов'язковими для всіх державних і громад-

ських підприємств, установ та організацій, посадових осіб та громадян і підлягають виконанню на всій території України. Згідно зі ст. 11 Закону України “Про судоустрій України”, встановлено, що судові рішення, які набрали законної сили, є обов’язковими для виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, об’єднаннями громадян та іншими організаціями, громадянами та юридичними особами на всій території України на умовах, визначених законами України відповідно до міжнародних договорів, згоду на обов’язковість яких надано Верховною Радою України.

Звернення до виконання процесуальних рішень суду забезпечується можливостями державної влади, в тому числі в примусовому порядку. За протидію виконанню судового вироку, за ухиляння від виконання вироку у передбачених законом випадках винні особи можуть бути притягнуті до кримінальної або адміністративної відповідальності.

За навмисне невиконання службовою особою рішення суду, вироку, ухвали чи постанови суду або створення перешкод для їх виконання ст. 382 КК України передбачено кримінальну відповідальність.

За приховування або розтрату майна, на яке накладено арешт або яке підлягає конфіскації, ст. 388 КК України передбачено кримінальну відповідальність.

За ухилення засудженим від відбування покарання до позбавлення волі ст. 390 КК України передбачено кримінальну відповідальність.

За ст. 6 Конституції України судова влада є однією з гілок державної влади. Закріплений в Основному Законі та КПК України принцип обов’язковості рішень суду забезпечує функціонування судової влади та сприяє виконанню завдань, визначених кримінально-процесуальним законодавством.

3.3. ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИНЦИПІВ, ЯКІ ЗАКРІПЛЕНІ В КПК УКРАЇНИ

1. Принцип публічності. Як державно-правовий принцип публічність закріплена в ч. 2 ст. 3, ч. 2 ст. 6, ч. 2 ст. 19, п. 2 ст. 121, ст. 124, 129 Основного Закону України та ст. 4 КПК України. Згідно з ч. 2 ст. 3 Конституції України, права і свободи людини та її гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є основним обов'язком держави.

Уповноважені державою її органи здійснюють свої повноваження у визначених Основним Законом межах і згідно із законами України (ч. 2 ст. 6 Конституції). Виходячи з цього в ст. 4 КПК України принцип публічності дістав конкретне нормативне закріплення і свій розвиток. Так, згідно з цією нормою, принцип публічності означає, що орган дізнання, особа, яка уповноважена здійснювати дізнання, слідчий, прокурор і суд у межах своєї компетенції зобов'язані з огляду на вимогу закону сумлінно виконувати свої службові обов'язки в державних — публічних інтересах забезпечення гарантії безпеки громадян, охорони їх прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, та охорони правопорядку в країні від злочинних посягань, здійснювати офіційну, державну кримінально-процесуальну діяльність, яка полягає у порушенні кримінальної справи в кожному випадку виявлення ознак злочину, у вживанні відповідних заходів для встановлення події злочину, осіб, винних у його вчиненні, мотивів злочину, обставин, що впливають на ступінь тяжкості злочину, і тих, що характеризують особу обвинуваченого, пом'якшують або обтяжують покарання, характер і розмір шкоди, завданої злочином, причини та умови, що сприяли вчиненню злочину, вирішення справи по суті та здійснення правосуддя і притягнення винних до кримінальної відповідальності та до їх покарання.

Дія принципу публічності має обмежений характер у справах про злочини приватного та приватно-публічного обвинувачення (ст. 27 КПК України).

У справах приватного обвинувачення кримінальна справа порушується виключно за скаргою потерпілої особи і може бути

закрита за відповідних умов у разі примирення потерпілого з обвинуваченим.

У справах приватно-публічного характеру кримінальні справи також можуть порушуватися за скаргою потерпілої особи, але примирення потерпілої особи з обвинуваченим не вважається юридичним фактом і у зв'язку з цим він не є підставою для закриття кримінальної справи.

Сутність принципу публічності також полягає в його дії винятково на всіх стадіях кримінального процесу незалежно від позиції громадян, потерпілого, обвинуваченого, а також державних органів та будь-яких службових осіб.

2. Принцип диспозитивності (від лат. *dispono* — розпоряджаюся) закріплений у ч. 1 ст. 63, п. 4 ч. 3 ст. 129 Основного Закону України і ст. 16-1 КПК України. Потрібно мати на увазі, що принцип диспозитивності регламентується тими самими статтями закону, що й принцип змагальності. Принцип диспозитивності — це таке правове положення, згідно з яким його сутність проявляється не тільки в нормативному характері закріплення прав учасників кримінального судочинства, а й в існуванні таких механізмів у державі та безпосередньо в кримінальному судочинстві, які б забезпечували їм реальну можливість скористатися наданими їм своїми правами, дали їм змогу вільно в межах закону обирати передбачені законом оптимальні способи поведінки для впливу на хід та результати кримінально-процесуальної діяльності з метою захисту своїх законних інтересів.

Таким чином, змістом принципу диспозитивності, з одного боку, є права учасників (сторін) кримінального судочинства, які закріплені в кримінально-процесуальному законі. А з другого — це наявність таких гарантій у державі та кримінальному судочинстві, за яких фізичні і юридичні особи, що беруть участь у кримінальному процесі, мали б реальні гарантії можливості вільно розпоряджатися своїми правами для виконання завдань кримінального судочинства та захисту своїх законних інтересів. Проте вживання поняття сторони в кримінальному судочинстві буде доречним тільки до змагального процесу, для якого притаманна рівність обвинувачення і захисту в законних способах здійснення своїх процесуальних функцій, наявність суду присяжних та суду як арбітра процесу, оскільки принцип диспозитивності

тивності в повному обсязі може функціонувати і реалізовуватися тільки в умовах змагального процесу. У зв'язку з цим у ст. 16-1 КПК було задекларовано намагання здійснювати кримінальне судочинство в Україні на засадах змагальності та диспозитивності.

Принцип диспозитивності також характеризується такими положеннями: обов'язок органу дзнання, особи, що здійснює провадження дзнання, слідчого, прокурора, судді і суду роз'яснювати і забезпечувати права осіб, які беруть участь у справі (ст. 53 КПК України); право громадян на звернення до суду за захистом і на судовий захист, закріплене в ст. 35, 55, 56 Основного Закону України, у зв'язку з чим принцип диспозитивності спирається на конституційну основу; учасник кримінального процесу, який бажає реалізувати своє право, повинен для цього здійснити відповідні процесуальні дії; особа, якій належить це право, може від нього відмовитися; нікого не можна примушувати скористатися своїм правом; особи, які здійснюють, ведуть кримінальний процес, повинні користуватися належними процесуальними правами і обов'язками сумлінно, не спрямовуючи їх на шкоду іншим учасникам процесу, державним і громадським інтересам.

3. Принцип забезпечення всім особам, які беруть участь у справі, права на захист їхніх законних інтересів, закріплений у ст. 52 та 53 КПК України.

Згідно з Конституцією України, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність і утвердження та забезпечення прав і свобод людини є основним обов'язком держави (ч. 2 ст. 3 Конституції України).

Швидко і повне розкриття злочинів та викриття винних, правильне застосування закону з тим, щоб кожен, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний можливе лише при неухильному дотриманні в кримінальному судочинстві органом дзнання, особою, що здійснює провадження дзнання, слідчим, прокурором та судом прав і свобод людини і громадянина. На погляд автора, забезпечення реалізації і захисту прав та свобод людини і громадянина в кримінальному судочинстві можливе за наявності такої системи процесуальних гарантій, змістом яких є: права та свободи люди-

ни і громадянина повинні бути чітко визначені в законі; продуманий правовий механізм, який би передбачав недопустимість їх звуження за обсягом та змістом (ст. 3, 21, 22, 24 Конституції України, наприклад, ст. 2, 16, 22, 27, 53 КПК України) службовими особами, що здійснюють провадження кримінальної справи; повинна бути передбачена чітко визначена процесуальна форма їх реалізації в кримінальному судочинстві; передбачений процесуальний порядок роз'яснення учасникам процесу як цих прав та свобод, так і порядку їх реалізації; сумлінне виконання учасниками процесу своїх обов'язків та утримання їх від порушень прав та свобод людини і громадянина під час своєї процесуальної діяльності; порушення прав та свобод людини і громадянина повинно бути підставою для скасування прийнятих кримінально-процесуальних рішень, а у відповідних випадках, за наявності складу злочину, і підставою притягнення до кримінальної відповідальності; наявність для цього в кримінальному судочинстві і в суспільстві загальнодержавних механізмів щодо забезпечення реалізації і захисту, відновлення порушених прав та реабілітації і відшкодування завданої шкоди.

Так, учасники кримінального судочинства — потерпілий, цивільний позивач і цивільний відповідач та їхні представники, перекладач, спеціаліст, експерт, поняті тощо, вступаючи в кримінальний процес у передбаченій процесуальній формі та за наявності відповідних юридичних і фактичних підстав для захисту своїх законних інтересів та виконання відповідних завдань, набувають у зв'язку з цим відповідних прав та обов'язків. Виходячи з цього законодавець вимагає (ст. 53 КПК України), щоб особа, яка уповноважена здійснювати дізнання, слідчий, прокурор, суддя при провадженні кримінальної справи роз'яснили особам, які беруть участь у справі, їхні права і забезпечити можливість реалізації цих прав.

4. Принцип вільної оцінки доказів. Доказування насамперед є процесуальною і розумовою діяльністю учасників доказування, яка здійснюється в передбаченому законом кримінально-процесуальному порядку і спрямована на встановлення обставин справи за допомогою доказів. Згідно зі ст. 67 КПК України, принцип вільної оцінки доказів полягає в тому, що учасники доказування (орган дізнання, особа, що уповноважена здійснювати дізнання, слідчий) та суд є процесуально незалежними і вони,

керуючись законом і правилами логіки та на підставі розгляду всіх обставин, що підлягають з'ясуванню, повинні оцінювати докази лише згідно зі своїм внутрішнім переконанням, виходячи з того, що для них жодні докази не мають наперед встановленої сили і тільки за наявності таких умов повинні бути наведені доводи щодо захисту чи спростування сформованих тез і має бути сформований обґрунтований і мотивований та зрозумілий висновок про те, чому ті чи ті докази були покладені в основу рішення, а інші були проігноровані.

5. Принцип безпосередності дослідження доказів закріплений у ч. 1 ст. 257 КПК України і полягає в тому, що під час судового розгляду кримінальної справи суд, відповідно до ст. 124 Конституції України, здійснюючи правосуддя, при розгляді справи керується положенням принципу презумпції невинуватості (ст. 62 Основного Закону України) про те, що особа вважається невинуватою і не може бути піддана покаранню, доки її вина не доведена в передбаченому законом порядку і не встановлена обвинувальним вироком суду. З огляду на те, що результати досудового розслідування не можуть бути покладені судом в основу обвинувального чи виправдувального вироку, а тільки ті докази, що особисто та безпосередньо досліджені під час судового слідства, суд керується правилом, що всі докази він сприймає з першоджерел, досліджує їх, перевіряє та оцінює безпосередньо. У зв'язку з цим на суд покладено обов'язок допитати підсудних, потерпілих, свідків, експерта, заслухати висновки експертів, оглянути речові докази, оголосити протоколи та інші документи, за необхідності свідкові, потерпілому або підсудному можуть бути пред'явлені для впізнання особа чи предмет, у разі необхідності (ст. 315 КПК) суд може оглянути місце події.

Обмеження дії принципу безпосередності дослідження доказів передбачається у визначених законом випадках:

- шляхом оголошення судом показання підсудного, потерпілого або свідка, які були дані ними під час дізнання, досудового слідства чи в суді в разі істотних суперечностей між цими показаннями і тими, що вони дають у цьому засіданні (ст. 301 та 306 КПК України);
- шляхом оголошення судом у судовому засіданні показання підсудного, коли він відмовився давати показання на судовому слідстві або коли справа розглядається при його відсутності (ст. 301 КПК);

- суд вправі оголосити в судовому засіданні показання потерпілого чи свідка, якщо їх явка в судове засідання неможлива з поважних причин;
- суд оголошує в судовому засіданні показання свідка, який допитаний судом відповідно до вимог ст. 292-1 КПК України;
- суд вправі оголосити в судовому засіданні показання потерпілого чи свідка, якщо вони дали письмове підтвердження показань, даних ними раніше, у випадку застосування до них ч. 3 ст. 16 Закону України “Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві”.

Якщо фактичні обставини і розмір цивільного позову сторонами не оспоруються і за умови незаперечення учасниками судового розгляду, суд вправі за цими обставинами не досліджувати докази (ч. 3 ст. 299 КПК).

Виходячи з положення забезпечення принципу безпосередності дослідження доказів в судове засідання з розгляду справи повинно розпочинатися і закінчуватися при незмінному складі суддів (ст. 257 КПК). Якщо під час розгляду справи відбулася заміна одного із суддів, то судовий розгляд справи повинен розпочатися спочатку. Так вимога нормативного характеру дає можливість вільно оцінювати докази, сприяє з’ясуванню всіх обставин, які підлягають доказуванню, що забезпечує в цілому встановлення істини та виконання завдань кримінального судочинства у кожній конкретній справі.

Принцип безпосередності дослідження доказів притаманний і несудовим стадіям кримінального процесу. Він також має важливе значення для всебічного, повного та об’єктивного дослідження обставин та для з’ясування істини у справі і на стадії досудового розслідування. Проте дія його на досудових стадіях має обмежений характер, що проявляється у використанні показань потерпілих, свідків, допитаних іншим слідчим за окремим дорученням слідчого, який здійснює провадження справи. Такі обмеження стосуються і ситуації, коли кримінальна справа розслідується групою слідчих, або така справа передається за підслідністю від одного органу слідства іншому, або від органу дізнання слідчому, або розслідування справи прокурором або начальником слідчого відділу доручено іншому слідчому.

6. Принцип усності судового процесу полягає в тому, що провадження у справі в суді здійснюється усно (ст. 257 КПК), кримінально-процесуальна діяльність суддів і учасників процесу відбувається у словесній формі. Сутність і значення усної форми кримінального процесу полягає в тому, що через нього здійснюється реалізація вимог принципів безпосередності дослідження доказів та гласності. Усна форма судового розгляду справи забезпечує динамічність розгляду і прискорення вирішення справи, спрощує провадження у справі, робить його більш доступним, зрозумілим і зручнішим як для присутніх у залі судового засідання, так і для учасників кримінального процесу. У зв'язку з цим судовий розгляд справи виховує громадян у дусі поваги до законів та загальнолюдських духовних, моральних цінностей і ефективно здійснює профілактичну функцію щодо попередження злочинів.

Сутність принципу усності розгляду справи проявляється в тому, що докази, які суд кладе в основу обґрунтування вироку, повинні бути сприйняті судом та учасниками судового розгляду справи в усній формі. А в разі використання письмових доказів вони, відповідно до ч. 3 ст. 300 і ст. 305 КПК України, повинні оголошуватися в судовому засіданні. Відповідно до цих норм, учасники судового розгляду (підсудні, потерпілі, свідки, експерти) можуть користуватися письмовими нотатками.

Завдяки цьому принципу судді краще сприймають факти обставини справи. А іншим учасникам процесу надається реальна можливість точніше довести їх, безпосередньо сприймати зміст процесуальних дій учасників процесу, здійснювати і висловлювати свої міркування, формувати й доводити свої заперечення і спростування з метою з'ясування істини у справі.

Потрібно мати на увазі, що усна форма процесуальних дій під час розгляду справи в судовому засіданні органічно поєднується з письмовою фіксацією цих дій у формі відповідних процесуальних документів (вироків, постанов, ухвал, письмових заяв, скарг тощо).

Під час досудового розслідування також діє принцип усності. Але відповідні клопотання здійснюються письмово, а показання потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, свідка, відповідно до ст. 146, ч. 3 ст. 170 КПК України, на їх вимогу даються письмово, власноручно, про що робиться відмітка в протоколі допиту.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Як розуміти засади (принципи) кримінального процесу?
2. Система принципів (засад) кримінального процесу.
3. Яку роль засади (принципи) відіграють у виконанні завдань кримінального судочинства?
4. Правові наслідки порушення принципу (засади) кримінального процесу.
5. Які міжнародні правові акти безпосередньо впливають на формування системи принципів кримінального процесу?
6. У чому проявляється сутність принципу законності в кримінальному процесі?
7. Зміст принципу державної мови судочинства у кримінальних справах.
8. Значення та зміст принципу здійснення правосуддя виключно судами.
9. Сутність та зміст принципу участі народу у здійсненні правосуддя.
10. Сутність та зміст принципу незалежності і недоторканності суддів та підкорення їх лише закону.
11. У чому проявляється значення принципу здійснення правосуддя на засадах рівності громадян перед законом і судом?
12. Значення та зміст принципів змагальності і диспозитивності в кримінальному процесі.
13. Суть принципу гласності судового процесу та його повне фіксування технічними засобами.
14. У чому проявляється значення та зміст принципу з'ясування істини в кримінальному судочинстві?
15. Значення принципу презумпції невинуватості в кримінальному процесі.
16. Зміст принципу свободи від самовикриття, викриття членів сім'ї або близьких родичів.
17. У чому проявляється значення принципу права на свободу та особисту недоторканність?
18. Зміст принципу недоторканності житла.
19. Зміст принципу таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, банківських вкладів і рахунків.

20. Сутність та зміст принципу охорони особистого і сімейного життя.
21. Що означає принцип забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному, а також усім іншим особам, які беруть участь у справі, права на захист?
22. Значення принципу безпосередності дослідження доказів у кримінальному процесі.
23. У чому проявляється сутність принципу публічності в кримінальному судочинстві?
24. Зміст принципу вільної оцінки доказів.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Нормативно-правові акти

1. Конституція України. — К., 1996.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України. — К.: Юрінком Інтер, 2002.
3. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. — К.: А.С.К., 2001.
4. Загальна декларація прав людини 1948 року // Права дитини: Витяги з міжнародних документів. — Полтава, 1998.
5. Конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 року, з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу № 11. Офіційний текст.
6. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 01.11.96 № 9.
7. Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.03 № 7.

Наукові та навчально-методичні джерела

8. Васильєв Л. Три попитки нормативного закріплення презумпції невинності // Законність. — 2004. — № 2.

9. *Гончаренко В. Г.* Деякі зауваження у зв'язку з прийняттям нового Кримінально-процесуального кодексу України // Вісн. Акад. правових наук України. — 2003. — № 2–3. — С. 698.
10. *Добровольская Т. Н.* Принципы советского уголовного процесса (Вопросы теории и практики). — М., 1971.
11. *Колодій А. М.* Принципи права України. — К., 1998.
12. *Кримінально-процесуальний кодекс України.* Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Маляренка. — К.: Юрисконсульт, 2008.
13. *Лобойко Л. М.* Кримінально-процесуальне право: Курс лекцій: Навч. посіб. — К.: Істина, 2005.
14. *Маляренко В. Т.* Конституційні засади кримінального судочинства. — К., 1999.
15. *Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П.* Кримінальний процес України: Підручник. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К.: Либідь, 1999.
16. *Тертишник В. М.* Концептуальна модель системи принципів кримінального процесу // Юрид. вісн. України. — 2001. — № 5.
17. *Тертишник В. М.* Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. — К.: А.С.К., 2004.

УЧАСНИКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

-
- 4.1. Поняття та система учасників кримінального процесу
 - 4.2. Державні органи і службові особи, які здійснюють кримінальний процес
 - 4.3. Особи, які мають і захищають у кримінальному процесі свої інтереси
 - 4.4. Особи, які захищають і представляють інтереси інших учасників кримінального процесу
 - 4.5. Особи, які сприяють виконанню завдань кримінального судочинства

4.1. ПОНЯТТЯ ТА СИСТЕМА УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Чинний КПК України не дає чіткого визначення поняття і системи учасників кримінально-процесуальної діяльності. Так, у ст. 19, 20, 53, 87 цього нормативного акта в одному випадку йдеться про “осіб, які беруть участь у справі”, а в іншому випадку, у главі 3, вже йдеться про “учасників процесу” — потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, захисника, цивільного позивача і цивільного відповідача, представників потерпілого та цивільного позивача і цивільного відповідача, які характеризуються наявністю особистого інтересу в результатах розгляду кримінальної справи, а в ст. 261 цього Закону вони називаються сторонами кримінального процесу і охоплюються таким поняттям, як “учасники судового розгляду”, яке за своїм змістом ширше від поняття “учасники процесу”, але не включає у свій зміст такого учасника процесу, як підозрюваного.

Аналіз спеціальної літератури показує, що такі істотні прогалини в кримінально-процесуальному праві призвели до розбіжностей у теорії і практиці кримінального судочинства. Так, по-

ряд із зазначеними в законі словосполученнями “особи, які беруть участь у справі”, “учасники процесу”, “учасники судового розгляду” вживаються також терміни “суб’єкти кримінального процесу”, “учасники кримінального процесу”, “суб’єкти кримінально-процесуальної діяльності”. Така недосконалість термінології в кримінально-процесуальному законодавстві може призвести до помилок у практиці судочинства, наслідком яких може бути обмеження прав громадян та інтересів держави. З іншого боку, такий стан призводить до необхідності додаткового тлумачення закону і ускладнює його вивчення та застосування терміна в ЕОМ. Щоб уникнути розбіжностей у тлумаченні значень уживаних слів, кожна наука виробляє свою термінологію. В логіці під терміном мається на увазі слово або група слів, які означають один предмет або певну групу предметів і вживаються в цій науці з одним чітко визначеним значенням і відповідним змістом для однакового його розуміння. Науковий термін позначає певний предмет або клас предметів і виражає поняття про нього. Поняття, у свою чергу, є матрицею, інформаційною основою нагромадження знань і розвитку цивілізації і репрезентує своїм змістом сукупність істотних і загальних ознак про певний предмет. З огляду на викладене можна стверджувати, що словосполучення “особи, які беруть участь у справі”, “учасники процесу”, “учасники судового розгляду”, “суб’єкти кримінального процесу”, “суб’єкти кримінально-процесуальної діяльності” за своїм змістом ідентичні і належать до системи співвідносних понять, тобто таких понять, що відображають предмет існування, який немислимий без існування деяких інших предметів, а конкретніше таких, як учасник кримінально-процесуальних відносин, кримінально-процесуальні відносини, кримінально-процесуальна діяльність, права та обов’язки учасника кримінального процесу. Враховуючи те, що чинний КПК України зараховує суб’єктів кримінально-процесуальної діяльності до учасників кримінального процесу і виходячи з логічності і практичної зручності використання терміна, з позиції багатьох вчених, а також з того, що законодавець, підкреслюючи демократизм і рівність сторін, об’єднав у главі 3 учасників процесу з протилежними інтересами, то доцільніше осіб, які беруть участь у кримінальному процесі, вживати під терміном “учасники кримінального процесу”. Така позиція узгоджується із загаль-

ною теорією права, що учасниками правових відносин, судочинства є фізичні та юридичні особи з відповідними правами та обов'язками, належною процесуальною правоздатністю та дієздатністю.

Аналіз наведених науковцями понять учасників кримінального процесу показує, що його зміст містить такі складові:

1. Перелік учасників кримінального процесу — державні органи, службові та приватні особи, які ведуть кримінальний процес або залучаються до нього.

2. Наявність між учасниками кримінального судочинства процесуальних правовідносин, які не повинні протиставлятися кримінально-процесуальній діяльності за відсутності між ними різниці. Кожен учасник стадії кримінального процесу є водночас і учасником кримінального процесу.

3. Набуття учасниками процесуальних прав і обов'язків.

4. Правовідносини та набуття прав і обов'язків здійснюються у визначеній чинним Кримінально-процесуальним кодексом України відповідній процесуальній формі та за наявності фактичних підстав (ст. 1).

5. Однією із сторін правовідносин мають бути орган влади чи службова особа, які вступають у ці кримінально-процесуальні правовідносини і уповноважуються державою приймати обов'язкові для виконання процесуальні рішення у справі.

6. Учасники кримінального процесу різняться метою, завданнями, інтересами, процесуальними функціями та своїм правовим статусом, які по-різному проявляються в кожній стадії кримінального процесу — підставами їх залучення, обсягом їхніх прав та обов'язків, діапазоном участі та кримінально-процесуальною спрямованістю. Це створює передумови і дає підстави та реальну можливість систематизувати учасників процесу за груповими і загальними ознаками і використати це в інтересах практики кримінального судочинства, науки та навчального процесу.

Виходячи з аналізу наведених понять учасників кримінального процесу, автор пропонує таке визначення: ***учасниками кримінального процесу є всі державні органи, службові і приватні особи, які за наявності юридичних і фактичних підстав ведуть кримінальний процес або залучаються до нього, відповідно до визначеного чинним КПК України порядку вступають між собою в процесуальні правовідносини, набуваючи процесу-***

альних прав і виконуючи процесуальні обов'язки, виходячи з того, що обов'язково однією із сторін правовідносин є державний орган або службова особа.

У науковій юридичній літературі існують різні думки щодо систематизації учасників кримінального процесу. Виходячи з їх аналізу та узагальнення, на думку автора, більш переконливою є така класифікація:

1. Органи і службові особи, які ведуть і безпосередньо здійснюють провадження кримінальної справи:

- орган дізнання;
- особа, яка провадить дізнання;
- слідчий;
- начальник слідчого відділення, відділу, управління, головного управління;
- прокурор;
- суд, суддя.

Об'єднуючим чинником для цих учасників процесу є те, що в усіх них не повинно бути особистої упередженості та зацікавленості в незаконному і несправедливому результаті вирішення справи, вони є державними службовцями і представниками держави, наділені нею владно-розпорядчими повноваженнями. Безпосередньо через них держава повинна здійснювати свою функцію щодо утвердження, захисту і забезпечення прав і свобод людини, національних інтересів держави шляхом виконання завдань кримінального судочинства.

2. Особи, що мають у кримінальному процесі особистий інтерес, який повинні обстоювати законними можливостями з метою досягнення у справі вигідного для них процесуального рішення:

- підозрюваний;
- обвинувачений;
- підсудний;
- потерпілий;
- цивільний позивач;
- цивільний відповідач.

3. Особи, які захищають і представляють інтереси інших учасників кримінального процесу:

- захисник;
- представник потерпілого;
- представник цивільного позивача;

- представник цивільного відповідача;
- законний представник неповнолітнього.

4. Особи, які сприяють кримінальному судочинству у досягненні здійснення його мети та виконання поставлених перед ним завдань шляхом виконання своїх процесуальних обов'язків:

- свідок;
- поняті;
- перекладач;
- спеціаліст;
- експерт;
- секретар судового засідання;
- помічник слідчого;
- статисти.

Для учасників кримінального процесу характерні такі властивості:

- вони беруть участь у справі тільки за наявності достатніх юридичних і фактичних підстав;
- вони беруть участь у справі тільки за умови, що немає обставин, за яких закон виключає можливість їх участі у справі;
- вони володіють визначеним кримінально-процесуальним законом комплексом прав та обов'язків;
- виходячи з умов диспозитивності вони реалізують свої процесуальні права і відповідно до імперативних вимог виконують свої процесуальні обов'язки;
- вони є учасниками кримінально-процесуальних правовідносин — кримінально-процесуальної діяльності;
- несуть процесуальну, а у визначеному законом порядку і кримінальну відповідальність за невиконання своїх обов'язків або порушення прав інших учасників.

4.2. ДЕРЖАВНІ ОРГАНИ І СЛУЖБОВІ ОСОБИ, ЯКІ ЗДІЙСНЮЮТЬ КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Для того щоб з'ясувати сутність учасників кримінального судочинства, змістом їх процесуальної характеристики повинна бути система відомостей:

1. Про поняття учасника процесу.
2. Про юридичні і фактичні підстави його участі у процесі.
3. Про юридичні і фактичні підстави, які виключають участь особи в процесі.
4. Про зміст прав і обов'язків учасника процесу.
5. Про процесуальну та юридичну відповідальність учасника за невиконання своїх процесуальних обов'язків.

Згідно зі ст. 4 чинного КПК України, сутність таких учасників кримінального процесу, як орган дізнання, слідчий, прокурор та суд, проявляється в тому, що вони як представники держави і від її імені кожен у межах своєї компетенції для здійснення своїх функцій і виконання завдань кримінального судочинства за допомогою відповідних процесуальних засобів та способів зобов'язані здійснювати кримінально-процесуальну діяльність і приймати відповідні процесуальні рішення. При цьому потрібно зауважити, що всі зазначені учасники кримінального процесу, які представляють рівноправні функції (кримінального переслідування та здійснення правосуддя) у кримінальному судочинстві, при їх здійсненні є процесуально рівноправними, оскільки досягнення мети і виконання завдань кримінального судочинства можливе лише за умови функціонування і реалізації всіх функцій судочинства.

Орган дізнання (особа, яка провадить дізнання)

Дізнання — це така, що ґрунтується на кримінально-процесуальному законі, законодавстві про оперативно-розшукову діяльність та відомчих підзаконних актах, діяльність уповноважених адміністративних органів та оперативно-розшукових підрозділів, яка спрямована на запобігання, розкриття злочинів, розшук та викриття винних, а також розслідування злочинів у формі дізнання.

Систему органів дізнання визначено в ст. 101 КПК України:

1. Міліція.
2. Податкова міліція — у справах про ухилення від сплати податків і зборів, а також у справах про приховування валютної виручки.
3. Органи безпеки — у справах, віднесених законом до їх відання.

4. Командири військових частин, з'єднань, начальники військових установ, кораблів — у справах про злочини, вчинені працівниками і службовцями Збройних сил України у зв'язку з виконанням службових обов'язків або в розташуванні зазначених частин, з'єднань, установ.

5. Начальники органів управління військової служби правопорядку у Збройних силах України та їхні заступники з питань провадження дізнання.

6. Митні органи — у справах про контрабанду.

7. Начальники виправно-трудових установ, слідчих ізоляторів, лікувально-трудових профілакторіїв і виховально-трудових профілакторіїв — у справах про злочини проти встановленого порядку несення служби, вчинені працівниками цих установ, а також про злочини, вчинені в розташуванні зазначених установ.

8. Органи державного пожежного нагляду — у справах про пожежі і порушення протипожежних правил.

9. Органи охорони державного кордону — у справах про порушення державного кордону.

10. Капітани морських суден, що перебувають у далекому плаванні.

До розкриття сутності повноважень органів дізнання потрібно виходити з характеру функцій цього учасника процесу. Так, домінантною, основною функцією для органів дізнання за ст. 2 і 103 КПК України є виявлення ознак злочину та його швидке і повне розкриття, що у кримінально-процесуальному праві, теорії і практиці кримінального судочинства поєднується з встановленням особи, яка вчинила злочин [77, с. 25; 124, с. 29].

Виходячи з цього на органи дізнання покладається обов'язок за наявності юридичних і фактичних підстав проводити відповідні оперативно-розшукові заходи, здійснювати прийняття, реєстрацію, розгляд, перевірку заяв і повідомлень про злочин та вжиття до них відповідних заходів (ст. 94, 95, 97, 101, 103 КПК України).

Наступною функцією органів дізнання є провадження досудового розслідування у формі дізнання (ст. 103 і 104 КПК). Потрібно чітко розуміти те, що ця функція співвідноситься з основною функцією дізнання як субсидіарна, тобто є допоміжною стосовно основної. Через те що за допомогою кримінально-про-

цесуальних засобів і способів органу дізнання надається можливість розвинути і закріпити результати розкриття злочину, особа, що здійснює провадження дізнання (дізнавач), на відміну від слідчого, не користується процесуальною самостійністю. На відміну від слідчого, повноваження якого і начальника слідчого відділу визначені в ст. 114, 114-1 КПК України, в цьому нормативному акті з незрозумілих причин не передбачено правових норм, які б визначали повноваження дізнавача. Така прогалина в кримінально-процесуальному праві частково усувається за рахунок аналогії, за якою особа, що провадить дізнання, обмежено користується правами слідчого та начальника слідчого відділу. Але в цілому нечітке визначення правового статусу такого важливого учасника процесу, як орган дізнання, і особи, що здійснює провадження дізнання, не сприяє здійсненню основної функції органів дізнання.

З огляду на обмежену процесуальну самостійність дізнавача цей учасник процесу в стадії порушення кримінальної справи не має права самостійно приймати процесуальні рішення без їх обов'язкового письмового затвердження керівником відділу або органу дізнання. У разі відсутності такого письмового затвердження ці процесуальні рішення вважаються такими, що не мають сили юридичних фактів. Це правило поширюється і на провадження досудового розслідування у формі дізнання, коли особа, що здійснює дізнання, як учасник процесу позбавлена процесуальної самостійності приймати процесуальні рішення про зупинення та поновлення провадження дізнання, проведення освідування, обшуку, виїмки та інших слідчих дій. Виходячи також з основної функції органів дізнання — виявляти ознаки злочину та здійснювати його розкриття, законодавець з цих міркувань і не надав органу дізнання права притягувати особу як обвинуваченого і з таких позицій не можна погодитися з думкою тих вчених, які обстоюють думку надати таке право дізнавачу [124, с. 102–103].

Орган дізнання наділений повноваженнями провадження дізнання у кримінальних справах про злочини, що не є тяжкими (ч. 1 ст. 104 КПК України), та про тяжкі або особливо тяжкі злочини (ч. 2 ст. 104 КПК України). За наявності ознак будь-якого злочину орган дізнання має право самостійно порушити кримінальну справу і, керуючись вимогами кримінально-проце-

суального закону, виконує слідчі дії для встановлення особи, яка цей злочин вчинила. За злочином, що не є тяжким, упродовж десяти діб з часу встановлення особи, що вчинила такий злочин, відповідно до ст. 108 КПК України, на підставі винесеної дізнавачем постанови, затвердженої керівником відділу чи органу дізнання, така кримінальна справа через прокурора передається слідчому. Якщо кримінальна справа порушена про тяжкий або особливо тяжкий злочин, дізнання провадиться у строк не більше десяти днів з моменту порушення кримінальної справи, а в разі обрання до підозрюваного запобіжного заходу дізнання провадиться у строк не більше п'яти діб з моменту обрання запобіжного заходу.

При провадженні дізнання орган дізнання може самостійно прийняти процесуальне рішення про закриття провадження кримінальної справи за наявності підстав, визначених у п. 1, 2, 9, 10, 11 ст. 6 КПК України.

На орган дізнання покладається проведення оперативно-розшукових заходів, слідчих дій та окремих доручень (ст. 114–118 КПК України). Органи дізнання також уповноважені здійснювати провадження протокольної форми досудової підготовки матеріалів.

Слідчий

За юридичним словником *слідчий* — це особлива посадова особа, яка в передбаченій законом процесуальній формі *провадить дослідження у кримінальній справі* для встановлення події злочину, осіб, які його вчинили, та з'ясування обставин злочину з метою підготовки справи за наявності для того підстав до розгляду її в суді [134, с. 500].

Нині слідчий є учасником кримінального процесу, незважаючи на те, що за змістом п. 9 ст. 32 КПК України він не належить до сторони обвинувачення. Виходячи із своїх завдань та повноважень, визначених кримінально-процесуальним законом, слідчий здійснює кримінально-процесуальне переслідування осіб шляхом порушення кримінальної справи та провадження досудового слідства. Водночас аналіз чинного КПК та його проектів показує, що на цього учасника кримінального судочинства покладається також функція захисту.

У чинному КПК України зміст поняття слідчого не розкривається. Так, у п. 7 ст. 32, яка присвячена тлумаченню значення термінів, і ст. 102 цього нормативного акта йдеться лише про те, що досудове слідство у кримінальних справах проводять слідчі прокуратури, слідчі органів внутрішніх справ, слідчі податкової міліції, слідчі органів Служби безпеки України. За ст. 114 КПК України слідчий є учасником кримінального процесу, на якого покладено обов'язок провадити досудове слідство.

Визначення сутності процесуального статусу такого учасника кримінального процесу, як слідчий, є значною науковою і практичною проблемою, яка постала ще 1864 року з часів здійснення судово-правової реформи. Насамперед потрібно звернути увагу на те, що вирішення зазначеної проблеми органічно зумовлене розв'язанням проблеми попереднього, досудового розслідування. Основний його недолік полягає в інквізиційному, обвинувальному спрямуванні, який неприродно й алогічно поєднує в слідчому процесуальні функції обвинувачення, захисту і вирішення справи по суті. Виходячи з відомчої та процесуальної залежності слідчого від прокурора і панування в теорії та практиці позиції про притаманність слідчому функції розслідування злочинів як складової змісту обвинувачення, у психології і практиці слідчого, природно, домінує функція кримінального переслідування, яка обтяжує внутрішнє переконання слідчого і його кримінально-процесуальну діяльність тиском презумпції упередженості проти обвинуваченого.

Про це більш як сто років тому відомий український юрист, вчений В. П. Даневський писав: «Не кажучи вже про принципову помилку і практичну небезпеку поєднання в одній особі обов'язків судді і функції сторін, саме об'єднання у слідчому цих функцій вважається великою помилкою, яка згубно впливає на хід попереднього слідства, на його результати, а врешті-решт і на вирішення справи по суті. Навряд чи можливо для однієї особи бути у справі й обвинувачем, і захисником. Ці функції принципово протилежні і неузгоджені, особливо тоді, коли вони зосереджені в особі, яка брала активну участь у збиранні доказів, що викривають і виправдовують. Створене законом становище слідчого — психологічно фальшиве: дуже важко у справі, досліджуваній стосовно певної особи, водночас зосередити увагу, рівномірно напружену, на двох різних сторонах справи; не-

легко скласти собі дві протилежні точки зору, які перебували б у становищі рівноваги і які слідчий перевіряв би з однаковою ревністю, упевненістю і силою логічного мислення. Рівновага немичуче має порушитися у той чи інший бік” [84, с. 30].

Аналіз позицій вчених, практики показує, що вирішення проблеми щодо визначення функцій слідчого полягає в таких напрямках:

1. У новому КПК України необхідно закріпити судовий характер досудового слідства, яке б здійснювалося представниками судового корпусу.

2. Досудове слідство повинно здійснюватися виключно на заходах змагальності та диспозитивності.

3. Провадження досудового слідства повинно бути позбавлено функції кримінального переслідування.

4. Завдання досудового слідства повинно полягати в тому, щоб шляхом кримінально-процесуального доказування з’ясувати істину та прийняти відповідні процесуальні рішення.

Існує думка, що потрібно створити єдиний слідчий орган (комітет, бюро). Але автор вважає, що такий напрямок реформування досудового слідства не відповідає європейським стандартам здійснення досудового слідства.

Виходячи з аналізу чинного КПК України, слідчий декларується як процесуально незалежний учасник кримінального процесу, якому надано широкі повноваження щодо самостійного спрямування слідства. За винятком випадків, де потрібна згода прокурора чи суду, він самостійно приймає процесуальні рішення, зокрема і про провадження слідчих дій, несучи за їхню законність та обґрунтованість особисту відповідальність.

При провадженні досудового слідства слідчий, виходячи з вимог принципу публічності, закріпленого в ст. 4 КПК, у кожному випадку виявлення ознак злочину зобов’язаний порушити кримінальну справу, прийняти її до свого провадження і розпочати досудове слідство. Згідно з вимогами ст. 2 і 22, 29, 53, 53-1, 64 КПК, він зобов’язаний роз’яснити всім учасникам досудового розслідування їхні права і забезпечити реалізацію цих прав, у визначений законом строк повно, всебічно й об’єктивно дослідити всі обставини справи, вжити заходів щодо виявлення причин і умов, що сприяли вчиненню злочинів, і щодо їх усунення, а також вжити заходів щодо відшкодування завданої злочином

шкоди. Слідчий для виконання завдань кримінального судочинства під час провадження досудового слідства зобов'язаний вживати всіх передбачених законом заходів, реалізовувати всі свої повноваження.

Так, слідчий самостійно приймає рішення про порушення чи відмову у порушенні кримінальної справи, про закриття провадження у кримінальній справі з реабілітуючих підстав, про призначення експертизи (за винятком, коли потрібно рішення суду про поміщення обвинуваченого до медичного закладу для тривалого спостереження), про проведення допитів, відтворення обстановки і обставин події, освідування, про затримання підозрюваного у вчиненні злочину, про здійснення огляду (за винятком випадку огляду житла чи іншого володіння особи, де потрібно рішення суду). Слідчий має право притягувати особу як обвинуваченого, проводити виїмку, за винятком примусової виїмки з житла чи іншого володіння особи, яка провадиться за рішенням суду, а також виїмки документів, що становлять державну або банківську таємницю, яка провадиться тільки за вмотивованою постановою судді і в порядку, погодженому керівником відповідної установи, одержувати зразки для експертного дослідження, пред'являти для впізнання. Це стосується й обшуку у передбачених законом випадках: а) з метою врятування життя чи майна або внаслідок безпосереднього переслідування осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, обшук житла чи іншого володіння особи може проводитися без постанови суду; б) у невідкладних випадках обшук, за винятком житла чи іншого володіння особи, може бути проведений без дозволу прокурора; в) в разі фізичного захоплення підозрюваного; г) в разі затримання підозрюваного; д) в разі взяття підозрюваного, обвинуваченого під варту; е) в особи за наявності достатніх підстав під час проведення обшуку в житлі чи приміщенні та примусової виїмки.

Слідчий при розслідуванні ним справ має право давати органам дізнання доручення і вказівки, обов'язкові для виконання, про провадження оперативно-розшукових заходів та слідчих дій і вимагати від органів дізнання допомоги при провадженні слідчих дій.

Слідчий також має широкі повноваження щодо самостійного прийняття рішення про вжиття запобіжних заходів за винятком випадку взяття під варту, застосування якого можливе тільки у визначеному законом порядку та за рішенням суду.

При провадженні досудового слідства слідчий також має право за наявності на це юридичних і фактичних підстав вжити заходів щодо забезпечення безпеки учасника кримінального процесу.

Слідчий при провадженні кримінальної справи зобов'язаний виконувати письмові вказівки прокурора та начальника слідчого підрозділу. Виходячи із процесуального становища слідчого, він, керуючись юридичними і фактичними підставами, обґрунтовуючи свою думку, може не погодитися з вказівками прокурора чи начальника слідчого підрозділу з таких питань:

- щодо притягнення особи як обвинуваченого;
- щодо кваліфікації злочину та обсягу обвинувачення;
- щодо направлення справи до суду;
- щодо закриття справи.

У такому разі прокурор вищого рівня повинен прийняти рішення про скасування вказівки прокурора нижчого рівня або провадження досудового слідства доручити іншому слідчому.

На період оскарження прокурору вказівки начальника слідчого відділу з питань, передбачених ч. 2 ст. 114 КПК України, її виконання, на відміну від інших вказівок такого керівника, припиняється.

Постанови слідчого, винесені щодо розслідуваної ним кримінальної справи, в межах його повноважень і згідно із законом є обов'язковими для виконання всіма підприємствами, установами й організаціями, посадовими особами і громадянами.

Юридичною підставою участі слідчого у кримінальному судочинстві, відповідно до ч. 1 ст. 98 КПК, є винесена ним постановою про порушення кримінальної справи, яка за п. 2 ч. 4 ст. 98 КПК є правовою підставою для провадження досудового слідства. До правової підстави участі слідчого в кримінальному процесі належать також письмові вказівки начальника слідчого відділу або прокурора щодо розгляду заяви чи повідомлення про злочини, які надійшли в порядку ст. 94 КПК, або щодо прийняття кримінальної справи до свого провадження, або наявність винесеної прокурором чи начальником слідчого відділу постанови про розслідування кримінальної справи кількома слідчими.

Виходячи з вимог ст. 60 КПК, слідчий підлягає відводу і не повинен брати участі в розслідуванні кримінальної справи за таких обставин:

- за наявності в нього ознак процесуального сумісництва;
- в разі особистої зацікавленості слідчого або його родичів у результатах вирішення справи;
- за наявності інших обставин, які викликають сумнів у його об'єктивності.

Заява про відвід або самовідвід вирішується прокурором протягом 24 годин.

За невиконання своїх обов'язків слідчий може бути притягнутий до таких видів юридичної відповідальності:

- до кримінально-процесуальної шляхом скасування прийнятих ним процесуальних рішень та спростування здійснених ним незаконних процесуальних дій;
- до кримінальної за злочини у сфері службової діяльності, передбачені розділом XVII КК України;
- до цивільно-правової за заподіяну матеріальну і моральну шкоду;
- до дисциплінарної, передбаченої відповідними відомчими нормативними актами.

Начальник слідчого відділу

Повноваження начальника слідчого відділу визначені ст. 114-1 КПК. Відповідно до неї, він здійснює контроль за неухильним виконанням підлеглими йому слідчими своїх обов'язків, визначених чинним кримінально-процесуальним законодавством і відомчими нормативними актами, за своєчасною і належною перевіркою заяв і повідомлень про злочин, прийняттям законних процесуальних рішень у стадії порушення кримінальної справи, своєчасним початком досудового слідства, його повним і всебічним та об'єктивним провадженням з метою виконання завдань кримінального судочинства.

Так, до повноважень начальника слідчого відділу належить право:

- перевіряти матеріали в стадії порушення кримінальної справи;
- давати письмову вказівку щодо прийняття до провадження розслідування кримінальної справи;
- перевіряти кримінальну справу, вимагати звіт про хід і результати провадження у ній досудового слідства;

- шляхом винесення постанови доручати провадження досудового слідства кримінальної справи декільком слідчим;
- давати письмові вказівки слідчому щодо провадження досудового слідства;
- давати письмові вказівки щодо провадження окремих слідчих дій;
- передавати справи від одного слідчого іншому;
- брати участь у провадженні досудового слідства і особисто провадити слідство, користуючись при цьому повноваженнями слідчого;
- давати вказівки слідчому щодо притягнення як обвинуваченого, обсягу обвинувачення, кваліфікації злочину.

Вказівки керівника слідчого підрозділу у кримінальній справі даються слідчому обов'язково у письмовій формі і є обов'язковими для виконання. Оскарження цих вказівок прокурору не зупиняє їх виконання, за винятком тих, що передбачені ч. 2 ст. 114 КПК України.

Прокурор

Згідно з п. 6 ст. 32 КПК України, *прокурор* — Генеральний прокурор України, прокурор Автономної Республіки Крим, прокурор області, прокурор міста Києва, прокурор міста Севастополя, районний міський прокурор, транспортний прокурор та інші прокурори, які прирівняні до прокурорів областей, районних або міських прокурорів, їх заступники і помічники, прокурори управлінь і відділів прокуратур, які діють у межах своєї компетенції, — є учасником кримінального процесу, на якого за ст. 121–123 Основного Закону України та ст. 25 і главою 21 чинного КПК, Законом “Про прокуратуру”, прийнятим Верховною Радою України 5 листопада 1991 р., з подальшими змінами й доповненнями [46, ст. 793], покладаються такі функції:

1. Кримінальне переслідування осіб, обвинувачених у вчиненні злочину.
2. Нагляд за додержанням законів органами, які здійснюють провадження досудового розслідування та оперативно-розшукову діяльність.
3. Представництво інтересів громадян або держави в суді у визначених законом випадках.

4. Нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні примусових заходів.

Підставою участі прокурора у конкретній кримінальній справі є факт перебування його на посаді у відповідній адміністративно-територіальній одиниці (районі, області).

Прокурор, відповідно до ст. 54 і 56 КПК, підлягає відводу чи самовідводу з тих самих обставин, що й суддя. Але у випадках, передбачених ч. 1 ст. 58 КПК, коли прокурор брав участь у провадженні досудового слідства у справі, у розгляді справи в суді першої інстанції в апеляційному чи касаційному порядку, ці обставини не можуть бути підставою для відводу.

Виконуючи функції кримінального переслідування та нагляду за додержанням законів органами, які здійснюють провадження досудового розслідування, прокурор зобов'язаний своєчасно вживати визначених законом заходів для усунення всіляких порушень закону, від кого б ці порушення не виходили, і для цього він свої повноваження в кримінальному процесі здійснює незалежно від будь-яких органів і посадових осіб, підкоряючись тільки законам і керуючись вказівками Генерального прокурора:

1. Для виконання завдань кримінального судочинства прокурор має право застосовувати наглядові повноваження щодо осіб, які здійснюють провадження досудового розслідування, і скасовувати їхні незаконні, необґрунтовані та безпідставні постанови.

2. Має право вимагати від органів дізнання і досудового слідства для перевірки кримінальної справи документи, відповідні матеріали та відомості про вчинені злочини, про хід досудового розслідування і встановлення осіб, які вчинили злочини.

3. Має право перевіряти не менш як один раз на місяць виконання вимог кримінально-процесуального законодавства та відомчих нормативних актів щодо прийняття, реєстрації і вирішення заяв і повідомлень про вчинені або такі, що готуються, злочини.

4. Дає письмові вказівки про розслідування злочинів щодо обрання, зміни або скасування запобіжного заходу, кваліфікації злочину, проведення окремих слідчих дій та розшуку осіб, які вчинили злочини.

5. Має право брати участь у провадженні досудового розслідування, а в необхідних випадках особисто здійснює як провадження окремих слідчих дій, так і досудове розслідування.

6. За винятком житла чи іншого володіння особи, дає письмовий дозвіл на проведення обшуку, відсторонення обвинуваченого від посади та інші дії слідчого та органу дізнання у випадках, визначених чинним КПК.

7. Продовжує строк розслідування і дає згоду або подає до суду подання про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту у випадках і порядку, визначених чинним КПК.

8. Повертає органам досудового слідства зі своїми письмовими вказівками кримінальні справи для провадження додаткового розслідування.

9. Вилучає в органі дізнання і передає слідчому будь-яку справу, передає справу від одного органу досудового слідства іншому, а також від одного слідчого іншому для забезпечення якнайповнішого та об'єктивного розслідування.

10. Усуває особу, яка здійснює провадження дізнання чи досудового слідства, в разі її некомпетентності або коли вона припустилася порушення закону.

11. Порушує кримінальні справи або відмовляє в їх порушенні; закриває або зупиняє провадження в кримінальних справах; направляє або дає згоду слідчому на направлення кримінальної справи до суду для вирішення питання про закриття справи у випадках, передбачених законом; дає згоду на закриття кримінальної справи слідчим у випадках, передбачених КПК; затверджує обвинувальні висновки (постанови); направляє кримінальні справи до суду.

12. Вирішує питання про допущення захисника до участі у справі.

Постанови прокурора, які відповідають вимогам законності й обґрунтованості, є обов'язковими для виконання всіма підприємствами, установами, організаціями, службовими особами і громадянами.

Вказівки прокурора органам дізнання і досудового слідства стосовно порушення і розслідування ними злочинів є обов'язковими для виконання. Оскарження цих письмових вказівок прокурору вищого рівня не зупиняє їх виконання, за винятком деяких випадків, передбачених ст. 227 КПК України.

У кримінальній справі, яка надійшла в порядку ст. 225 КПК України з обвинувальним висновком, прокурор або його заступник зобов'язаний після її ретельної перевірки прийняти одне з таких рішень:

1. Затвердити обвинувальний висновок або скласти новий обвинувальний висновок.

2. Повернути кримінальну справу органів дізнання або слідчому зі своїми письмовими вказівками для провадження додаткового розслідування.

3. Закрити провадження у справі, склавши про це постанову відповідно до вимог, визначених ст. 214 КПК.

У такій справі прокурор або його заступник також мають право змінити складений слідчим список осіб, які підлягають виклику на судові засідання, за наявності підстав прийняти рішення про скасування чи заміну раніше обраного запобіжного заходу, або обрати запобіжний захід, якщо його не було обрано, або у випадках, передбачених ст. 229 КПК, звернутися до суду з клопотанням щодо вирішення питання про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту.

У разі незгоди прокурора з обвинувальним висновком він вилучає старий і складає новий обвинувальний висновок.

За наявності підстав змінити обвинувачення на тяжчий злочин або на таке, що істотно змінює пред'явлене обвинувачення за фактичними обставинами, прокурор або його заступник повертає справу слідчому для додаткового розслідування і пред'явлення нового обвинувачення.

Якщо зміна початкового обвинувачення не спричиняє застосування статті кримінального закону з тяжчою санкцією і не пов'язана з істотною зміною обвинувачення за фактичними обставинами, прокурор або його заступник складає постанову, в якій зазначає зміни, що вносяться до обвинувального висновку.

Після затвердження прокурором або його заступником обвинувального висновку, складеного слідчим, або склавши новий обвинувальний висновок, прокурор направляє кримінальну справу до суду.

Відповідно до вимог п. 4 і 5 ч. 1 ст. 129 Конституції України та ст. 16-1 і ч. 1 і 2 ст. 25 КПК України, здійснюючи функцію кримінального переслідування, прокурор зобов'язаний брати участь у суді першої інстанції. Винятки з цього правила перед-

бачені в таких випадках: а) при розгляді справ про притягнення до кримінальної відповідальності особи не інакше як за скаргою потерпілого; б) коли прокурор вмотивованою постановою відмовився підтримати державне обвинувачення у зв'язку з тим, що фактичні дані судового слідства не підтверджують пред'явленого підсудному обвинувачення. В такому випадку суд роз'ясняє потерпілому та його представникові їх право вимагати подальшого провадження судового розгляду справи і підтримувати обвинувачення.

Прокурор під час провадження судового розгляду для здійснення своєї функції як сторона в процесі наділений такими правами:

1. Здійснює державне обвинувачення перед судом.
2. Пред'являє та підтримує пред'явлений цивільний позов, якщо цього потребує охорона прав фізичних чи юридичних осіб або державних інтересів.
3. Подає докази.
4. Бере участь у дослідженні доказів.
5. Заявляє клопотання і висловлює свою позицію щодо заявлених клопотань іншими учасниками судового розгляду.
6. Викладає свою позицію щодо застосування кримінального закону, міри покарання щодо підсудного та ін.

Для підготовки до участі в судовому засіданні суд зобов'язаний надати прокуророві можливість ознайомитися з матеріалами кримінальної справи.

У разі неявки в судове засідання прокурора і в разі неможливості замінити його іншим прокурором розгляд справи відкладається. Про неявку прокурора в судове засідання суд, керуючись вимогами ст. 289 КПК, повідомляє прокурора вищого рівня.

7. Бере участь в апеляційному провадженні. Так, за п. 8 ч. 1 ст. 348 КПК бере участь у стадії апеляційного провадження той прокурор, який брав участь у суді першої інстанції, або той, що затверджував обвинувальний висновок за цією кримінальною справою.

8. Подає апеляційне подання, яке повинно відповідати вимогам процесуальної форми, обґрунтованості і лаконічності.

9. Бере участь у касаційному провадженні.

10. Подавати касаційне подання на судові рішення, передбачені ч. 1 ст. 383 КПК, має право тільки прокурор, який брав

участь у розгляді справи судом першої чи апеляційної інстанції, або прокурор, який затвердив обвинувальний висновок. А касаційне подання на судові рішення, передбачені ч. 2 ст. 383 КПК, має право подавати прокурор, який брав участь у розгляді кримінальної справи судом першої чи апеляційної інстанції, а також Генеральний прокурор України і його заступники, прокурор Автономної Республіки Крим, прокурор області, прокурори міст Києва і Севастополя і прирівняні до них прокурори та їхні заступники в межах їхніх повноважень — незалежно від їх участі в розгляді справи судом першої чи апеляційної інстанції.

11. Прокурор має право ознайомитися в суді з матеріалами кримінальної справи для вирішення питання про внесення касаційного подання.

12. Розглядає клопотання про перегляд судових рішень у порядку виключного провадження. Для перевірки такого клопотання прокурор має право витребувати кримінальну справу з відповідного суду. Особисто або через органи дізнання або досудового слідства зобов'язаний провести відповідне розслідування нововиявлених обставин. Після закінчення розслідування цих обставин за наявності підстав для перегляду судових рішень у порядку виключного провадження разом з матеріалами розслідування або вироком, що набрав законної сили, і своїм висновком направляє прокурору Автономної Республіки Крим, прокуророві міст Києва чи Севастополя, військовому прокурору, що наділений повноваженнями прокурора області, для вирішення питання про принесення подання до апеляційного суду. А справи, в яких вирок винесено апеляційним судом, прокурор Автономної Республіки Крим, прокурор області або прокурори міст Києва і Севастополя, військовий прокурор (на правах прокурора області) направляє Генеральному прокурору України, який вирішує питання про принесення касаційного подання в судову палату з кримінальних справ Верховного Суду України.

У разі відсутності підстав для перегляду справи у зв'язку з нововиявленими обставинами прокурор відмовляє в цьому своєю вмотивованою постановою. Така постанова може бути оскаржена прокуророві вищого рівня.

Прокурор за невиконання своїх обов'язків у кримінальному судочинстві може бути притягнутий до таких видів юридичної відповідальності:

- кримінально-процесуальної шляхом скасування прийнятих ним процесуальних рішень та визнання незаконними його процесуальних дій;
- кримінальної за злочини у сфері службової діяльності (розділ XVII КК) і проти правосуддя, передбачені ст. 371–374 і 380, 381 КК;
- дисциплінарної згідно з діючими відомчими нормативно-правовими актами.

Суд

За п. 1 ст. 32 КПК України під терміном “суд” розуміють такою суддю, який одноособово розглядає справу. Діюче кримінально-процесуальне законодавство виділяє суд серед інших учасників кримінального процесу, підкреслюючи його особливе та домінуюче становище в кримінальному судочинстві. Це пояснюється тим, що:

1. *Суд* — це єдиний державний орган, який представляє судову владу і наділений правом здійснювати правосуддя (ст. 124 Конституції і ст. 15 КПК України).

2. З усіх органів, що ведуть кримінальний процес, — це єдиний державний орган, який провадження у кримінальних справах здійснює колегіально. Так, у суді першої інстанції кримінальні справи розглядаються одноособово суддею, який діє від імені суду. Кримінальні справи про злочини, за які законом передбачено можливість призначити покарання у вигляді позбавлення волі на строк більше десяти років, розглядаються в суді першої інстанції колегіально судом у складі трьох осіб, якщо підсудний заявив клопотання про такий розгляд. Кримінальні справи про злочини, за які законом передбачено можливість призначити покарання у вигляді довічного позбавлення волі, в суді першої інстанції розглядаються судом у складі двох суддів і трьох народних засідателів, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді. Розгляд справ в апеляційному і касаційному порядку здійснюється відповідно апеляційними і касаційними судами у складі трьох суддів. Розгляд справ у виключному порядку здійснюється апеляційними і касаційними судами у складі не менше трьох суддів (ст. 17 КПК України).

3. За ст. 127 Основного Закону України у передбачених законом випадках правосуддя здійснюють і присяжні. Існуючий

КПК України таких випадків не передбачає. Суд присяжних є наріжним каменем змагальної системи правосуддя й ефективною формою участі народу в правосудді та його контролю над судовою владою і дієвим способом протидії корупції в ній. Він відокремлює вирішення питання про винність від вирішення питання про покарання. Суд присяжних є надбанням світової демократичної цивілізації і виступає надійним способом захисту прав і свобод людини.

Повноваження суду, судді є широкими настільки, наскільки це необхідно для здійснення ним правосуддя, судового контролю і реалізації ним судової влади.

4. Це єдиний державний орган, який, здійснюючи правосуддя в кримінальних справах, не тільки вирішує справу по суті — визначає її результат, а й своїм вироком має право піддавати винну особу кримінальному покаранню.

5. Здійснює судовий контроль у кримінальному судочинстві в такому порядку:

- дозволяє проводити такі слідчі дії, як обшук у житлі або іншому володінні особи, примусова виїмка в житлі або іншому володінні особи, а також виїмку документів, що становлять державну або банківську таємницю, накладення арешту на вклади, арешт на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку, огляд місця події, житла або іншого володіння особи, а також, відповідно до ст. 8 Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність”, дає дозвіл на здійснення окремих оперативно-розшукових заходів [34, с. 234; 40, ст. 15; 44, ст. 303; 50, ст. 180];
- виносить постанову про взяття під варту, продовження строку тримання під вартою і звільнення з-під варти, про призначення судово-медичної та судово-психіатричної експертиз із поміщенням обвинуваченого до відповідної медичної установи;
- розглядає скарги на всі дії і рішення органів кримінального переслідування щодо порушення кримінальної справи та провадження досудового розслідування.

6. Всі матеріали і висновки досудового розслідування мають для суду не обов'язкове, а лише попереднє значення, оскільки суд обґрунтовує свій вирок тільки на доказах, які були розглянуті в судовому засіданні.

7. Суд в апеляційному, касаційному порядку, а також у порядку виключного провадження перевіряє законність та обґрунтованість вже постановлених судових рішень.

8. Суд, виходячи з вимог ст. 7-1 КПК і ст. 44 КК України, виносить постанову про закриття кримінальних справ з nereабілітуючих підстав.

9. Згідно з ч. 1 ст. 27 і ч. 3 ст. 98 КПК України повноваження суду щодо порушення кримінальної справи (ст. 4 КПК України) обмежуються виключно справами приватного обвинувачення (ст. 125, ч. 1 ст. 126 КК України).

10. Відповідно до змін у КПК України, застосування принципу безпосередності дослідження доказів отримало обмеження у зв'язку з можливістю переходу до судових дебатів після допиту підсудного (ст. 301-1) та судовими дорученнями (ст. 315-1).

11. Суд виносить постанову щодо клопотань про зняття судимості.

Суд (суддя) зобов'язаний як при здійсненні правосуддя, так і поза межами професійної діяльності дотримуватися загальнолюдських етичних і професійних норм поведінки, не допускати дій, що дискредитують його як суддю та породжують сумніви щодо його об'єктивності, неупередженості та незалежності. Виходячи з цього, ч. 2 ст. 127 Конституції України вимагає, що професійні судді не можуть бути членами політичних партій і профспілок, брати участь у політичній діяльності, мати представницький мандат і обіймати будь-які оплачувані посади, крім наукової, викладацької та творчої. Суддя при провадженні кримінальної справи, під час здійснення правосуддя повинен керуватися вимогами Конституції та законів України і зобов'язаний забезпечувати повний, всебічний і об'єктивний розгляд кримінальних справ і повне виконання завдань кримінального судочинства (ст. 2 і ст. 22 КПК України).

Судді при провадженні кримінальної справи приймають щодо неї рішення виключно на підставі закону і виключно в умовах, які виключають сторонній вплив на них. Враховуючи велике значення об'єктивності і неупередженості суддів, законодавство виходить з того, що за наявності підстав, які дають можливість сумніватися в їхній неупередженості, їх необхідно усувати від процесу.

Так, за вимогами ст. 54 КПК України суддя не може брати участі в розгляді кримінальної справи і підлягає відводу або самовідводу в таких випадках:

1. Якщо він є потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем або родичем когось із них, а також родичем слідчого, особи, що провадить дізнання, обвинувача або обвинуваченого.

2. Якщо він брав участь у цій справі як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, особа, яка провадила дізнання, слідчий, обвинувач, захисник або представник інтересів потерпілого, цивільного позивача або цивільного відповідача.

3. Якщо він під час досудового розслідування у справі вирішував питання щодо проведення обшуку, виїмки, огляду, обрання, зміни чи скасування запобіжних заходів, продовження строків тримання під вартою або розглядав скарги на затримання чи на постанови про відмову в порушенні кримінальної справи або закриття справи.

4. Якщо він під час досудового слідства у справі розглядав питання про усунення захисника в порядку, передбаченому ст. 61-1 КПК.

5. Якщо він особисто або його родичі заінтересовані в результатах справи.

6. За наявності інших обставин, які породжують сумнів у його об'єктивності.

Порядок розгляду і вирішення відводу врегульовано ст. 57 КПК України.

Згідно зі ст. 55 КПК України, не допускається повторна участь судді в розгляді тієї самої справи:

1. Суддя, який брав участь у розгляді кримінальної справи в суді першої інстанції, не може брати участі в розгляді цієї справи в апеляційному чи касаційному порядку, а також брати участь у новому розгляді справи в суді першої інстанції в разі скасування вироку або ухвали про закриття справи, постановлених за його участі.

2. Суддя, який брав участь у розгляді справи в касаційному порядку, не може брати участі в розгляді тієї самої справи в суді першої інстанції і в апеляційному порядку, а також у повторному розгляді справи в касаційному порядку, якщо постанову (ухвалу), винесену за його участі, скасовано.

3. Суддя, який брав участь у розгляді справи, не може брати участі в розгляді цієї справи в порядку виключного провадження.

4.3. ОСОБИ, ЯКІ МАЮТЬ І ЗАХИЩАЮТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ СВОЇ ІНТЕРЕСИ

Потерпілою за кримінально-процесуальним законодавством України (ч. 1–2 ст. 49 КПК) визнається фізична особа, якій злочинном безпосередньо заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду і яка визнана потерпілою мотивованою постановою особи, яка здійснює провадження досудового розслідування, або постановою чи ухвалою суду.

Закон не визначає поняття *моральної шкоди*. У зв'язку з цим *Пленум Верховного Суду України у постанові від 31 березня 1995 р. № 4 “Про судову практику у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди”* зазначає, що під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних або фізичних страждань чи інших негативних явищ, заподіяних фізичній або юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. Моральна шкода може проявитися у приниженні честі, гідності, престижу або ділової репутації; моральних переживаннях у зв'язку з ушкодженням здоров'я; незаконному перебуванні під вартою і судом і в настанні інших негативних наслідків.

Фізична шкода пов'язана із завданням фізичній особі тілесних ушкоджень, розладом здоров'я, фізичними стражданнями.

Майнова шкода проявляється в різних формах і може бути не лише при посяганні на відносини власності, а й при вчиненні інших злочинів. Основне те, що вона завжди пов'язана з позбавленням фізичної чи юридичної особи належних їй матеріальних благ, майна, того, що має кількісну характеристику і може бути виражено у грошовому еквіваленті.

Визнання особи потерпілою надає їй правового статусу не тільки учасника кримінального процесу, а й сторони обвинувачення в ньому, а також кримінально-процесуальні умови та засоби для відстоювання своїх інтересів і відновлення своїх прав.

Визнавши людину потерпілою, особа, що здійснює провадження досудового розслідування, суд, суддя, відповідно до вимог кримінально-процесуального закону (ст. 53 КПК), зобов'язані роз'яснити їй передбачені права і забезпечити можливість їх реалізувати. Виходячи з цього органи досудового розслідування, прокурор при провадженні кримінальної справи в умовах очевидності заподіяння злочином шкоди не повинні необґрунтовано зволікати з визнанням особи потерпілою. У разі виявлення судом допущення фактів зволікання з боку органу дізнання чи слідчого суди, відповідно до ч. 2 ст. 232 КПК України, мають реагувати винесенням окремих постанов чи ухвал [68].

Чинним кримінально-процесуальним законодавством, на жаль, не передбачена можливість визнання потерпілим юридичних осіб. Тому в разі заподіяння їм матеріальної шкоди вони, відповідно до їх позовної заяви, визнаються цивільними позивачами. У зв'язку з цим слушною є позиція М. М. Михеєнка про надання юридичній особі можливості мати статус потерпілого і таким чином через свого представника мати можливість у суді підтримувати обвинувачення поряд з прокурором або замість нього [106, с. 77].

У справах про злочини, внаслідок яких настала смерть потерпілого, потерпілою визнається особа з кола близьких родичів покійного. Якщо надання прав потерпілого потребують кілька осіб з кола близьких родичів особи, якій було заподіяно смерть (батьки, дружина, діти, рідні брати і сестри, дід, баба, внуки), то всі вони можуть бути визнані потерпілими (п. 11 ст. 32 КПК).

Для прийняття процесуального рішення про визнання особи потерпілою її вік, фізичний і психічний стан значення не мають.

Правовими умовами для визнання особи потерпілою є винесена постановою про порушення кримінальної справи. Для визнання особи потерпілою її заява законом не передбачена. Тому в разі відсутності такої заяви службові особи зобов'язані з власної ініціативи прийняти таке рішення, якщо для цього є правові та фактичні підстави. Так, при вирішенні питання про визнання особи потерпілою слід з'ясувати, яку конкретно шкоду заподіяно злочином (моральну, фізичну чи майнову) і з'ясувати її фактичний характер. У справі про незакінчений злочин особа визнається потерпілою за умови фактичного заподіяння їй

моральної, фізичної або майнової шкоди. У разі відмови особі у визнанні її потерпілою орган дізнання, слідчий, прокурор або суд виносять мотивовану постанову (ухвалу). В разі заподіяння потерпілому чи юридичній особі злочинною шкоди вони мають право пред'явити до обвинуваченого або до осіб, що несуть матеріальну відповідальність за його дії, цивільний позов про відшкодування завданих збитків (ст. 28 КПК). Якщо ж такий цивільний позов буде пред'явлено, слідчий зобов'язаний своєю постановою визнати потерпілу або юридичну особу цивільним позивачем.

Потрібно мати на увазі, що в існуючому кримінально-процесуальному законодавстві не передбачено обставин, які б виключали можливість участі потерпілого в кримінальному судочинстві. Виходячи з цього в п. 3 постанови *Пленуму Верховного Суду України від 2 липня 2004 р. № 13 “Про практику застосування судами України законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів”* [66] йдеться про те, що не може бути визнана потерпілою особа, яка постраждала від злочину, вчиненого нею ж. Водночас кримінально-процесуальний закон не пов'язує позбавлення статусу потерпілого з неправомірністю його поведінки у випадках, коли його діями спровоковано вчинення щодо нього злочину.

Якщо потерпілим визнано неповнолітнього або недієздатного, особа, що провадить дізнання, слідчий, прокурор та суд зобов'язані забезпечити участь у справі законного представника, який повинен захищати охоронювані законом інтереси такого потерпілого. При цьому згода потерпілої особи на участь законного представника не обов'язкова, не потрібна.

З досягненням потерпілим 18-річного віку статус законного представника припиняється і в такому разі він може брати участь у кримінальній справі як представник потерпілого (ст. 52 КПК). За п. 10 ст. 32 КПК України законними представниками неповнолітніх або недієздатних потерпілих можуть бути тільки батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники або представники установ та організацій, під опікою чи піклуванням яких перебувають такі особи. В разі відсутності у неповнолітнього потерпілого батьків або інших законних представників за постановою особи, що веде розслідування, судді чи ухвалою суду повинно бути забезпечено участь у справі представника потерпілого з числа осіб, зазначених у ст. 52 КПК.

Представником потерпілого під час провадження кримінальної справи може бути адвокат або фахівець у галузі права, з яким потерпілий уклав угоду на правову допомогу виходячи з положень ст. 59 Конституції України, близький родич, законний представник або інша особа, яка допущена до участі у справі, за наявності засвідчених його повноважень відповідним дорученням та на підставі постанови особи, що провадить досудове розслідування, прокурора, судді або ухвали суду. Представник потерпілого користується такими ж правами, що й потерпілий, і може діяти як поряд з потерпілим, так і заміняючи його. Повнолітній і дієздатний потерпілий може будь-коли відмовитися від представника і продовжувати захищати свої інтереси сам. У цьому питанні є слухна й обґрунтована позиція В. М. Тертишника, який виходячи з принципу рівноправності сторін у кримінальному процесі та його змагальності пропонує надати потерпілому можливість мати не представника, а захисника своїх прав [124, с. 220, 295].

За наявності фактичних підстав, які свідчать про те, що представник використовує свої повноваження на шкоду інтересам потерпілого, його участь може бути припинена або він може бути замінений постановою дізнавача, слідчого, прокурора, судді чи ухвалою суду.

Згідно зі ст. 63 КПК України, не може бути представником потерпілого та особа, яка допитана або підлягає допиту як свідок у кримінальній справі. У такому разі особи, що здійснюють провадження досудового розслідування, прокурор або суд при розгляді справи зобов'язані роз'яснити потерпілому його право обрати представника з числа інших осіб, зазначених у ст. 52 КПК, а неповнолітньому чи недієздатному забезпечити участь представника у справі.

Слід мати на увазі, що втручання у діяльність представника потерпілого, погроза, насильство, посягання на його життя, а також умисне знищення або пошкодження його майна спричинюють кримінальну відповідальність, передбачену ст. 397–400 КК України. А внаслідок перешкоджання з'явленню потерпілого до суду, примушування його до відмови від давання показань також настає кримінальна відповідальність, передбачена ст. 386 КК України.

Потерпілий зобов'язаний:

1. Відповідно до ч. 1 ст. 72 КПК з'являтися за викликом осіб, які здійснюють провадження кримінальної справи, — дізнавача, слідчого, прокурора та суду. За неявку без поважних причин до органів досудового розслідування, прокурора чи суду потерпілий може бути підданий приводу (ч. 3 ст. 72, ст. 290 КПК) у порядку, передбаченому ст. 135 і 136 КПК України. За злісне ухилення від явки до суду, до органів досудового слідства або дізнання потерпілий несе відповідальність (штраф) відповідно до ч. 1 ст. 185-3 або ст. 185-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

2. Давати правдиві показання (ч. 2 ст. 171 КПК). За дачу завідомо неправдивих показань потерпілий несе кримінальну відповідальність за ст. 384 КК України у вигляді виправних робіт на строк до двох років або позбавлення волі на строк до 5 років.

3. Підкорятися розпорядженням головуючого щодо дотримання порядку під час судового засідання (ч. 2 ст. 271 КПК). У разі невиконання розпорядження головуючого потерпілий, відповідно до ч. 4 ст. 272 КПК, несе відповідальність за ч. 1 ст. 185-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

4. Не розголошувати без дозволу слідчого або прокурора даних досудового слідства (ст. 121 КПК). Потерпілий, який визнаний винним у розголошенні даних досудового слідства, несе кримінальну відповідальність за ст. 387 КК України у вигляді штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Потерпілий за ст. 49 і 267 КПК України має право:

1. Давати показання у справі. За ст. 19 КПК потерпілий має право користуватися рідною мовою, а в необхідних випадках, за рахунок держави, безкоштовно використовувати допомогу перекладача. Особа, що здійснює дізнання, слідчий, прокурор, суд, суддя при провадженні кримінальної справи не повинні допускати випадків, щоб під час допиту потерпілого ставилися запитання, які принижують честь та його гідність, ображають його або його близьких, а також про обставини особистого життя, які не стосуються справи.

2. Відмовитися від давання показань у справі. Відповідальності за відмову давати показання він не несе. Проте він несе кримінальну відповідальність за давання задалегідь неправдивих показань за ст. 384 КК України.

3. Подавати слідчому або суду наявні в його розпорядженні докази. Про прийняття таких фактичних даних особи, що провадять досудове розслідування, складають відповідний протокол, копія якого надається потерпілій особі, а суд такий факт відображає в протоколі судового засідання. Слід мати на увазі, що за ст. 261 і 267 КПК потерпілий бере участь у судовому засіданні як сторона обвинувачення і користується рівними правами та свободою в наданні доказів, їх дослідженні та доведенні їх переконливості перед судом. При призначенні і проведенні експертизи в суді з'ясовується думка потерпілого або його представника щодо її необхідності та доцільності надати йому можливість взяти участь у підготовці питань, що виносяться на розгляд експерта.

4. Давати згоду або відмовлятися від поміщення його до стаціонарного медичного закладу для проведення щодо нього судово-психіатричної експертизи.

5. Заявляти клопотання на будь-якій стадії процесу. Якщо вони заявлені під час досудового розслідування, то слідчий зобов'язаний розглянути їх у добовий термін і про результати розгляду потерпілий повинен бути своєчасно повідомлений.

6. Заявляти відводи будь-кому з учасників процесу. Відвід розглядається у порядку, визначеному ст. 54–62 КПК.

7. Подавати скарги на процесуальні рішення та учасників, які здійснюють провадження кримінальної справи. У зв'язку з цим на осіб, що ведуть кримінальний процес, покладається обов'язок повідомляти потерпілому про прийняті процесуальні рішення і роз'яснити його права, що впливають з цього.

8. Висловлювати свою думку при вирішенні питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності за ст. 7–11-1 КПК. У разі закриття кримінальної справи суд зобов'язаний повідомити про це потерпілому або його представникові шляхом вручення копії відповідної постанови цим особам, які, відповідно до ст. 12 КПК, мають право оскаржити це рішення в апеляційному порядку, а також роз'яснити потерпілому про наявність

у нього права на вирішення позовної вимоги в порядку цивільного судочинства без сплати державного мита.

9. Ознайомлюватися з усіма матеріалами справи з моменту закінчення досудового розслідування.

10. Підтримувати обвинувачення у суді в разі відмови прокурора від обвинувачення (ч. 3 ст. 264 КПК).

11. Брати участь у судових дебатах. Ненадання слова у судових дебатах потерпілому, його представникам може стати підставою для скасування вироку (п. 29 постанови Пленуму Верховного Суду України від 2 липня 2004 р. № 13).

12. Висловлювати свою думку щодо клопотань інших учасників кримінального процесу.

13. Давати пояснення з приводу досліджуваних судом обставин справи.

14. Ставити запитання свідкам, експертові, спеціалістові та підсудним.

15. Брати участь в огляді місця події вчинення злочину, речових доказів, документів.

16. Користуватися допомогою представника, яким може бути адвокат, законний представник, близький родич або інша особа, допущена до участі у справі за постановою дізнавача, слідчого, судді чи за ухвалою суду.

17. На відшкодування йому витрат, пов'язаних з явкою за викликом в органи дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду.

18. Відповідно до ст. 1177 і 1207 ЦК України, вимагати відшкодування заподіяної шкоди державою, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспроможною.

19. На забезпечення його безпеки, членів його сім'ї, близьких та родичів (за наявності реальної загрози його життю, здоров'ю, житлу чи майну) [38, ст. 51].

Цивільний позивач (actor) — це особа, активна сторона, що звертається до суду за захистом своїх прав чи інтересів.

За загальним правилом цивільний процес починається у зв'язку з виникненням спору між сторонами (*partes*) — позивачем і відповідачем — стосовно матеріально-правових відносин.

У кримінальному судочинстві цивільним позивачем визнається громадянин, підприємство, установа чи організація, які

зазнали матеріальної шкоди від злочину і пред'явили вимогу про відшкодування збитків відповідно до чинного кримінально-процесуального законодавства (ст. 50 КПК).

Відповідно до вимог ч. 2 ст. 122 КПК, особи, що здійснюють провадження досудового розслідування, а суд при розгляді справи в суді зобов'язані роз'яснити громадянину, підприємствам, організаціям, які зазнали матеріальної шкоди від злочину, їх право заявляти цивільний позов.

Правовими умовами виникнення учасника кримінального процесу, якому заподіяна матеріальна шкода від злочину, є наявність постанови про порушення кримінальної справи та визнання фізичної чи юридичної особи цивільним позивачем постановою слідчого, особи, що провадить дізнання, судді або ухвалою суду (ч. 1 ст. 28 та ч. 1 ст. 50 КПК).

Передбачаються також обов'язкові умови, за яких цивільний позов може бути розглянутий у кримінальному процесі:

- якщо ця шкода була заподіяна злочинцем (ч. 1 ст. 28 КПК);
- якщо це стосується тільки позову про відшкодування матеріальної шкоди (ч. 1 ст. 28 КПК);
- підставою для позову є встановлені і доказані обставини події злочину (юридичні факти), які вказують на те, що в результаті нього *фізичній і юридичній особі* справді заподіяна матеріальна шкода. У зв'язку з цим, згідно зі ст. 28 КПК, право пред'явлення цивільного позову у кримінальній справі належить винятково особі, що зазнала від злочину матеріальних збитків. Прокурор може сам пред'явити і захищати заявлений позов на користь конкретної юридичної особи або громадянина, якщо цього потребує охорона інтересів держави або якщо громадянин за станом здоров'я або з інших причин не може захищати свої права і виступати в статусі цивільного позивача (ч. 2 і 3 ст. 29 КПК). Потрібно також мати на увазі, що у випадках, визначених ч. 1 ст. 93-1 КПК, при розгляді кримінальної справи у суді передбачено пред'явлення позову про відшкодування коштів, витрачених закладом охорони здоров'я на стаціонарне лікування особи, яка потерпіла від злочину. Такі позови пред'являються закладом охорони здоров'я, органом Міністерства фінансів України, а також прокурором;

- позов повинен впливати з пред’явленого обвинувачення. Не підлягають розгляду в кримінальній справі позови про відшкодування шкоди, що не впливають із пред’явленого обвинувачення. В разі виникнення такої ситуації суд повинен роз’яснити потерпілому можливість вирішення спірних питань у порядку цивільного судочинства (ч. 5 п. 24 постанови Пленуму Верховного Суду України від 2 липня 2004 р. № 13 “Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів”);
- наявність позовної заяви (складається в довільній формі);
- винесення слідчим, прокурором, особою, що здійснює дізнання, прокурором, суддею постанови, а судом ухвали про визнання потерпілого громадянина або юридичної особи цивільним позивачем.

Як відомо, честь і гідність людини шанувалися й охоронялися законодавством упродовж всієї історії людської цивілізації. Так, у законах Хамурапі (XVIII ст. до н. е.), Ману (II–VII ст. до н. е.), 12 таблиць (I ст. до н. е.) посягання на честь і гідність людини здебільшого каралося смертю [133, с. 256–258, 273–275].

Так, за ст. 26 Статуту кримінального судочинства 1864 р. відновлення честі і гідності невинно засудженого строками давності чи смертю потерпілого не обмежувалося [129]. Проте після 1917 р. у кримінально-процесуальному законодавстві СРСР питання відшкодування моральної шкоди не дістали подальшого розвитку. У зв’язку з цим М. Є. Шумило, який глибоко досліджував проблеми реабілітації в кримінальному судочинстві, переконливо обґрунтував свою позицію про необхідність розгляду в кримінальному процесі і цивільного позову про відшкодування моральної шкоди [133, с. 256–258, 273–275].

Цивільний позов може бути заявлений як під час досудового розслідування, так і судового розгляду кримінальної справи, але за умови, що він буде заявлений до початку судового слідства.

Розгляд цивільного позову разом з кримінальною справою пояснюється тим, що характер і розмір шкоди, завданої злочинцем, а також розміри витрат закладу охорони здоров’я на стаціонарне лікування потерпілого від злочинного діяння є обставиною, що підлягає обов’язковому доказуванню у кожній кримінальній справі (п. 4 ч. 1 ст. 64 КПК), а також тим, що це

сприяє більш повному і всебічному розгляду справи як у частині інкримінованого обвинувачення, так і в частині цивільно-правових наслідків злочину, оскільки це полегшує цивільному позивачу здійснювати доказування як самого факту, так і розміру матеріальної шкоди. Суттєве значення має й те, що цивільний позов у кримінальній справі дає можливість цивільному позивачу і цивільному відповідачу не сплачувати державного мита. Спільний розгляд цивільного позову в кримінальному процесі дає також можливість економити час, матеріальні засоби і грошові кошти суду й учасників процесу внаслідок виключення необхідності розглядати одну й ту саму справу двічі. В одному випадку це стосуватиметься провадження справи в кримінальному судочинстві, а в другому — у цивільному судочинстві. Окрім того, це надзвичайно важливо не тільки для вирішення цивільного позову, а й кримінальної справи, бо в багатьох випадках від цього залежить кримінально-правова кваліфікація злочину, визначення ступеня вини та міри покарання.

Орган дізнання, слідчий, прокурор і суд при провадженні кримінальної справи, виходячи з вимог ст. 29 і 125 КПК, зобов'язані вжити заходів щодо забезпечення цивільного позову, зумовленого злочином. Так, Пленум Верховного Суду України в п. 24 своєї постанови за № 13 від 2 липня 2004 р. [66] з метою посилення захисту прав потерпілого зобов'язав суди гостро реагувати на виявлені факти невжиття або несвоєчасного вжиття відповідними органами заходів щодо забезпечення реального відшкодування завданої потерпілому шкоди.

Цивільний позивач зобов'язаний:

1. Пред'являти на вимогу органу дізнання, слідчого, прокурора, суду всі необхідні документи, що мають стосунок до заявленого ним цивільного позову (ч. 3 ст. 50 КПК).

2. Не розголошувати без відома слідчого або прокурора даних, що стосуються досудового розслідування.

3. Додержуватися порядку під час судового засідання та підкорятися розпорядженням головуєчого. За невиконання цих зобов'язань він, відповідно до ст. 272 КПК, несе як кримінально-процесуальну відповідальність, так і відповідальність за ч. 1 ст. 185-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Цивільний позивач має право:

1. Заявляти відводи.
2. Заявляти клопотання.

3. Подавати скарги на дії особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора та суду, а також на вирок або ухвалу в частині, що стосується цивільного позову.

4. Брати участь у судовому розгляді справи шляхом заявленя відводів, клопотань, висловлення своєї думки про заявлені клопотання інших учасників судового розгляду, давання пояснень, брати участь у дослідженні доказів і в судових дебатах щодо доведеності вчиненого злочину та його цивільно-правових наслідків (ст. 268 КПК).

5. Підтримувати цивільний позов.

6. Відповідно до ч. 1 і ч. 3 ст. 29 КПК просити орган дізнання, слідчого, прокурора та суд вжити заходів щодо забезпечення заявленого ним позову.

Підставою для застосування таких заходів є наявність достатніх фактичних даних про те, що злочином завдана матеріальна шкода фізичній або юридичній особі, для вжиття заходів щодо забезпечення можливої конфіскації майна обвинуваченого, коли за цей злочин може бути застосована додаткова міра покарання у вигляді конфіскації майна. Про застосування таких заходів уповноважена особа, що здійснює провадження справи, складає постанову.

Заходи щодо забезпечення можливої конфіскації майна полягають: у здійсненні активних розшукових слідчих дій та оперативно-розшукових заходів щодо виявлення майна підозрюваного, обвинуваченого або осіб, які відповідно до ч. 1 ст. 51 КПК несуть за законом матеріальну відповідальність за його дії; у накладенні арешту на вклади, цінності та інше майно підозрюваного, обвинуваченого або осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за його дії, де б ці вклади, цінності та інше майно не перебували; у вилученні майна, на яке накладено арешт; у складанні опису майна, на яке накладено арешт; за вимогами ст. 126 КПК у вирішенні питання про передачу майна на зберігання представникам установ, підприємств, організацій або членам родини обвинуваченого чи іншим особам.

7. Ознайомлюватися з матеріалами справи з моменту закінчення досудового слідства, а у справах, в яких досудове слідство

не проводилося, — після призначення справи до судового розгляду.

8. На забезпечення безпеки у разі наявності реальної загрози його життю, здоров'ю, житлу чи майну (ст. 52-1 КПК).

Цивільний відповідач (REUS — особа, яка обороняється)

У цивільному судочинстві цивільний відповідач — це особа, що є стороною спору матеріально-правових відносин, яку притягнуто до відповіді у зв'язку із заявою позивача про те, що порушуються, не визнаються або оспоруються права, свободи чи інтереси. У цивільному процесі відповідача розглядають як сторону, на яку вказує позивач як на порушника свого права.

У кримінальному процесі цивільний відповідач — це особа, яка визнана відповідним юридичним актом, наділена певними правами та обов'язками і несе матеріальну відповідальність за дії обвинуваченого, до якого у кримінальній справі пред'явлено цивільний позов з метою відшкодування шкоди, заподіяної злочином (ст. 51 КПК).

Цивільний відповідач є самостійним учасником кримінального судочинства і в кримінальному процесі він виникає лише за умови, коли матеріальна відповідальність з цивільного позову покладається не на обвинуваченого, а на інших осіб. Тактика цивільного позивача і цивільного відповідача взаємопов'язана і зумовлена цивільним позовом, який безпосередньо впливає на обвинувачення. У зв'язку з цим цивільний відповідач, керуючись своїми інтересами, формує свою позицію, і коли вона повністю або частково збігається з позицією обвинуваченого, він спростовує або пом'якшує обвинувачення.

Для виконання своєї функції в кримінальному процесі цивільний відповідач наділений відповідними обов'язками та правами.

Так, *цивільний відповідач*, згідно зі ст. 66 КПК, *зобов'язаний*:

1. З'являтися за викликом слідчого, прокурора та суду. Нез'явлення цивільного відповідача або його представника в судові засідання не зупиняє розгляду цивільного позову.

2. Дотримуватися визначеного кримінально-процесуальним законом порядку і виконувати розпорядження судді.

3. Виконувати постанову про накладання арешту на його майно у зв'язку з необхідністю забезпечення цивільного позову.

4. Пред'являти на вимогу органу, що веде провадження справи, предмети та документи тощо.

Особи, що здійснюють провадження кримінальної справи, зобов'язані роз'яснити цивільному відповідачу його права і забезпечити можливість їх реалізації.

Згідно з ч. 2 ст. 51 КПК, *цивільний відповідач або його представник наділені такими правами:*

1. Заперечувати пред'явлений цивільний позов.

2. Давати пояснення по суті пред'явленого позову. При цьому він має право давати такі пояснення рідною мовою і користуватися послугами перекладача (ст. 19 КПК).

3. Подавати докази. Подавати у письмовому вигляді запитання, які він бажає поставити експертові при проведенні експертизи в суді (ч. 3 ст. 310 КПК).

4. Заявляти клопотання.

5. Подавати скарги на дії та процесуальні рішення осіб, що провадять досудове розслідування, прокурора, судді, а також на вирок або ухвалу суду в частині, що стосується цивільного позову.

6. Заявляти відводи.

7. Після закінчення досудового розслідування знайомитися з матеріалами кримінальної справи в частині заявленого цивільного позову, а у справах, з яких досудове розслідування не провадилося, — після призначення справи до судового розгляду.

8. Брати участь у судовому розгляді. Виступати в судових дебатах (ст. 268 і ч. 2 ст. 318 КПК) тощо.

9. За наявності реальної загрози його життю, здоров'ю, житлу чи майну — на забезпечення безпеки.

У кримінальному процесі матеріальну відповідальність щодо заявленого цивільного позову, як правило, несе особа, яка вчинила злочин, — обвинувачений. Але у випадках, передбачених кримінально-процесуальним законом (ст. 51 КПК), таку матеріальну відповідальність несуть інші особи — цивільні відповідачі.

Так, шкода, завдана малолітньою особою, яка не досягла чотирнадцяти років, відшкодовується її батьками, усиновлювачами, опікуном або іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, коли вони не доведуть, що завдана шкода не є наслідком несумлінного здійс-

нення або ухилення ними від виховання чи нагляду за малолітньою особою.

За умови, що малолітня особа заподіяла шкоду в період перебування під наглядом особи за договором, а також навчального закладу або іншого закладу охорони здоров'я, які зобов'язані здійснювати нагляд за малолітньою особою, зазначені заклади та особа, за наявності вини, також зобов'язані відшкодувати шкоду.

Коли малолітня особа завдала шкоди в період перебування в закладі, який за законом щодо цієї особи є опікуном, то цей заклад, за наявності вини, зобов'язаний відшкодувати шкоду.

Якщо малолітня особа завдала шкоди як з вини батьків (усиновлювачів) або опікуна, так і з вини закладів або особи, що зобов'язані здійснювати нагляд за нею, то вони повинні відшкодувати шкоду згідно з часткою, яка визначена за їх домовленістю або за рішенням суду.

Неповнолітня особа (у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років) відповідає за цивільно-правовим законодавством самостійно і на загальних підставах.

Якщо у неповнолітньої особи немає майна для відшкодування завданої шкоди, то ця шкода за наявності вини відшкодується в частці, якої не вистачає, або у повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником.

Коли неповнолітня особа, що перебувала в закладі, який за законом є її піклувальником, заподіяла шкоду, то цей заклад за наявності його вини зобов'язаний відшкодувати шкоду в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі.

Таким чином, відповідно до ч. 1 ст. 51 КПК, цивільним відповідачем може бути притягнуто батьків, опікунів, піклувальників або інших осіб, у тому числі підприємства, організації і підприємства за шкоду, заподіяну злочинними діями обвинуваченого.

Правовими підставами залучення цивільного відповідача до кримінального процесу є наявність винесених постанов про порушення кримінальної справи, про притягнення як обвинуваченого, цивільного позивача і притягнення як цивільного відповідача. Якщо обвинувачений несе повну матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну злочином, відпадає і необхідність у визнанні його цивільним відповідачем.

Представник цивільного відповідача підлягає відводу, коли він є родичем когось з осіб, що здійснюють провадження кримінальної справи, за наявності процесуальної сумісності.

Підозрюваний

За ст. 43-1 КПК підозрюваним є фізична особа:

- затримана за підозрою у вчиненні злочину;
- до якої застосовано запобіжний захід до винесення постанови про притягнення її як обвинуваченого.

У теорії і практиці кримінального процесу триває дискусія щодо з'ясування сутності поняття підозрюваного. Так, за ч. 2 ст. 98 КПК, якщо на момент порушення кримінальної справи встановлено особу, яка вчинила злочин, то така справа повинна бути порушена щодо цієї особи. Незважаючи на те, що за ст. 98-1 КПК щодо цієї особи може бути застосовано запобіжне обмеження — про заборону виїжджати за межі України до закінчення досудового розслідування чи судового розгляду, вона має статус свідка, чим обмежується її право на захист від публічно висунутої проти неї підозри. Це стосується і таких випадків, коли відмовлено в порушенні кримінальної справи з nereабілітуючих особу обставин, коли закрито кримінальну справу з таких самих обставин без пред'явлення обвинувачення, а також коли органи дізнання встановлюють обставини вчинення злочину в порядку провадження протокольної форми досудової підготовки матеріалів. У зв'язку з цим М. М. Михеєнко правове становище цих осіб у кримінальному судочинстві назвав ненормальним і обґрунтовано запропонував включити таких учасників процесу в коло підозрюваних [106, с. 81].

Правовими підставами визнання особи підозрюваним є:

1. Постанова про порушення кримінальної справи.
2. Протокол (постанова) про затримання особи за підозрою у вчиненні злочину.
3. Постанова судді про застосування до особи, якій не пред'явлено обвинувачення, запобіжного заходу про взяття під варту за умови, що за злочин, в якому підозрюється особа, може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад три роки або, у виняткових випадках, на строк не більше трьох років, або постановою осіб, що здійснюють провадження досудового розслідування, прокурора про застосування іншого запобіжного заходу.

За ст. 106 КПК особа може бути затримана за підозрою у вчиненні злочину лише за наявності однієї з таких підстав:

1. Якщо цю особу застали при вчиненні злочину або безпосередньо після його вчинення.

2. Коли очевидці, в тому числі й потерпілі, прямо вкажуть на цю особу, що саме вона вчинила злочин.

3. Коли на підозрюваному або на його одязі, при ньому або в його житлі буде виявлено явні сліди злочину.

4. За наявності інших даних, що дають підстави підозрювати особу у вчиненні злочину, її може бути затримано лише в тому разі, коли ця особа намагалася втекти, або коли вона не має постійного місця проживання, або коли не встановлено особи підозрюваного.

Про існування зазначених підстав (обставин) повинні свідчити виключно фактичні підстави-докази.

Підозрюваний має право:

1. Знати, в чому його підозрюють.

2. Вимагати від осіб, що здійснюють провадження справи, негайно повідомити одного з його родичів про затримання.

3. Мати захисника і конфіденційне побачення з ним до першого допиту. Захисник допускається до участі у справі з моменту оголошення протоколу про затримання або постанови про застосування запобіжного заходу, але не пізніше двадцяти чотирьох годин з моменту затримання. Захисник підозрюваного наділений такими самими правами, що й захисник обвинуваченого.

4. Давати показання і відповідати на запитання або відмовитися давати показання. Підозрюваний не несе кримінальної відповідальності за відмову від давання показань та за давання свідомо неправдивих показань.

5. Подавати докази.

6. Заявляти клопотання і відводи.

7. Вимагати перевірки судом або прокурором правомірності затримання.

8. Подавати скарги на дії та рішення особи, яка провадить розшукові дії та дізнання, слідчого і прокурора.

9. У разі наявності реальної загрози його життю, здоров'ю, житлу чи майну має право на забезпечення безпеки.

У протоколі про затримання або в постанові про застосування запобіжного заходу має бути відображений факт про роз'яснення

прав підозрюваному. Такий протокол або постанову підписує підозрюваний. Якщо підозрюваний відмовляється підписати такі процесуальні документи, то цей факт повинен знайти відображення в зазначених юридичних актах.

Перебування особи в якості підозрюваного обмежується часом. Як правило, воно не може перевищувати 72 годин, тобто три доби.

Коли судді для вирішення питання про обрання запобіжного заходу необхідно додатково вивчити дані про особу затриманого чи з'ясувати інші обставини, які мають значення для прийняття процесуального рішення, то він має право продовжити це затримання до 10 діб. А коли таке клопотання надійде від підозрюваного, то такий строк може бути продовжений до 15 діб. Якщо час, відведений для цього законом, закінчився, підозра його не підтверджена, то затриманого звільняють, запобіжний захід повинен бути скасований, а особа перестає бути підозрюваною.

Підозрюваний зобов'язаний з'являтися за викликом органів досудового розслідування. У разі його нез'явлення без поважних причин він може бути доставлений у порядку приводу. Підозрюваний зобов'язаний не протидіяти незаконними, тобто непроцесуальними засобами провадженню досудового розслідування. За наявності такої протидії розслідуванню до нього можуть бути застосовані більш суворі запобіжні заходи.

Обвинувачений

Згідно зі ст. 43 КПК, обвинуваченим є фізична особа, щодо якої в установленому КПК порядку винесено постанову про притягнення як обвинуваченого. Після призначення справи до судового розгляду обвинувачений називається підсудним, а після постановлення обвинувального вироку — засудженим.

Обвинувачений як одна із центральних фігур у системі учасників кримінального судочинства з'являється в кримінальному процесі в стадії досудового розслідування, коли є достатньо доказів, які вказують на вчинення злочину певною особою, слідчий або прокурор виносить мотивовану постанову про притягнення цієї особи як обвинуваченого. При цьому слід мати на увазі, що пред'явлення обвинувачення як ознайомлення особи з постановою про притягнення її як обвинуваченого є складовою поняття “притягнення як обвинуваченого”. Після винесення

постанови про притягнення особи як обвинуваченого слідчий або прокурор протягом двох днів з часу винесення такої постанови і не пізніше дня явки обвинуваченого або його приводу зобов'язаний пред'явити її обвинуваченому.

Виходячи з презумпції невинуватості, визначеної в ч. 1 ст. 62 Конституції України, що особу вважають невинуватою у вчиненні злочину і вона не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вина не буде доведена в законному порядку і встановлена обвинувальним вироком суду, щодо обвинуваченого не можна допускати упереджувальних висновків і розглядати його як особу, яку визнано винною у вчиненні злочину. Так, за *пп. 1.2 Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа № 1-15/99 і № 9-рп/99 від 27 жовтня 1999 року про депутатську недоторканність)* притягнення особи як обвинуваченого є початком кримінального переслідування особи.

Притягнення особи як обвинуваченого є юридичний факт, що породжує кримінально-процесуальні правовідносини. Так, з одного боку, слідчий, який здійснює провадження досудового слідства, а також прокурор мають право застосовувати щодо обвинуваченого заходи процесуального примусу. З іншого боку, в обвинуваченого за ч. 2 ст. 43 КПК виникає певна система процесуальних прав. Він має право:

1. Знати, в чому його обвинувачують. Таке право обвинуваченого реалізується тим, що в постанові про притягнення особи як обвинуваченого викладаються конкретні обставини події та правова кваліфікація злочину, що інкримінується особі. Слідчий не пізніше двох днів з часу винесення такої постанови зобов'язаний пред'явити її обвинуваченому і вручити йому копію цієї постанови.

2. Давати показання або відмовитися давати показання та відповідати на запитання.

3. Мати захисника і конфіденційне побачення з ним до першого допиту, а після першого допиту такі побачення за кількістю і їх тривалістю обмежень не мають.

4. Подавати докази.

5. Заявляти клопотання про проведення конкретних слідчих дій, про витребування і приєднання до справи доказів та інших слідчих дій, що мають значення для з'ясування обставин справи.

6. З дозволу слідчого бути присутнім при виконанні окремих слідчих дій.

6. Заявляти відвід слідчому, прокуророві, експертові, спеціалістові та перекладачеві.

7. Ознайомлюватися після закінчення досудового слідства або дізнання з усіма матеріалами справи. Ненадання обвинуваченому всіх матеріалів справи розглядається як суттєве порушення прав обвинуваченого на захист.

8. Подавати скарги на дії та рішення особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора, судді, суду. Таке право гарантовано ст. 40 Основного Закону України та ст. 234–236-6, 348, 384, 400-8 КПК. Конституцією України (ст. 55) передбачено право обвинуваченого скажитись та відстоювати свої інтереси в судовому порядку шляхом звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а в разі використання всіх національних засобів правового захисту також звертатися до відповідних міжнародних судових установ. Запровадження судового контролю в кримінальному судочинстві за дотриманням прав обвинуваченого є важливою гарантією їх реалізації. Постанова про закриття кримінальної справи також оскаржується прокурору протягом семи днів з часу отримання письмового повідомлення або копії постанови про закриття справи. За ст. 110 чинного КПК України дії та постанови органів дізнання оскаржуються прокурору і розглядаються ним протягом десяти днів, а на слідчого — протягом трьох днів (ст. 235 КПК). За ст. 236 КПК України дії і рішення прокурора також можуть бути оскаржені прокурору вищої інстанції.

9. Брати участь у судовому розгляді в суді першої інстанції.

10. За наявності відповідних підстав — на забезпечення безпеки.

Про роз'яснення обвинуваченому його прав слідчий, згідно з вимогами ст. 142 КПК, зазначає в постанові про пред'явлення обвинувачення, що засвідчується підписом самого обвинуваченого.

Кримінально-процесуальним законодавством визначено також *обов'язки обвинуваченого*:

1. З'являтися за викликом до слідчого, прокурора, суду у призначений ними строк. У разі його неявки без поважних причин до обвинуваченого може бути застосовано привід.

2. Не вдаватися до не передбачених кримінально-процесуальним законодавством незаконних протидій досудовому слідству при провадженні кримінальної справи.

3. Виконувати законні вимоги слідчого при здійсненні слідчих дій під час провадження досудового розслідування.

Підсудний

Обвинувачений стає підсудним на стадії попереднього розгляду справи суддею, якщо така справа призначається до судового розгляду.

Під час судового засідання *підсудний наділений такими правами:*

1. Має право на колегіальний розгляд його справи.

2. Заявляти відводи.

3. Мати захисника або самостійно захищатися від обвинувачення.

4. Заявляти клопотання і висловлювати свою думку щодо клопотань, які заявлено іншими учасниками судового розгляду.

5. Подавати докази, заявляти клопотання про виклик свідків, про призначення експертизи, просити суд про витребування і приєднання до справи відповідних документів, речових доказів, ставити запитання іншим учасникам судового процесу, брати участь в огляді місця вчинення злочину, речових доказів, документів.

6. Має право ознайомлюватися з протоколом судового засідання і подавати зауваження на нього.

7. Брати участь у судових дебатах.

8. Має право на останнє слово.

9. Має право на оскарження судових рішень.

Підсудний зобов'язаний з'являтися на виклик судді і дотримуватися визначеного кримінально-процесуальним законом порядку в судовому засіданні.

Підсудний, щодо якого винесено обвинувальний вирок, вважається засудженим, а якщо виправдувальний вирок, — виправданим.

4.4. ОСОБИ, ЯКІ ЗАХИЩАЮТЬ І ПРЕДСТАВЛЯЮТЬ ІНТЕРЕСИ ІНШИХ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Свого часу О. Ф. Кістяківський, досліджуючи проблеми кримінального судочинства, звертав увагу на те, що хоча захист обвинуваченого може здійснюватися й ним особисто, але про серйозний захист може йти мова лише за допомогою сторонньої особи — захисника, як спеціального фахівця, що отримав практику в галузі кримінального судочинства. До них він зараховував насамперед адвокатів [92, с. 70–76].

Захисник — учасник кримінального судочинства, який, відповідно до ст. 59, ч. 2 ст. 63 і п. 6 ч. 3 ст. 129 Основного Закону України, за чинним кримінально-процесуальним законодавством і у передбаченому ним порядку уповноважений здійснювати захист прав і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого і надавати їм необхідну юридичну допомогу при провадженні кримінальної справи.

При провадженні кримінальної справи, відповідно до вимог ст. 21 і 22 чинного КПК, особа, що здійснює дізнання, слідчий, прокурор, суддя і суд повинні надати підозрюваному, обвинуваченому, підсудному можливість реалізувати своє право захищатися встановленими законом засобами від пред'явленого обвинувачення і не мають права перекладати на нього обов'язок доведення своєї невинуватості у вчиненні злочину. За п. 3 ч. 2 ст. 370 КПК істотне порушення чинного законодавства, яким передбачено право на захист у відповідних випадках, є підставою для скасування судових рішень.

За ст. 44 КПК як захисники у випадках і визначеному порядку допускаються ті особи, які мають свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю в Україні, та інші фахівці у галузі права, які за законом мають право захищати права і законні інтереси підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого і надавати правову допомогу особисто або за дорученням юридичної особи в реалізації ними своїх процесуальних прав. Відповідно до цієї норми, за певних юридичних умов та порядку, захисниками також можуть бути близькі родичі обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого або його опікуни чи піклувальники.

За ч. 1 ст. 59 Конституції України кожен вільний у виборі захисника своїх прав.

Рішенням Конституційного суду України від 16 листопада 2000 р. у справі Г. І. Солдатова дано офіційне тлумачення зазначеної конституційної норми, згідно з яким практика кримінального судочинства пішла шляхом залучення до справи як захисників всіх осіб, які фактично мають юридичну освіту.

У п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України “Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві” від 24 жовтня 2003 р. № 8 [61] звертається увага на те, що, відповідно до ч. 2 ст. 44 КПК, до осіб, що мають право здійснювати захист прав і законних інтересів підозрюваних, обвинувачених, підсудних, засуджених і виправданих і надавати їм відповідну юридичну допомогу, належать: особи, які мають свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю в Україні (адвокати); інші фахівці в галузі права, які на підставі спеціального закону мають право на надання правової допомоги. У ч. 2 п. 5 цієї постанови звертається увага на те, що визнається правильною практика тих судів, які за відсутності спеціального закону не допускають таких фахівців до здійснення захисту в кримінальних справах. В цьому плані Верховний Суд звертає увагу на те, що, згідно з ч. 4 ст. 44 КПК, у випадках, визначених ст. 45 цього Кодексу, участь захисника є обов’язковою, а близькі родичі обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, його опікуни або піклувальники можуть брати участь у справі як захисники лише одночасно із захисником — адвокатом або іншим фахівцем у галузі права.

Таке роз’яснення Верховного Суду України поклало край довільному тлумаченню вказаного Рішення Конституційного суду України у справі Г. І. Солдатова і сприяло тому, що на сьогодні суди, окрім адвокатів, не допускають захисників до участі у справі.

Юридичною підставою участі захисника у кримінальній справі є постанова особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора, судді або ухвала суду про допуск захисника до участі у справі.

Повноваження захисника повинні бути підтверджені:

- адвоката — наявністю ордера відповідного адвокатського об’єднання або угодою для адвоката, який не є членом адвокатського об’єднання;

- інших фахівців у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, — угодою або дорученням юридичної особи;
- близьких родичів, опікунів або піклувальників — заявою обвинуваченого про їх допуск до участі у справі як захисників.

Участь захисника є обов'язковою у визначених законом випадках:

1) у кримінальних справах щодо підозрюваних або обвинувачених у вчиненні злочину у віці до 18 років — з часу визнання особи підозрюваною, а щодо обвинуваченого — з моменту пред'явлення йому обвинувачення;

2) це положення стосується і кримінальних справ про злочини щодо осіб, які через свої фізичні або психічні вади (німі, глухі, сліпі тощо) не можуть реалізувати свого права на захист, — з часу затримання особи або пред'явлення їй обвинувачення або з моменту встановлення цих вад;

3) у кримінальних справах щодо осіб, які не володіють мовою, якою ведеться судочинство, — з часу затримання особи або пред'явлення їй обвинувачення;

4) у кримінальних справах про злочини, санкція яких передбачає довічне ув'язнення, — з часу затримання особи або пред'явлення їй обвинувачення;

5) при провадженні кримінальних справ про застосування примусових заходів медичного характеру — з часу встановлення факту наявності в особи душевної хвороби;

6) при провадженні кримінальних справ про застосування примусових заходів виховного характеру — з моменту першого допиту неповнолітнього або часу поміщення його до приймального розподільника;

7) у суді апеляційної інстанції участь захисника у випадках, передбачених ст. 45 КПК, є обов'язковою, якщо в апеляції порушується питання про погіршення становища засудженого чи виправданого.

За змістом ст. 61 КПК України захисником не може бути особа:

- якщо вона брала участь у цій справі як дізнавач, слідчий, прокурор, суддя, секретар судового засідання, експерт,

спеціаліст, перекладач, понятьий, представник потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача;

- якщо вона є свідком і у зв'язку з цим допитувалася або підлягає допиту;
- якщо вона є родичем особи, що провадить дізнання, слідчого, прокурора, будь-кого із складу суду, потерпілого, цивільного позивача;
- щодо якої порушено кримінальну справу;
- яка визнана недієздатною або обмежено недієздатною;
- яка у цій справі надає або раніше надавала юридичну допомогу особі, інтереси якої суперечать інтересам особи, яка звернулася з проханням про надання юридичної допомоги;
- дію свідоцтва якої про право на заняття адвокатською діяльністю або право на надання правової допомоги зупинено або анульовано у порядку, встановленому законодавчими актами України;
- якщо вона зловживала своїми правами, перешкоджає встановленню істини в справі, затягує розслідування чи судовий розгляд справи;
- одна й та сама особа не може бути захисником двох і більше підозрюваних чи підсудних, якщо інтереси захисту одного з них суперечать інтересам захисту іншого.

Порядок усунення захисника від участі у кримінальній справі визначається ст. 61-1 КПК України.

За наявності в кримінальній справі обставин і підстав, які виключають участь такого захисника в процесі, його усувають за його заявою, але обов'язково за мотивованою постановою особи, що здійснює дізнання, слідчого, прокурора, судді, або ухвалою суду. Захисник свою відмову від участі у справі може також мотивувати своїми недостатніми знаннями чи некомпетентністю.

Захисник користується правовим статусом захисника:

- з часу його допуску до участі у кримінальній справі і до вирішення її по суті;
- з часу усунення від участі у справі за мотивованим процесуальним рішенням службової особи, яка здійснює провадження кримінального судочинства, у зв'язку з перешкоджанням захисником встановленню істини у справі

або порушенням ним порядку в судовому засіданні чи невиконанням ним розпоряджень головуючого під час судового розгляду справи;

- до розірвання угоди з підзахисним.

Захисник має право:

- до першого допиту підзахисного мати з ним конфіденційне побачення, а після першого допиту — такі самі побачення без обмеження їх кількості та тривалості;
- мати побачення із засудженим чи з особою, до якої застосовано примусові заходи медичного або виховного характеру;
- ознайомлюватися з матеріалами, якими обґрунтовується затримання підозрюваного чи обрання запобіжного заходу або пред'явлення обвинувачення, а після закінчення досудового слідства — з матеріалами справи;
- бути присутнім на допитах підозрюваного, обвинуваченого та при виконанні інших слідчих дій, виконуваних з їх участю або за їх клопотанням чи клопотанням самого захисника, а при виконанні інших слідчих дій — з дозволу осіб, що уповноважені вести досудове розслідування;
- у передбаченому законом порядку застосовувати науково-технічні засоби при провадженні тих слідчих дій, в яких він бере участь, у тому числі при ознайомленні з матеріалами справи за умови отримання попередньої на це згоди від осіб, що здійснюють досудове розслідування;
- у визначених ст. 48, 266 КПК та ст. 6 Закону України від 19 грудня 1992 р. “Про адвокатуру” випадках збирати відомості, фактичні дані, які можуть бути використані як докази при провадженні кримінальної справи, одержувати письмові висновки фахівців з питань, що потребують спеціальних знань, опитувати громадян, у тому числі шляхом запитів отримувати документи та їхні копії від фізичних та юридичних осіб, а також ознайомлюватися з такими документами на підприємствах, установах, крім тих, таємниця яких охороняється законом, організаціях, об'єднаннях громадян;
- подавати докази, заявляти клопотання і відводи, оскаржувати дії і рішення особи, яка провадить досудове розслідування, прокурора і суду щодо питань, які належать до його

компетенції, під час провадження досудового розслідування (обшук тощо).

За чинним КПК (ст. 48) документи, які стосуються виконання захисником своїх обов'язків при провадженні кримінального судочинства, не підлягають огляду, вилученню та розголошенню без згоди на те захисника.

Потрібно наголосити, що захист та обвинувачення як представники двох основних функцій у кримінальному процесі, виходячи з вимог змагальності та диспозитивності, для здійснення мети та виконання завдань кримінального судочинства повинні бути наділені рівними правами у формуванні доказів, їх перевірці та поданні.

Захисник (*Advocatus miles*) — адвокат — є воїном права, утверджували середньовічні юристи [76, с. 498]. У такому контексті *захисник зобов'язаний*:

- мати високий загальний і спеціальний рівень професійної підготовки, який би давав йому реальну можливість здійснювати функцію захисту в кримінальній справі;
- знати всі обставини справи шляхом ретельного її вивчення та дослідження;
- мати громадянську, професійну мужність і чесність виконати свої обов'язки в наданні підзахисному відповідної юридичної допомоги;
- виходячи з наданих кримінально-процесуальним законодавством можливостей і засобів активно здійснювати не тільки критику доказів, зібраних і пред'явлених обвинуваченням, а й подавати свої докази про спростування підозри чи обвинувачення або їх пом'якшення;
- з'являтися для участі у виконанні процесуальних дій, в яких його участь є обов'язковою;
- не розголошувати даних, які стали йому відомі у зв'язку з виконанням його обов'язків;
- не перешкоджати і не протидіяти з'ясуванню істини у справі злочинним, протиправним шляхом або затягуванням розслідування справи;
- дотримуватися вимог законності, етики та особистої дисципліни при розслідуванні кримінальної справи та її провадженні в судових стадіях.

Представники потерпілого, цивільного позивача та цивільного відповідача

Після набуття особами у визначеному кримінально-процесуальним законом порядку правового статусу потерпілого, цивільного позивача і цивільного відповідача вони мають право мати своїх представників. Сутність інституту представництва в кримінальному судочинстві полягає в тому, щоб вони, діючи поряд з учасниками, інтереси яких вони представляють, або повністю заміняючи їх, тим самим могли оптимальним шляхом захистити права і законні інтереси таких учасників. Виходячи з цього Пленум Верховного Суду України від 2 липня 2004 року № 13 у п. 3 звернув увагу на те, що до змісту істотних порушень прав потерпілого потрібно зарахувати позбавлення його можливості мати свого представника [66]. Представник користується процесуальним правом учасників, інтереси яких вони представляють. Представники не можуть використовувати свої повноваження на шкоду інтересам особи, яку вони представляють. Повнолітній і дієздатний потерпілий, цивільний позивач та цивільний відповідач наділені правом у будь-який час відмовитися від представника і здійснювати захист своїх інтересів без сторонньої допомоги, самостійно.

Цивільним позивачем або цивільним відповідачем може бути юридична особа. У такому випадку юридична особа в кримінальному процесі діє через уповноваженого нею представника.

Загалом у кримінальному судочинстві представництво функціонує на підставі угоди і є добровільним.

Відповідно до законодавства, представниками потерпілого, цивільного позивача чи цивільного відповідача виступають адвокати, близькі родичі, законні представники, а також інші особи. Адвокат діє на основі ордеру, виданого адвокатським об'єднанням, а приватний адвокат, як і всі інші особи, діє згідно з належно оформленою довіреністю. Як представники вони допускаються до кримінального процесу за постановою осіб, що здійснюють досудове розслідування, судді або за ухвалою суду.

Представник потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача підлягає відводу, якщо він брав участь у справі як особа, що здійснювала досудове розслідування, як прокурор, суддя, секретар судового засідання, спеціаліст, перекладач, експерт, захисник, особа, яку допитували або яка підлягає допиту

як свідок, а також коли ця особа є родичем судді, що здійснює провадження справи, або обвинувача.

Адвокат не може представляти в процесі інтереси потерпілого, цивільного позивача чи цивільного відповідача у випадках, визначених ст. 61 КПК України.

Законні представники неповнолітнього потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого та підсудного

Згідно з чинним КПК (п. 10 ст. 32), законними представниками потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого та підсудного є їхні близькі родичі, опікуни, піклувальники або представники тих установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких вони перебувають.

Законні представники при провадженні кримінальної справи обов'язково залучаються до кримінального процесу, представляють законні інтереси неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, підсудного та потерпілого внаслідок прямих вказівок закону у зв'язку з тим, що зазначені учасники процесу не досягли повноліття, а потерпілого визнано в установленому цивільно-процесуальному порядку недієздатним внаслідок недоумства, душевної хвороби. Вони допускаються до кримінального процесу за постановою осіб, що провадять досудове розслідування, судді та ухвалою суду при провадженні ними справи (ч. 1 ст. 52 КПК).

Неповнолітніх потерпілих віком до 16 років викликають для допиту під час провадження кримінальної справи органом дізнання, слідчим, прокурором, суддею, судом через своїх законних представників і допитують у їх присутності виходячи з обставин та потреб справи.

Пленум Верховного Суду України в пп. 3 і 12 постанови від 2 липня 2004 р. за № 13 звернув увагу на те, що розгляд справи за відсутності потерпілого або законного представника без виклику його в судове засідання є істотним порушенням його процесуальних прав і може стати підставою для скасування вироку чи іншого судового рішення.

Неповнолітній підозрюваний, обвинувачений і підсудний при провадженні кримінальної справи законом забезпечуються мати законного представника і викликаються до осіб, що здійснюють

досудове розслідування та розгляд справи в суді, як правило, через їхніх батьків та інших законних представників. У тому випадку, коли неповнолітній перебуває під вартою, його викликають через адміністрацію місця попереднього ув'язнення (ст. 437 КПК).

Якщо особа, що вчинила злочин, не досягла віку 16 років, коли вона, згідно з висновком психіатричної експертизи, є розумово відсталою, участь законного представника при пред'явленні обвинувачення неповнолітньому та під час його допиту може відбуватися в присутності батьків чи інших законних представників неповнолітнього за клопотанням захисника або на розсуд слідчого чи прокурора (ст. 438 КПК).

Права та обов'язки законного представника неповнолітнього підсудного роз'яснюються у підготовчій частині судового засідання. Законний представник неповнолітнього підсудного здійснює свої повноваження до досягнення цим підсудним 18-річного віку.

Законний представник неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного має право заявляти відводи і клопотання, надавати докази, брати участь у дослідженні доказів.

Під час оголошення неповнолітньому обвинуваченому про закінчення досудового слідства і пред'явлення йому для ознайомлення матеріалів справи обов'язкова участь захисника, а з дозволу слідчого може бути присутній і законний представник неповнолітнього (ст. 440 КПК).

Законні представники підсудного мають право перебувати в залі судового засідання протягом усього судового розгляду. У виняткових випадках, якщо участь законного представника в судовому засіданні може зашкодити інтересам неповнолітнього підсудного, суд має право своєю постановою чи ухвалою обмежити участь законного представника в тій чи іншій частині судового засідання або усунути його від участі в судовому розгляді і допустити замість нього іншого законного представника неповнолітнього підсудного.

Участь законного представника неповнолітнього в суді дає можливість суду з'ясувати обставини, що підлягають доказуванню у справах неповнолітніх. На відміну від законного представника потерпілого, законний представник підозрюваного, об-

винуваченого та підсудного з метою з'ясування обставин справи може бути допитаний як слідчим, так і судом.

Неявка законного представника підсудного на розгляд справи не зупиняє розгляду справи. Суд заслуховує думку інших учасників судового розгляду щодо можливості розгляду справи за відсутності законного представника і виходячи з обставин справи вирішує питання про можливість або неможливість без його участі захистити законні інтереси підсудного (ст. 441 КПК).

У п. 1 своєї постанови Пленум Верховного Суду України “Про практику застосування судами України законодавства у справах неповнолітніх” від 16 квітня 2004 р. за № 5 звернув увагу на те, що при провадженні кримінальних справ про злочини неповнолітніх слід обов’язково враховувати особливості провадження таких справ, у тому числі й такі, як участь законного представника підозрюваного, обвинуваченого та підсудного. За вимогами ст. 441–443 КПК суди зобов’язані обов’язково повідомляти про час, місце розгляду справи законних представників неповнолітнього підсудного і що порушення цього права є істотним порушенням права на захист неповнолітнього підсудного і може бути підставою для скасування вироку.

4.5. ОСОБИ, ЯКІ СПРИЯЮТЬ ВИКОНАННЮ ЗАВДАНЬ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Заявник

Під поняттям “заявник” у кримінально-процесуальному законодавстві мається на увазі фізична особа, заяву або повідомлення якої прийнято у передбаченому законом порядку органами дізнання, слідчим, прокурором чи суддею.

Правовою підставою залучення заявника до кримінального процесу є прийняття від нього уповноваженими на це органами дізнання, слідчим, прокурором та суддею у передбаченому законом порядку заяв і повідомлень про злочин. У такому статусі такий учасник кримінального процесу перебуває до прийняття процесуального рішення про порушення кримінальної справи чи про відмову в її порушенні.

Чинним КПК не передбачено як чітких процесуальних вимог до особи заявника, так і обставин, які б виключали його участь у кримінальному процесі.

Заявник зобов'язаний:

- правдиво викласти у заяві відомості про вчинений або підготовлюваний злочин;
- щоб подана ним скарга про злочини приватного обвинувачення була оформлена відповідно до вимог, що стосуються обвинувального висновку.

Заявник має право:

- мати можливість викласти заяву своєю рідною мовою;
- користуватися послугами перекладача;
- бути належним чином поінформованим про результати поданої ним заяви;
- на одержання копії постанови про закриття кримінальної справи, порушеної за його заявою.

За свідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину ст. 383 КК України передбачено кримінальну відповідальність.

Свідок (testis)

Свідком у кримінальному судочинстві є кожна фізична особа, яка є носієм відомостей про факти, які є предметом доказування у справі, у зв'язку з чим вона в передбаченому кримінально-процесуальним законом порядку викликана для давання показань шляхом її допиту.

Свідок може бути допитаний про факти події злочину або обставини, очевидцем яких він був, або про такі відомості він дізнався від інших конкретних осіб. В останньому випадку ця особа також повинна бути допитана як свідок.

Не можуть вважатися фактичними даними показання свідка, якщо він посилається на невідоме їх джерело.

У практиці кримінального судочинства показання свідків — найбільш поширений вид джерел доказів.

На відміну від інших учасників кримінального процесу, на свідка не поширюється інститут представництва і на відміну від інших учасників процесу він також не підлягає заміні.

Правовою підставою участі свідка в кримінальному процесі є винесена постановою про порушення кримінальної справи та виклик особи як свідка для давання показань.

Фактичною підставою участі свідка в кримінальному процесі є наявність у справі даних про те, що ця особа володіє відомостями про факти, які є предметом доказування.

Кримінально-процесуальний закон забороняє особам, що здійснюють провадження кримінальної справи, домагатися від свідка показань шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів.

Не підлягають допиту як свідки:

- адвокати та інші фахівці у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, нотаріуси, лікарі, психологи, священнослужителі — з приводу того, що їм довірено або стало відомо при здійсненні професійної діяльності, якщо вони не звільнені від обов'язку особою, яка довірила їй ці відомості;
- захисник підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, представник потерпілого, позивача, відповідача — про обставини, які стали їм відомі при наданні юридичної допомоги підзахисним або довірителям;
- особи, які згідно з висновком судово-психіатричної чи судово-медичної експертизи, через свої фізичні або психічні вади не можуть правильно сприймати факти, що мають доказове значення, і давати показання про них;
- свідок, який, відповідно до ст. 52-3 КПК, дає показання під псевдонімом, — про справжні дані про його особу;
- особа, яка має відомості про справжні дані про свідка, який, відповідно до ст. 52-3 КПК, дає показання під псевдонімом, — про ці дані.

Виходячи з вимог гуманізації суспільства чинним КПК передбачено *імунітет свідка* шляхом надання йому права відмовитися давати показання у таких випадках:

- якщо це особи, які належать до членів сім'ї, близькі родичі, усиновлені, усиновителі підозрюваного, обвинуваченого, підсудного;
- у випадку, коли особа своїми показаннями викривала б себе, членів сім'ї, близьких родичів, усиновленого, усиновителя у вчиненні злочину.

Також не можуть бути без їх згоди допитані як свідки особи, які мають правовий статус дипломатичної недоторканності, в

тому числі і працівники дипломатичних представництв — без згоди дипломатичного представника.

За чинним КПК (ст. 70) *свідок зобов'язаний*:

- з'являтися у зазначені особами, що здійснюють провадження кримінальної справи, місце і час;
- давати правдиві показання про відомі обставини в справі;
- не розголошувати без дозволу осіб, що здійснюють провадження справи, даних, які стали відомі йому у зв'язку з виконанням своїх обов'язків.

Юридична відповідальність свідка:

- кримінально-процесуальна: у випадку нез'явлення його за викликом без поважних причин до нього застосовується привід (ч. 2 ст. 70 КПК) або грошове стягнення до половини мінімального розміру заробітної плати (ч. 3 ст. 70 КПК);
- адміністративна: у випадку неповаги його до суду, що полягала у злісному ухиленні від явки до суду, або у невідповідності розпорядженням головуючого, або в порушенні порядку під час судового засідання, а також за вчинення ним будь-яких дій, які свідчать про явну неповагу до суду чи встановлених у суді правил, визначених кримінально-процесуальним законом (ч. 1 ст. 185-1 КпАП); у разі злісного ухилення від явки до органів досудового розслідування (ст. 185-4 КпАП);
- кримінальна:
 - за відмову від давання показань (ст. 385 КК);
 - за давання завідомо неправдивих показань (ст. 384);
 - за розголошення без дозволу прокурора, слідчого або особи, яка провадить дізнання, даних досудового розслідування (ст. 387 КК).

Свідок має право:

- давати показання рідною мовою або іншою мовою, якою він вільно володіє, і користуватися допомогою перекладача;
- заявляти відвід перекладачу;
- знати, у зв'язку з чим і в якій справі його допитують;
- власноручно викладати свої показання в протоколі допиту;
- користуватися нотатками і документами при даванні показань у тих випадках, коли показання стосуються будь-

яких розрахунків та інших даних, які йому важко тримати у пам'яті;

- відмовлятися давати показання про себе, членів сім'ї та близьких родичів;
- знайомитися з протоколом допиту і клопотати про внесення до нього змін, доповнень і зауважень, власноручно робити такі доповнення і зауваження;
- подавати скарги прокурору на дії дізнавача і слідчого;
- одержувати відшкодування витрат, пов'язаних з викликом для давання показань;
- у разі наявності відповідних підстав свідок має право на забезпечення безпеки шляхом застосування заходів, передбачених законом, і в порядку, передбаченому статтями 52-1–52-5 чинного КПК.

Свідок несе визначені законом обов'язки і користується наданими йому процесуальними правами з часу його виклику до осіб, що здійснюють провадження справи, до закінчення провадження у кримінальній справі.

Поняті

Понятим за чинним КПК є фізична особа, яка своєю участю в кримінальному процесі повинна підтвердити достовірні факти про проведення процесуальної дії, порядок її провадження та про її результати шляхом вчинення підпису у протоколі про виконання такої дії.

За ст. 127 КПК України під час проведення таких слідчих дій, як обшук, виїмка, огляд, пред'явлення осіб і предметів для впізнання, відтворення обстановки і обставин події, опис майна, передбачена обов'язкова участь понятих. До участі в освідуванні понятих залучають на розсуд осіб, що провадять досудове розслідування.

У разі незалучення понятих до процесуальних дій, де участь їх обов'язкова, такі дії вважаються незаконними, а отримані результати не мають законної сили.

У практиці кримінального судочинства (особливо у стадії досудового розслідування) часто виникають проблеми щодо реальної можливості залучення понятих, у зв'язку з чим в окремих випадках особи, що провадять досудове розслідування, з метою вирішення цієї проблеми фальсифікують докази. З огляду на це

у теорії кримінального процесу існують дві позиції щодо обов'язковості існування інституту понятих — гарантія забезпечення достовірності доказів і залучення їх до кримінального процесу лише на розсуд осіб, що здійснюють провадження кримінальної справи.

Ретроспективний аналіз генезису інституту понятих у кримінальному судочинстві України показує, що він був запроваджений у Статуті кримінального судочинства Російської імперії в 1864 р. як продовження давньої правової традиції щодо участі народу через його “достойних людей” у здійсненні правосуддя. Але із змінами, що відбулися у зв'язку з жовтневим заколотом 1917 року, це трансформувалося у звичайну процесуальну формальність, що призвело до морального знецінення цього інституту, внаслідок чого до понятих не висувалися моральні вимоги і вони почали виконувати лише функцію статистів. У зв'язку з цим, на погляд автора, слід погодитися з позицією В. Т. Маляренка, який, ґрунтовно дослідивши цю проблему, зокрема на основі зробленого ним порівняльного аналізу кримінально-процесуального права США, країн Європейської спільноти, сформував обґрунтований висновок про необхідність істотного реформування інституту понятих і приведення його у відповідність до Основного Закону України, запропонувавши виключити з кримінально-процесуального закону обов'язковість участі понятих у проведенні процесуальних дій [104, с. 179, 183, 188].

Правова підстава участі понятих у процесуальних діях обумовлюється: отриманими органом дізнання, слідчим, прокурором, суддею та судом заявами і повідомленнями про злочини, які породжують кримінально-процесуальні правовідносини і дають право слідчому або представнику органу дізнання з метою перевірки цих заяв і повідомлень проводити огляд місця події злочину до порушення кримінальної справи; постановою про порушення кримінальної справи як правовою основою для проведення тих слідчих дій, де передбачена обов'язковість участі в них понятих; запрошенням понятих до участі в проведенні процесуальної дії уповноваженими на це службовими особами, що провадять кримінальне судочинство.

До понятого у кримінальному процесі передбачені такі процесуальні вимоги:

- понятій має бути повнолітнім і мати такий фізичний і психічний статус, щоб він міг адекватно сприймати всі обставини здійснюваної процесуальної дії;
- бути грамотним, щоб розуміти й усвідомлювати сутність своєї участі в процесуальній дії і відповідальність, щоб прочитати протокол процесуальної дії і засвідчити його своїм підписом;
- бути гідним представником суспільства і не зацікавленим у результатах провадження кримінальної справи;
- у разі проведення таких слідчих дій, як обшук особи, освідування, поняті повинні бути однієї статі з особою, яку обшукують чи освідують;
- під час огляду і виїмки кореспонденції, на яку накладено арешт, мають бути присутні поняті із числа службовців поштової установи (ч. 1 ст. 127 КПК).

Виходячи з викладеного понятими не можуть бути: потерпілий і його родичі; родичі підозрюваного, обвинуваченого і підсудного; родичі службових осіб, що здійснюють провадження кримінальної справи; працівники органів дізнання і досудового слідства.

Понятій зобов'язаний:

- бути присутнім під час провадження процесуальної дії;
- після її закінчення засвідчити своїм підписом відповідність записів у протоколі виконаної дії, порядку її проведення та отриманих результатів;
- не розголошувати без дозволу осіб, що провадять досудове розслідування, даних, які стали відомі йому у зв'язку з виконанням своїх обов'язків.

За розголошення без дозволу прокурора, осіб, що здійснюють провадження досудового розслідування, його даних передбачено кримінальну відповідальність (ст. 387 КК).

Понятій має право:

- робити зауваження і заяви з приводу проваджуваної з його участю процесуальної дії, які підлягають обов'язковому занесенню в протокол;
- ознайомлюватися з протоколом процесуальної дії;
- на відшкодування витрат, пов'язаних з участю у кримінальній справі;

- за наявності відповідних підстав — на забезпечення безпеки шляхом застосування заходів, передбачених законами України.

Поняття перебуває в такому статусі в період часу провадження процесуальної дії, до участі в якій його залучено, на стадіях порушення кримінальної справи або досудового розслідування.

Експерт

Експертом (від лат. *expertus* — досвідчений) є фізична особа, яка володіє необхідними спеціальними знаннями в науці, техніці, мистецтві або ремеслі і якій за постановою осіб, що здійснюють провадження досудового розслідування, прокурора, а також судді та ухвалою суду під час розгляду справи в суді у передбаченому законом порядку доручено дати висновок з питань, що досліджуються.

Згідно з ч. 1 ст. 9 Закону України від 25 лютого 1994 р. “Про судову експертизу”, Міністерство юстиції України для забезпечення кваліфікованої експертизи в інтересах судочинства веде Реєстр атестованих державних судових експертів державних і підприємницьких структур та громадян [50].

Правовою основою участі експерта в кримінальному судочинстві є постанова про порушення кримінальної справи і постанова про призначення судової експертизи уповноважених на те осіб, які здійснюють провадження кримінальної справи, — дізнавача, слідчого, прокурора, та ухвала суду.

Експерт перебуває в такому статусі в кримінальному процесі з часу отримання ним процесуального рішення про призначення і доручення йому проведення експертизи і до направлення висновку експерта до державного органу та службових осіб, які призначили експертизу.

За чинним КПК (ст. 62) експерт не може брати участі в кримінальному процесі за наявності тих самих обставин, що й для судді (ст. 54 КПК), за винятком того, що попередня участь експерта не може бути підставою для відводу. Також за ч. 1 ст. 11 зазначеного Закону України “Про судову експертизу” не можуть бути експертами в кримінальному судочинстві недієздатні і судимі особи, а також народні депутати відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 3 Закону України від 17 листопада 1992 р. “Про статус народного депутата”.

На експерта в кримінальному судочинстві покладаються такі обов'язки:

- з'являтися за викликом осіб, які призначили експертизу і здійснюють провадження кримінальної справи;
- заявляти самовідвід за наявності обставин, що виключають його участь у справі;
- прийняти до виконання доручену експертизу;
- повідомити у письмовій формі особу або орган, які призначили експертизу, про неможливість її проведення у випадках, коли поставлене питання виходить за межі компетенції експерта або коли наявних матеріалів недостатньо для вирішення поставлених питань;
- відмовитися давати висновок у разі неотримання затребуваних матеріалів або коли поставлені питання виходять за межі його компетенції;
- використати всі відомі науці і техніці досягнення та методологію пізнання, дослідження поставлених питань і сформулювати щодо них науково обґрунтовані достовірні висновки;
- при провадженні експертизи експерт є самостійним і процесуально незалежним учасником кримінального процесу і у зв'язку з цим він дає висновок від свого імені і несе за нього особисту відповідальність.

За ухилення експерта від явки до суду або до органів досудового розслідування ч. 2 ст. 185-3 або ст. 185-4 КпАП передбачено адміністративну відповідальність.

У разі злісного ухилення або відмови без поважних причин від виконання своїх обов'язків або за давання свідомо неправдивого висновку експерт несе кримінальну відповідальність, передбачену ст. 384 і 385 КК України, а також за розголошення без дозволу осіб, що здійснюють провадження досудового розслідування, його даних (ст. 387 КК).

Експерт має право:

- за ч. 3 ст. 77 КПК та п. 1 ч. 1 ст. 13 Закону України “Про судову експертизу” ознайомлюватися з матеріалами справи, які стосуються експертизи, і подавати клопотання про надання нових матеріалів, необхідних для дачі висновку;
- за ч. 3 ст. 77 КПК і п. 3 ч. 1 ст. 13 зазначеного Закону з дозволу осіб, що здійснюють провадження кримінальної спра-

ви, бути присутнім при здійсненні допитів та інших слідчих дій і ставити особам, яких допитують, запитання, що стосуються експертизи;

- відповідно до ст. 200 КПК і п. 2 ч. 1 ст. 13 Закону України “Про судову експертизу”, вказувати у висновку експертизи на факти, що мають значення для справи, про які експерту не було поставлено запитання;
- за ч. 3 ст. 75 КПК у разі незгоди з іншими членами експертної комісії скласти свій висновок окремо;
- згідно з п. 4 ч. 1 ст. 13 Закону України “Про судову експертизу”, оскаржувати в установленому порядку дії та рішення особи чи органу, які призначили експертизу, що порушують права експерта або порядок проведення експертизи;
- за наявності відповідних підстав — на забезпечення безпеки;
- відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 13 Закону України “Про судову експертизу”, одержувати винагороду за проведену судову експертизу, якщо її виконання не є службовим завданням.

Спеціаліст

Спеціаліст — це фізична особа, яка володіє науковими, технічними та іншими спеціальними знаннями і навичками і залучається до кримінального судочинства як самостійний його учасник у зв’язку з необхідністю надання ним консультативної допомоги під час доказування обставин справи.

Вимога до спеціаліста в кримінальному процесі, як і в судочинстві України, полягає в тому, щоб він мав необхідні знання і навички для застосування технічних засобів.

Підставою участі спеціаліста в кримінальному процесі є його письмовий виклик органами досудового розслідування, прокурором, суддею або судом.

У статусі спеціаліста в кримінальному процесі особа перебуває протягом часу провадження процесуальної дії, до участі в якій її залучено.

Спеціаліст у кримінальному судочинстві виступає помічником і консультантом осіб, що здійснюють таке судочинство, і його можна залучити до справи у всіх випадках з питань, що ма-

ють значення для справи, коли потрібна допомога спеціаліста і немає підстав призначати експертизу.

Участь спеціаліста в кримінальному процесі може здійснюватися в таких формах:

- участь у проведенні процесуальних дій;
- консультативна діяльність;
- допомога технічного характеру.

Основні обов'язки спеціаліста:

- з'являтися за викликом осіб, що здійснюють провадження кримінального судочинства;
- брати участь у проведенні процесуальних дій, використовуючи свої спеціальні знання і навички для сприяння особам, що здійснюють провадження кримінального судочинства, у формуванні доказів;
- відповідати на поставлені особами, що провадять досудове розслідування та розгляд справи в суді, запитання;
- звертати увагу осіб, що здійснюють провадження кримінального процесу, на обставини, пов'язані з виявленням, дослідженням, фіксацією та вилученням доказів;
- під час провадження процесуальної дії давати пояснення з приводу питань, що потребують спеціальних знань;
- кваліфіковано застосовувати науково-технічні засоби під час провадження процесуальних дій.

У разі відмови або ухилення спеціаліста від виконання своїх обов'язків слідчий повідомляє про це адміністрацію підприємства, установи чи організації за місцем роботи спеціаліста або громадську організацію для відповідного реагування (ст. 128-1 КПК).

За розголошення даних досудового розслідування спеціаліст, якщо він був попереджений в установленому законом порядку про обов'язок не розголошувати такі дані, несе кримінальну відповідальність, передбачену ст. 387 КК України.

Як самостійна процесуальна фігура *спеціаліст за ст. 128-1 КПК наділений відповідними правами:*

- звертатися з дозволу осіб, що здійснюють провадження кримінальної справи, до осіб, що беруть участь у проведенні процесуальної дії;
- робити заяви, пов'язані з формуванням доказів;

- отримати винагороду за виконання своїх обов'язків, якщо доручена робота не належить до його обов'язку по службі.

Спеціаліст не повинен бути заінтересований у результатах справи. Обставини, які виключають участь спеціаліста в кримінальному процесі, є аналогічні тим, що й для експерта (ст. 62 КПК).

Перекладач

Перекладач — це особа, що вільно володіє мовою, якою здійснюється кримінальне судочинство, та іншою мовою, знання якої необхідне для усного чи письмового перекладу з однієї мови на іншу, а також особа, яка володіє технікою та методикою спілкування з глухими, німими чи глухонімими, яка залучається до кримінального процесу як його самостійний учасник шляхом виклику його особами, що здійснюють провадження кримінального судочинства.

Виходячи з вимог Основного Закону України (ст. 10) державною мовою в кримінальному судочинстві в нашій державі є українська мова або мова більшості населення даної місцевості (ст. 19 КПК), а також враховуючи положення конституційного принципу (ст. 24 Конституції України) щодо рівності громадян незалежно від мови спілкування, особам, які беруть участь у кримінальному процесі, але не володіють мовою, якою провадиться судочинство, забезпечується право виступати в суді рідною мовою та користуватися безкоштовно послугами перекладача.

Особа вважається такою, що не володіє мовою, якою провадиться справа, тоді, коли вона не може нею вільно говорити і розуміти її.

Потрібно зазначити, що “володіння мовою судочинства”, виходячи із засади публічності, визначає особа, яка уповноважена від імені держави України здійснювати провадження кримінального судочинства. Вона повинна виходити з публічних інтересів, у тому числі з того, що законодавець керувався тим, щоб, з одного боку, судочинство велося мовою держави, від імені якої проголошується вирок, а з іншого — тим, щоб це судочинство було доступним громадянам України інших національностей. І за наявності таких умов, як місце їх компактного проживання (міста, райони, сільські та селищні ради, сільські населені пунк-

ти, їх сукупність), де вони становлять більшість населення, вони можуть використовувати поряд з українською і їхні національні мови (ч. 2 ст. 3 і ч. 2 ст. 18 Закону України “Про мови в Україні” (ч. 2 ст. 3 і ч. 2 ст. 18 Закону України “Про мови в Україні”)). Виходячи з таких засад і слід застосовувати вимогу положення Конституції про державну мову в кримінальному судочинстві, а не тлумачити положення Європейської хартії регіональних мов та мов національних меншин (Хартію ратифіковано Законом України № 1350-XIV (1350-14) від 12 грудня 1999 р.) таким чином, коли поняття “національність”, “нація” підміняються поняттям “населення”, закріплюється панівний статус іншої нації, у зв’язку з чим функціонування української мови в Україні за такого підходу взагалі ставиться під загрозу.

Порушення права потерпілого, обвинуваченого користуватися рідною мовою або мовою, якою він володіє, а також допомогою перекладача є суттєвим порушенням кримінально-процесуального закону і спричинює направлення кримінальної справи на додаткове досудове розслідування або скасування вироку, постанови чи ухвали суду апеляційною або касаційною інстанцією.

Виходячи з того, що перекладач є самостійним учасником кримінального судочинства, який не повинен бути заінтересований у результатах справи, а також з існуючого правила щодо несуміщення різних процесуальних статусів в одній особі, особи, які здійснюють провадження справи, як і інші учасники процесу, не можуть бути одночасно і перекладачем, оскільки їх об’єктивність може викликати сумнів з огляду на заінтересованість у результатах справи.

На відміну від цивільного судочинства, де перекладач залучається у процес за ухвалою суду, підставою для участі перекладача в кримінальному процесі є виклик особою, що здійснює провадження справи.

Перекладач перебуває в такому статусі протягом часу провадження процесуальної дії, до участі в якій його залучено.

Перекладач за ст. 128 і 285 КПК зобов’язаний:

- з’явитися за викликом особи, що провадить провадження кримінальної справи;
- заявити самовідвід за наявності відповідних обставин, що вказують на його заінтересованість у справі, або за наявності залежності від інших учасників судочинства;

- здійснювати професійно повний, об'єктивний і правильний переклад всіх показань, пояснень, промов, заяв, клопотань, запитань, відповідей, документів і рішень та засвідчити їх правильність своїм підписом у відповідних процесуальних документах;
- дотримуватися визначеного кримінально-процесуальним законодавством порядку проведення процесуальних дій під час провадження досудового розслідування і судового розгляду;
- не розголошувати без дозволу слідчого та особи, що провадить дізнання, даних досудового розслідування.

Особи, які уповноважені здійснювати провадження кримінального судочинства, зобов'язані роз'яснити перекладачу його обов'язки і попередити його про кримінальну відповідальність за відмову виконувати обов'язки перекладача і за завідомо неправильний переклад, передбачену ст. 384 та 285 КК України, про що від нього відбирається підписка, яка приєднується до справи (ч. 3 ст. 128; ст. 285 КПК).

За злісне ухилення перекладача від явки до суду, органів досудового розслідування, відповідно до ч. 2 ст. 185-3 і ст. 185-4 КУпАП, передбачено адміністративну відповідальність у вигляді штрафу в розмірі від трьох до восьми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Перекладач має право на відшкодування витрат, пов'язаних з явкою за викликом до органів досудового розслідування, прокурора чи суду. За ним зберігається середній заробіток за місцем роботи за час, витрачений у зв'язку з явкою за викликом. Він має також право на винагороду за виконання дорученої йому роботи за винятком тієї, що охоплюється його обов'язками по службі (ст. 92 КПК України). Згідно з чинним КПК України (ч. 1 і 5 ст. 93), судові витрати, пов'язані з виплатою сум перекладачеві, покладаються виключно на рахунок держави.

Секретар судового засідання

Секретар судового засідання є самостійним і обов'язковим учасником кримінального процесу, який не повинен бути заінтересований у результатах справи, зобов'язаний вести та засвідчувати своїм підписом правильність протоколу судового засідання та розпорядчого засідання суду.

Вимоги до особи, яка може обіймати посаду секретаря судового засідання, та його посадові обов'язки передбачені Типовою посадовою інструкцією секретаря судового засідання місцевого загального суду, затвердженою наказом Державної судової адміністрації України від 20 липня 2005 р.

Секретар судового засідання є посадовою особою апарату суду і на нього поширюється дія Закону “Про державну службу” від 16 грудня 1993 р. При оформленні окремих процесуальних документів і роботі з ними в кримінальному судочинстві секретар судового засідання повинен дотримуватися Тимчасової інструкції з діловодства в місцевому загальному суді, затвердженої наказом Державної судової адміністрації України від 17 лютого 2005 р. № 20. Він повинен мати відповідні навички і досвід роботи з комп'ютером та стенографування.

На секретаря судового засідання покладаються обов'язки:

- здійснювати судові виклики і повідомлення;
- перевіряти наявність та з'ясовувати причини відсутності осіб, яких було викликано до суду, і доповісти про це головуючому;
- вести протокол судового засідання і засвідчувати своїм підписом;
- забезпечувати фіксування судового засідання технічними засобами;
- оформлювати і виготовляти протокол судового засідання (не пізніше семи діб з дня закінчення судового розгляду) і матеріали справи;
- надавати можливість відповідним учасникам процесу ознайомлюватися з протоколом судового засідання;
- виконувати інші доручення головуючого, що стосуються розгляду справи (вручати копію вироку тощо).

Секретар судового засідання має право уточнювати суть процесуальної дії з метою її правильного відображення в протоколі судового засідання. За наявності відповідних підстав він також має право на забезпечення безпеки шляхом застосування заходів, передбачених законом.

У разі заінтересованості в результатах справи секретар судового засідання підлягає відводу на загальних підставах згідно з вимогами ст. 54 і 62 КПК.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Хто може бути учасником кримінального процесу?
2. Система учасників кримінального процесу і підстави їх класифікації.
3. Характеристика учасників кримінального процесу.
4. Що розуміють під посадовими особами, які ведуть і безпосередньо провадять кримінальний процес?
5. Хто і за якими критеріями входить у коло учасників, які мають та обстоюють у кримінальному процесі власні інтереси?
6. Хто і за якими вимогами входить у систему учасників, які захищають і представляють у кримінальному судочинстві інтереси інших осіб?
7. Хто може належати до осіб, що сприяють виконанню завдань кримінального судочинства?
8. В чому полягає розуміння та зміст повноважень особи, що провадить дізнання, і слідчого?
9. Зміст правового статусу суду, судді, народного засідателя та головуючого в судовому засіданні.
10. Процесуальна характеристика прокурора в кримінальному судочинстві.
11. Сутність правового становища слідчого в кримінальному процесі.
12. Співвідношення повноважень слідчого та особи, що уповноважена провадити дізнання.
13. Правові та фактичні підстави набуття особою прав та обов'язків потерпілого.
14. Правові та фактичні умови набуття особою правового статусу обвинуваченого в кримінальному процесі.
15. Юридичні і фактичні підстави появи підозрюваного в кримінальному судочинстві.
16. За яких умов може бути заявлений цивільний позов у кримінальному процесі?
17. За яких правових та юридичних підстав у кримінальному процесі особа може набути прав і обов'язків законного представника?
18. Хто може бути представником у кримінальному процесі?
19. Хто може бути захисником у кримінальному процесі?

20. Правове становище перекладача у кримінальному процесі.
21. Правовий статус експерта у кримінальному процесі і вимоги, які пред'являються до нього.
22. В чому полягає сутність спеціаліста в кримінальному процесі і його відмінність від експерта?
23. В чому полягає проблема існування інституту понятих у кримінальному процесі?
24. Процесуальне становище свідка в кримінальному судочинстві.
25. Чи існують у кримінальному процесі спірні питання щодо правового статусу учасників кримінального судочинства?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Нормативно-правові акти

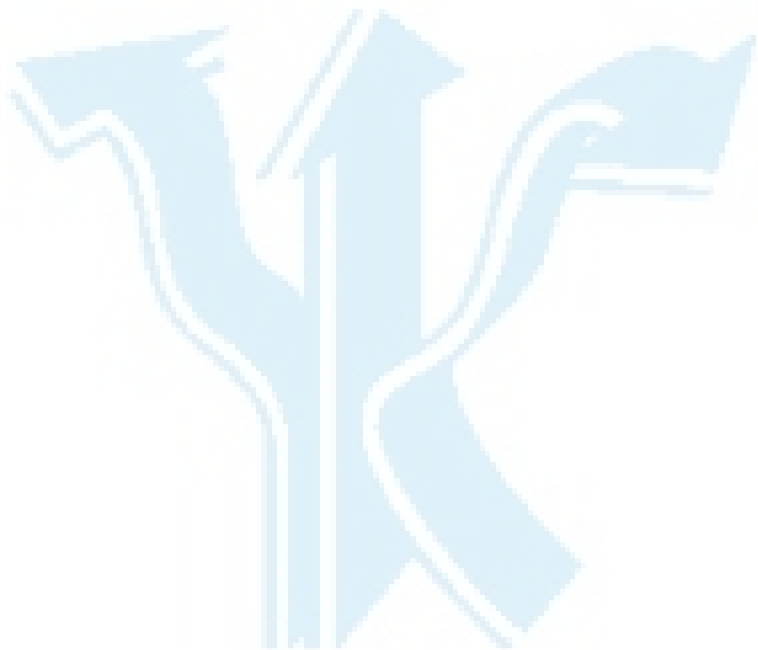
1. *Конституція України* // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. *Закон України “Про адвокатуру”* від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62.
3. *Закон України “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів”* від 23 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 11. — Ст. 50.
4. *Закон України “Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві”* від 23 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 11. — Ст. 51.
5. *Закон України “Про прокуратуру”* від 5 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 53. — Ст. 793.
6. *Закон України “Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів 2, 4, 7 та 11 до Конвенції”* від 11 липня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 40. — Ст. 263.

7. Закон України “Про статус суддів” від 15 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 8. — Ст. 56.
8. *Про судоустрій України*: Закон України від 7 лютого 2002 р. № 3018-III. — К., 2002. — С. 4–7.

Наукова та навчально-методична

9. Альберт С. А. Кримінально-процесуальні функції: Поняття, система, суб’єкти: Конспект лекції. — Х.: Нац. юрид. акад. України, 1995.
10. Андреева К. Змагаючись за змагальність // Юрид. журнал. — 2003. — № 5. — С. 110–120.
11. Беляев И. Д. Лекции по истории русского законодательства. — 2-е изд. — М.: Типография А. А. Карцева, 1988.
12. Бойко П. Чи відповідає Конституції Кримінально-процесуальний кодекс? // Юрид. Україна. — 2003. — № 2. — С. 54–57.
13. Варфоломеева Т. В. Защита в уголовном судопроизводстве. — К., 1998.
14. Викторский С. И. Русский уголовный процесс. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Изд-во А. А. Карцева, 1912.
15. Гончаренко В. Деякі зауваження у зв’язку з прийняттям нового Кримінально-процесуального кодексу України // Вісн. Акад. правових наук України. — 2003. — № 2–3. — С. 698, 701–702.
16. Грошевий Ю. М. Судове слідство за Статутом кримінального судочинства 1864 р. // Вісн. Акад. правових наук України. — 1995. — № 4. — С. 99–104.
17. Коваленко Є. Г., Малярченко В. Т. Кримінальний процес України: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2006.
18. Кубрак П. Деякі теоретичні та практичні питання доказування в стадії досудового розслідування // Еволюція уголовного судопроизводства на постсоветском пространстве. — Материалы междунар. научно-практической конф.: В 3 кн. 22–23 июня 2006 г. — Кн. 2. — С. 3–14.
19. Малярченко В. Т. Реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: Теорія, історія і практика: Монографія. — К.: Ін Юре, 2004.

20. *Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П.* Кримінальний процес України: Підручник. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К.: Либідь, 1999. — 536 с.
21. *Тертишник В. М.* Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. — К.: А.С.К., 2004.

МАУП

ДОКАЗУВАННЯ І ДОКАЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

-
- 5.1. Поняття, зміст, значення, предмет і межі кримінально-процесуального доказування
 - 5.2. Поняття, класифікація доказів та їх джерел
 - 5.3. Характеристика джерел доказів
 - 5.4. Способи збирання, перевірки й оцінки доказів та їхніх процесуальних джерел
 - 5.5. Особливості процесу доказування в окремих стадіях кримінального судочинства

5.1. ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ, ЗНАЧЕННЯ, ПРЕДМЕТ І МЕЖІ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУВАННЯ

Виходячи із змісту і духу Основного Закону України основною метою кримінального судочинства є захист прав і законних інтересів громадян, юридичних осіб і держави від злочинних посягань, забезпечення законності і справедливості при здійсненні правосуддя.

Визначальною передумовою виконання зазначених вимог є з'ясування істини у проваджуваній кримінальній справі, яка, виходячи з вимог ст. 2, 22, 23, 23-1, 64 КПК України про всебічне, повне та об'єктивне дослідження, з'ясування всіх обставин справи, є метою кримінально-процесуального доказування.

У теорії кримінального судочинства існує позиція, яка ставить під сумнів доцільність існування в практиці доказування вимоги щодо з'ясування істини, вважаючи її лише даниною філософії і що вона красива лише на папері, оскільки оперує абстрактними схемами, а її прихильників зараховує до тих, хто обстоює інквізиційну конструкцію кримінального процесу [102, с. 117].

Така думка авторів є спірною і з гносеологічного погляду досить непереконливою.

Так, у філософському розумінні істина є людське знання, яке правильно і адекватно відображає навколишню реальність. Але в пізнавальному аспекті наше відображення ніколи не може бути дзеркальною копією реального світу. Виходячи з цього у гносеологічному аспекті стоїть проблема відшукання й визначення таких критеріїв, які допомогли б розрізнити правильне і деформоване відображення, істину і хибну думку. Одним із напрямів вирішення такої проблеми давні матеріалісти вважали виділення максимальною мірою суб'єктивних аспектів з джерела пізнаючого суб'єкта і сконцентрували свою увагу лише на об'єктивному, дзеркальному характері відображення реального світу. Такий підхід до забезпечення істинності у філософії, який розривав діалектичну єдність об'єктивних і суб'єктивних основ і протиставлення об'єктивному суб'єктивному як деструктивного чинника адекватності відображення й існував у теорії радянського кримінального процесу, на погляд автора, заслуговує на критичне ставлення. Стверджувати, що доказування в кримінальному процесі є різновидом гносеологічного пізнання й водночас заперечувати практичну доцільність істини під час доказування, коли вона є атрибутивною властивістю пізнання, — непереконлива позиція. Прихильники такої думки беруть за приклад змагальний бік процесу, який у загальних рисах характеризується наявністю вирішення спору між формально рівноправними сторонами, а не з'ясування істини. Так, професор Гарвардського університету Е. Морган у передмові до Примірного кодексу про докази, узагальнюючи погляди своїх колег, судову практику понад 30 років тому, стверджував: “Думаючі юристи чітко уявляють собі, що правовий спір не є і не може бути науковим дослідженням, яке здійснюється з метою встановлення істини” [77]. В цьому аспекті потрібно звернути увагу на те, що від такого спрощеного підходу до сутності змагального процесу в країнах, де такий процес існує в його класичній формі, намагаються відійти як законодавці, так і розвиток правової думки. Так, наприклад, в останнє десятиліття в законах США часто зустрічаються приписи, що у кримінальних справах має бути встановлена істина: “Після певного зіставлення і розгляду всіх доказів свідомість присяжних залишається в такому стані, коли вони не можуть сказати, що відчують тверде переконання в істинності обвинувачення” (Параграф 1096 Кримінального

кодексу штату Каліфорнія); “У випадку, коли обвинувачений доставляється до магістрату для попереднього розгляду, ця службова особа має здійснити перевірку істинності цього обвинувачення” (ст. 16.01 КПК штату Техас); “Прийняття цих Правил не повинно перешкоджати розвитку і вдосконаленню доказового права згідно з основними принципами, мета яких — справедливе встановлення істини” (правило 5 Правил доказування, прийнятих у штаті Нью-Джерсі); у Правилах доказування, прийнятих Верховним судом штату Огайо, звертається увага на те, що мета цих Правил полягає у визначенні процедур розгляду справ, що забезпечують встановлення істини [83, с. 209–213].

Загалом можна сформулювати висновок про те, що ігнорування істини під час доказування у справі потрібно сприймати як ігнорування власне підвалин гносеології, що призводить до ігнорування і самої вимоги щодо необхідності з’ясування обставин злочину, що може спричинитися до постановлення необґрунтованих процесуальних рішень і судових помилок. І в такому разі для її жертв вимога щодо встановлення істини вже не є абстрактною схемою, а конкретною сумною людською реальністю.

Кримінально-процесуальне доказування обставин злочину, виходячи із гносеологічної сутності, належить до одного з видів пізнання. Таке пізнання треба здійснювати виходячи з методологічної вимоги того, що його метою повинно бути встановлення істини у конкретній кримінальній справі. По-друге, щоб факти розкриття злочину, його розслідування були водночас і фактами з’ясування, встановлення істини, а не супроводжувалися лише формальним вирішенням справи по суті.

З’ясування істини в кримінальному судочинстві досягається виключно шляхом кримінально-процесуального доказування. Воно, на думку О. І. Трусова, відповідає вимогам наукового пізнання [128, с. 86–88]. З таким судженням варто погодитися, бо доказування має всі властивості та ознаки наукового, гносеологічного пізнання всіх обставин предмета доказування. Це пояснюється тим, що воно спирається на всі закони й категорії діалектики та формальної логіки і, по суті, є нероздільним сплавом практичної і розумової діяльності учасників, які здійснюють кримінально-процесуальне доказування, оскільки предметом

доказування у кримінальній справі є винятково пізнання закономірностей щодо об'єкта і предмета злочинного посягання, злочинної діяльності або злочинної бездіяльності, формування вини та складових, що характеризують ознаки суб'єкта злочину, особу потерпілого, наявності віктимологічного зв'язку між ними. Пізнання ж обставин злочину, а також формування висновків під час кримінально-процесуального доказування поза межами вимог наукової методології пізнання не відповідають вимогам достовірності, а в такому разі вони не можуть бути засобами доказування і тим більше бути покладені в обґрунтування вироку суду або іншого процесуального рішення. В цьому сенсі є слушною думка про те, що пізнання й доказування не є тотожними поняттями і що вони співвідносяться між собою як загальне та окреме [85, с. 166–175]. З цього погляду загальне проявляється у доказуванні через свою методологічну основу.

Слід мати на увазі те, що наукове пізнання характеризується тим, що істина під час науково-дослідної діяльності досягається завдяки неупередженості дослідника. Вона дає змогу такому досліднику на основі скрупульозно зібраних фактичних даних висувати і ретельно перевіряти гіпотези.

З урахуванням цього потрібно мати таке кримінальне судочинство, де б учасники кримінально-процесуального доказування — орган дізнання, особа, що уповноважена вести дізнання, слідчий, прокурор і суддя перебували в таких об'єктивних і суб'єктивних умовах, які спонукали б їх до бажання пізнати істину шляхом скрупульозного збирання фактичних даних, висування і ретельної перевірки відповідних гіпотез-версій, а не до обтяження їх презумпцією винуватості підозрюваного, обвинуваченого та підсудного. У зв'язку з цим В. П. Даневський понад сто років тому зазначав, що наукова істина досягається завдяки неупередженості дослідника. Вона дає змогу такому досліднику скрупульозно збирати докази pro і contra і на їх підставі висувати і ретельно перевіряти гіпотези. Але якраз ця упередженість учасників кримінально-процесуального доказування робить таке доказування не науковим, а тільки схожим на нього [84, с. 30].

Доказування є сутністю, стержнем кримінально-процесуальної діяльності і характеризується такими особливостями:

- під ним розуміють нерозривне поєднання пізнавальної, розумової і практичної, процесуальної діяльності учасників доказування;
- воно є змістом кримінально-процесуальної діяльності і здійснюється у визначених КПК України порядку і процесуальній формі;
- спрямоване на встановлення істини в кримінальному процесі шляхом всебічного, повного і об'єктивного дослідження, з'ясування фактичних обставин справи — предмета доказування (ст. 22, 23, 64 КПК України);
- докази виступають процесуальними засобами доказування і фактичною підставою для прийняття всіх процесуальних рішень у справі;
- обов'язок доказування покладається на службових осіб і державні органи, які уповноважені державою здійснювати провадження кримінальної справи (ст. 4, 22, 23, 64, 66 КПК).

Інститут доказування є центральним у теорії і практиці кримінального судочинства. Під доказовим правом розуміють сукупність правових норм, які регулюють порядок кримінально-процесуального доказування.

Систему доказового права становлять:

- норми КПК України (глава 5 “Докази”, які регулюють загальні основи доказування);
- норми кримінального процесу, що визначають вихідні положення, ідеї, засади, вимоги щодо здійснення доказування;
- норми, які регулюють права та обов'язки учасників кримінального процесу під час доказування і визначають підстави забезпечення їх безпеки у кримінальному судочинстві;
- норми, які визначають процесуальний порядок провадження процесуальних, слідчих і судових дій;
- норми, які визначають юридичні і фактичні підстави для обґрунтування процесуальних рішень.

Кримінально-правове значення доказування полягає в тому, що лише завдяки йому з'ясовується наявність складу злочину, його кваліфікація і для суду настає можливість під час здійснення правосуддя визнати особу винною і притягнути її до кримінальної відповідальності.

Таким чином, кримінально-процесуальне доказування є врегульована нормами кримінально-процесуального права діяльність органів дізнання, слідчого, прокурора, судді, спрямована на формування доказів, їх перевірку та оцінку для дослідження і встановлення обставин, що підлягають доказуванню, для формування й обґрунтування висновків і процесуальних рішень у кримінальній справі.

У теорії кримінального процесу не існує єдиної думки щодо структури та змісту доказування.

Так, Р. Г. Домбровський [85, с. 35] і М. М. Михеєнко [106, с. 35–51] зміст доказування сприймали, з одного боку, як дослідження фактичних обставин справи, що реалізовувалося уповноваженими на це особами та органами шляхом здійснення кримінально-процесуальної діяльності, спрямованої на збирання, перевірку та оцінку доказів, а з другого — як логічне й процесуальне обґрунтування певної тези, твердження, висновків, рішення у справі.

Є. Г. Коваленко визначив структуру доказування як збирання доказів, їх закріплення, перевірку, відповідну оцінку та отримання обґрунтованих висновків у справі [94, с. 116].

В. М. Тертишник у структуру доказування включав пізнавальні, комунікативні, засвідчувальні та обґрунтовуючі його елементи. У практичному аспекті структуру доказування він вбачає у взаємозалежних його частинах: збирання (пошук, знайдення, вилучення та закріплення) доказів; дослідження, перевірка, оцінка та використання доказів [124, с. 220, 295].

Ф. М. Фаткулін пропонує включити в структуру доказування як самостійну частину саму побудову та динамічний розвиток слідчих версій [130, с. 93–95]. Така позиція не досить переконлива, бо, з одного боку, формування слідчих версій нормами кримінально-процесуального права не врегульовано, а з другого — версія як різновид наукової гіпотези є однією з форм мислення і належить не до процесуальної, а до криміналістичної категорії.

Слід мати на увазі те, що структуризація процесу доказування має умовний характер, оскільки оцінка доказів супроводжує всю процесуальну діяльність учасників доказування. Отже, виходячи із зробленого аналізу та узагальнення, можна дійти висновку, що переважна більшість вчених вважають найбільш

оптимальною системою кримінально-процесуального доказування, яка містить такі блоки:

- збирання (формування) доказів та їхніх джерел;
- перевірка доказів та їхніх джерел;
- оцінка доказів та їхніх джерел.

Збирання (формування) доказів та їхніх джерел — це врегульована нормами кримінально-процесуального права діяльність осіб та державних органів, які уповноважені здійснювати провадження кримінальної справи і у визначеному законом процесуальному порядку здійснюють цілеспрямований пошук, виявлення фактичних даних, їх дослідження, закріплення, вилучення та зберігання.

Змістом, суттю збирання доказів є їх виявлення, дослідження та закріплення у визначеному законом порядку уповноваженою на те особою, яка здійснює провадження досудового розслідування, провадження в судових стадіях, а також подання їх учасниками процесу. Виходячи з існування в кримінально-процесуальному праві інституту повернення кримінальної справи на додаткове розслідування, в теорії і практиці доказування домінує позиція, що основний обов'язок збирання (формування) доказів покладається лише на стадію досудового розслідування. Такий підхід насамперед суперечить не тільки суті значимості судового слідства, а й самій природі судової влади, яка реалізується через здійснення нею правосуддя у кримінальних справах. Виходячи з цих міркувань суд при провадженні кримінальної справи в судових стадіях не повинен перекладати неповноту або недоліки досудового розслідування на стадію досудового розслідування [96, с. 3–13].

У виявленні, пошуку доказів та їхніх джерел велике значення має використання потенціалу оперативно-розшукової діяльності органів дізнання. Творче поєднання можливостей оперативно-розшукової і кримінально-процесуальної діяльності в інтересах кримінального судочинства є найоптимальнішим шляхом до встановлення істини у конкретній справі.

З метою забезпечення достовірності доказів вони повинні закріплюватися, вилучатися і зберігатися відповідно до вимог процесуальної форми і рекомендацій криміналістики. В цьому аспекті особливе значення має фіксування доказів технічними засобами.

Перевірка доказів та їхніх джерел є важливим етапом доказування, оскільки зібрані (сформовані) під час провадження справи докази, відповідно до вимог кримінально-процесуального законодавства, повинні бути докладно і всебічно перевірені та оцінені особами, які провадять досудове розслідування, прокурором, суддею чи судом під час розгляду справи в суді.

Така перевірка фактичних даних та їхніх джерел полягає в кропіткому і ретельному дослідженні, з'ясуванні властивостей кожного окремого доказу на предмет їх правдивості, достовірності або, навпаки, в їх запереченні за допомогою інших доказів шляхом зіставлення з іншими наявними у справі доказами та їхніми джерелами з метою визначення їх достовірності. Перевірка, як правило, під час провадження доказування у справі починається із з'ясування надійності джерел фактичних даних шляхом визначення належності певного джерела до переліку тих, що вказані в кримінально-процесуальному законі, і отже, вирішується питання про його відповідність цим вимогам і здатність виконувати функцію джерела доказів. Наступним кроком цього елемента процесу доказування є визначення достовірності доказів та їхніх джерел. У зв'язку з цим шляхом проведення слідчих, судових та інших процесуальних дій з'ясовуються і досліджуються суб'єктивні та об'єктивні фактори формування фактичних даних та їхніх джерел.

Слід мати на увазі, що така перевірка полягає насамперед у розумовій діяльності осіб та органів, уповноважених здійснювати провадження справи, шляхом застосування ними законів логіки і логічних засобів пізнання, яка починається з їх аналізу й синтезу. За допомогою аналізу здійснюється уявне роз'єднання змісту і джерела. Внаслідок аналізу і зіставлення доказів суб'єкт доказування з'ясовує, досліджує та пізнає ступінь його відповідності, узгодженості чи неузгодженості з іншими доказами і, таким чином, отримує глибше і змістовніше уявлення про предмет доказування у досліджуваній справі. Так, окремий аналіз і зіставлення суб'єктивних та об'єктивних складових джерел доказів дають можливість зробити висновок про правдивість, об'єктивність джерела. Своєю чергою, застосування такого логічного методу мислення, як синтез, дає змогу здійснювати перевірку доказів у їх органічній сукупності. Логічний етап перевірки доказів супроводжується доведенням істинності і спро-

ствуванням гіпотез-версій, формулюванням певних обвинувальних і виправдувальних тез, що характеризується активним, цілеспрямованим пошуком і демонстрацією певних аргументів для їх обґрунтування. Водночас така перевірка забезпечується, супроводжується практичною, процесуальною діяльністю учасників доказування шляхом проведення ними додаткових слідчих і судових дій, спрямованих на отримання з інших джерел нових фактичних даних, якими підтверджується або спростовується висновок, що був зроблений раніше за зібраними доказами.

Потрібно окремо зазначити, що в теорії кримінального процесуального доказування через недостатню наукову розробку сутності поняття “дослідження доказів” породжуються дискусії щодо його розуміння. Так, Р. С. Белкін під перевіркою доказів розуміє насамперед їх дослідження [71, с. 78]. О. О. Старченко, виходячи з методологічних основ логіки, своєю чергою, термін “дослідження доказів” застосовує щодо всієї доказової діяльності [119, с. 203]. З цього погляду цікавою є позиція Є. Г. Коваленка, який вважає, що дослідження доказів і перевірка доказів — це не тотожні поняття і змішувати їх не зовсім правомірно. Так, він звертає увагу на те, що дослідження доказів — це отримання відповідним суб’єктом інформації, що міститься в них (фактичних даних), її сприйняття (приймання), переробка. І що найпростішим способом дослідження є безпосереднє сприйняття суб’єктом інформації, наприклад, отримання показань під час допитів свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених. У такому випадку, вважає він, дослідження доказів збігається з їх збиранням. Однак часто дослідження доказів потребує застосування порівняно складніших методів і способів. Наприклад таких, як експертне дослідження речових доказів, і тоді, вважає автор такої позиції, дослідження стає самостійним елементом процесу доказування. Виходячи з того, що існує принципова відмінність між дослідженням і перевіркою доказів, він вважає за доцільне виділити кожен з них у самостійний елемент процесу доказування [94, с. 144].

Своєю чергою, перевірка доказів і їхніх джерел здійснюється в органічному поєднанні практичної (процесуальної) та розумової діяльності і обов’язково повинна передувати завершальному етапу процесу доказування — оцінці доказів та їхніх джерел,

яка здійснюється виключно у формі розумової діяльності. З огляду саме на такі міркування М. М. Михеєнко цілком правильно й обґрунтовано, виходячи з діалектичної єдності форми та змісту, доходить висновку, що перевірка доказів та їхніх джерел рівнозначна їх дослідженню і тільки в такому розумінні сприймається як елемент доказування, метою якого є визначення доброякісності, достовірності, повноти та законності засобів одержання [106, с. 81].

Оцінка доказів та їхніх джерел як етап процесуальної діяльності є розумовою, в логічних формах (за законами логіки, зокрема такими її засобами, як аналіз, синтез, зіставлення, аналогія, уявне моделювання досліджуваних обставин і причинно-наслідкових зв'язків) діяльністю учасників, які проводять кримінально-процесуальне доказування у справі, керуючись вимогами закону і своїм внутрішнім переконанням, яке зумовлено сукупністю таких складових, як всебічний, повний та об'єктивний аналіз і врахування всіх обставин справи, спрямованих на з'ясування достовірності, достатності і придатності кожного доказу окремо й усіх разом для встановлення обставин, що є змістом предмета доказування для обґрунтування і прийняття процесуальних рішень у справі.

Оцінка доказів є наріжним каменем всієї системи кримінального судочинства і центральною проблемою теорії і практики доказування. Це зумовлено насамперед тим, що оцінюються якраз ті процесуальні засоби, за допомогою яких здійснюється весь процес доказування. Водночас вони є підставами як прийняття процесуальних рішень на всіх стадіях кримінального процесу, так і притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності. Через те вважати, що оцінка доказів є тільки завершальним етапом доказування не зовсім коректно, тому що оцінка доказів супроводжує всю кримінально-процесуальну діяльність осіб, які здійснюють збирання (формування) та перевірку доказів і їхніх джерел. Окрім того, виходячи з принципу змагальності, суб'єктами оцінки доказів є не тільки представники функцій кримінального переслідування та правосуддя, а й представники захисту.

Втім, законодавець не визначає формальних критеріїв, за якими учасники, що здійснюють доказування, захист та суд могли б оцінювати доказ на предмет його достовірності чи недос-

товірності. Закон (ст. 67 КПК) вимагає від суду, прокурора та осіб, які здійснюють провадження досудового розслідування, оцінювати докази за такими визначеними ним принципами: лише за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, тобто оцінці підлягає як кожен доказ окремо, так і всі докази в їх сукупності, керуючись законом, і що докази для зазначених уповноважених осіб не мають наперед встановленої сили.

Слід зазначити, що правильна оцінка доказів повинна забезпечуватися сукупною оцінкою всіх засобів процесуального доказування: фактичних даних; джерел фактичних даних; способів доказування. Такий підхід, вважав Ф. М. Фаткулін, є єдино правильним [131, с. 172–174].

Важливим аспектом розуміння цього питання є також те, що сутність оцінки доказів проявляється не тільки через розумову (логічну) діяльність, а й через правову, оскільки результати оцінки доказів проявляються, знаходять своє втілення у конкретних процесуальних діях і рішеннях у справі. Стосовно цього аспекту Ф. М. Фаткулін дуже влучно зазначив, що якби оцінка доказів була тільки розумовою діяльністю, то вона не виходила б за межі свідомості відповідного суб'єкта доказування і в такому разі зміст таких актів думок був би відомий тільки йому і не мав ніякого юридичного значення. В такому разі про правове регулювання оцінки доказів не може бути й мови, оскільки акти думки, що не знайшли зовнішнього прояву, не підвладні законодавцю [131, с. 172–174].

Процесуально-правовими гарантіями, умовами реалізації вимог системи положень принципу вільної оцінки доказів є дотримання слідчим, прокурором і суддею правил (принципів) доказування, визначених ст. 22 і 67 КПК України:

- здійснювати оцінку за своїм внутрішнім переконанням;
- таке переконання формується виключно з урахуванням встановлення істини у справі на основі всебічного, повного та об'єктивного дослідження і розгляду всіх обставин справи в їх сукупності;
- керуватися кримінальним і кримінально-процесуальним законом;

- керуватися своєю правосвідомістю, що спирається на виконання вимог законності і дотримання моральних засад судочинства, яка б відображала в собі всі прогресивні, гуманні та шляхетні здобутки правової цивілізації людства;
- при оцінці жодні докази не мають для слідчого, прокурора, судді, суду наперед встановленої сили. Це означає, що законодавець не надає переваги одним доказам перед іншими. Наприклад, прямим доказам порівняно з непрямыми. З цього правила є лише один виняток і стосується він того, що визнання підозрюваним, обвинуваченим або підсудним своєї вини не може бути достатнім доказом для обвинувачення, якщо вина не підтверджується сукупністю інших доказів у справі (ч. 2 ст. 73, ч. 2 ст. 74). Так, судове слідство провадиться судом у повному обсязі незважаючи на те, визнав підсудний свою вину чи ні (ст. 299 КПК).

Актуальність проблеми формування внутрішнього переконання слідчого, прокурора та судді була і є наріжним каменем теорії і практики процесуального доказування. Ю. М. Грошевий, досліджуючи цю проблему, керуючись гносеологічною методологією, звернув увагу на те, що внутрішнє переконання судді зумовлюється суб'єктивними та об'єктивними початками. Суб'єктивне начало зумовлюється тим, що воно належить конкретному судді, а це означає, що у формуванні переконання беруть участь всі аспекти психіки судді, його інтереси, установки, моральні ідеали, соціальні симпатії і антипатії, рівень мислення, вольові якості, темперамент, властивості характеру. В переконанні переломлюються індивідуальні психічні властивості судді, які й надають переконанню характерної, індивідуальної емоційної палітри. Він зазначав, що наслідком пізнання у кримінальній справі є не створення нових фактів, що охоплюються предметом доказування, а лише створення їх ідеального образу. Окрім того, він звернув увагу на те, що подія злочину і винність особи, яка вчинила його, пізнаються у визначених кримінально-процесуальним законом порядку та межах, що передбачає також й індивідуальне сприйняття вимог закону. Ю. М. Грошевий наголошував, що переконання судді вважатиметься об'єктивним, якщо воно формуватиметься на основі повного, всебічного й об'єктивного розгляду всіх обставин справи в їх сукупності та

взаємозв'язку. Якщо переконання судді не ґрунтується на доказах, всебічно досліджених судом, воно є лише припущенням і не може бути покладено в основу вироку [81, с. 13].

Аналіз досліджень змісту оцінки доказів дає підстави стверджувати: в науці кримінального процесу загальноновизнаним є положення, що наслідком розумової, логічної діяльності слідчого, прокурора та судді є формування судження про такі правові властивості доказів, як їх належність, допустимість, достовірність та достатність кожного окремого доказу в їх сукупності для формування й обґрунтування висновків і процесуальних рішень у справі.

Під належністю доказів потрібно розуміти придатність фактичних даних, які містяться в доказі, для встановлення наявності чи відсутності обставин, що охоплюються предметом доказування, зміст якого визначається конкретизованим складом злочину у кримінальній справі, обставинами, визначеними кримінально-процесуальним законом, та іншими факультативними обставинами.

Виходячи з позиції Пленуму Верховного Суду України, а також вчених, які досліджували цю тематику, допустимість доказу оцінюється за такими правовими критеріями: 1) отримання доказу належним, уповноваженим на це учасником, який правомірний проводити процесуальні дії з формування та перевірки доказів; 2) отримання фактичних даних з установленого законом джерела (законності джерела); 3) отримання фактичних даних за встановленими законом способом і порядком збирання (формування) доказів.

З'ясувати достовірність доказів означає зробити висновок про відповідність його змісту дійсності та про адекватність відображення ними матеріальних та ідеальних слідів злочину, відповідність істині, яка переконливо виключає будь-яке інше рішення.

З огляду на сказане для встановлення достатності доказів потрібно з'ясувати коло таких питань:

- чи дають вони змогу у своїй сукупності встановити ті фактичні обставини, які необхідні для цього рішення, утворюють його фактичне підґрунтя;
- чи дають вони змогу дійти висновку про ці фактичні обставини на тому рівні знання про них, який передбачено законом.

Інакше кажучи, достатність доказів — це така сукупність допустимих і достовірних доказів, за допомогою яких встановлюються обставини предмета доказування відповідно до реалій дійсності і з'ясування істини для формування та обґрунтування процесуального рішення у справі і вирішення її по суті.

У теорії і практиці доказування перелік фактів і обставин, які мають юридичне значення (кримінально-правове, кримінально-процесуальне та цивільно-процесуальне) і, з одного боку, виступають юридичними фактами, які підпадають під правову кваліфікацію відповідної норми і відповідно до цього спричиняють юридичні наслідки, а з іншого — є фактичними підставами для вирішення справи по суті і в своїй сукупності визначені в чинному КПК України (ст. 6, 22, 23, 64, 324 та ін.), а тому підлягають доказуванню у кримінальній справі, як юридичну категорію, на дослідження і пізнання якої спрямовано доказування, прийнято називати предметом доказування (*faktum probandum*) у кримінальній справі.

Кримінально-процесуальний зміст предмета доказування у кримінальній справі полягає в тому, що його загальний опис (ст. 64 КПК) у цілому відображає зміст і структуру фактичних підстав вирішення по суті кримінальної справи. Так, В. О. Попелюшко досить вдало зазначає, що аналогічно до того, як кримінально-правовий опис складу злочину є змістом поняття злочину, так і кримінально-процесуальний опис складу предмета доказування є змістом поняття предмета доказування [111, с. 9].

Правильне, всебічне, повне та об'єктивне встановлення й дослідження всіх обставин і фактів, що охоплюються предметом доказування, органічно поєднується з встановленням істини у кримінальному процесі, що досягається правильним визначенням складових предмета доказування, конструюванням пізнавальної програмної системи для оптимального процесу доказування і вирішення завдань кримінального судочинства у кримінальній справі.

Потрібно звернути увагу на те, що стосовно змісту предмета доказування в теорії кримінально-процесуального права немає єдиної позиції. Так, переважна більшість вчених у змісті предмета доказування справедливо вказує на прямий зв'язок норм кримінального права з предметом доказування. У зв'язку з цим вони виділяють окрему групу обставин, які належать до змісту

відповідного складу злочину, називаючи їх “головним фактом”. Так, М. С. Строгович звертав увагу на те, що “спочатку мають бути доказані всі факти, з яких складається кримінально карне діяння, яке містить об’єктивні і суб’єктивні елементи складу злочину. Ці факти в сукупності створюють те, що називається головним фактом. Все, що входить до складу предмета доказування, має суттєве значення для справи і повинно бути доказане з абсолютною достовірністю та безсумнівністю” [120, с. 363–368]. Поряд з головними фактами багато науковців, які дотримуються такої позиції, включають у предмет доказування й допоміжні факти (обставини), які не належать до формування змісту складу злочину. У цьому плані потрібно стверджувати, що в будь-якому разі доказові факти є засобами доказування і аж ніяк не обставинами предмета доказування, а подія злочину і предмет доказування за обсягом узагальнюючих явищ співвідносяться між собою як частина і ціле і їхній зв’язок у процесі доказування проявляється через кваліфікацію злочинних діянь.

Переважає більшість вчених до предмета доказування зараховують як ті обставини і факти, що визначені у ст. 64 КПК (Обставини, що підлягають доказуванню в кримінальній справі), так і ті, що зазначені у вимогах ст. 23 КПК України (Виявлення причин і умов, які сприяли вчиненню злочину):

- подія злочину: час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину;
- винність: вина обвинуваченого у вчиненні злочину, мотиви вчинення злочину;
- обставини, що впливають на ступінь тяжкості злочину, а також обставини, що характеризують особу обвинуваченого, пом’якшують та обтяжують покарання;
- характер і розмір шкоди, завданої злочинцем, а також розмір витрат закладу охорони здоров’я на стаціонарне лікування потерпілого від злочинного діяння;
- причини злочину та умови, які сприяли його вчиненню.

Обставини і факти, що підлягають доказуванню у кримінальній справі, конкретизуються і можуть бути розширені у кожному конкретному випадку і зумовлюватися особливостями провадження кримінальних справ (наприклад, про злочини неповнолітніх, у справах про застосування примусових заходів медичного характеру).

Предмет доказування зумовлює поняття меж дослідження і процесуального доказування у кримінальній справі. Під межами доказування в теорії доказів загальноновизнаним є розуміння такого обсягу доказів, який забезпечує надійне, достовірне встановлення всіх обставин, які належать до предмета доказування і необхідні для правильного вирішення справи. Якщо предмет доказування вимагає, що конкретно повинно бути з'ясовано і досліджено у кримінальній справі, то межі доказування у кримінальній справі характеризують межі, обсяг і глибину дослідження всіх істотних обставин справи. Предмет доказування, на думку Л. М. Карнеєвої, в аспекті дослідження обставин справи умовно можна відобразити як здійснення по горизонталі, а межі доказування досліджуються по вертикалі [90, с. 79]. У спеціальній літературі з цього питання домінує обґрунтована позиція, що предмет і межі доказування співвідносяться між собою як мета і засіб її досягнення. Предмет доказування у кримінальній справі на всіх стадіях є порівняно статичним і вимоги кримінально-процесуального закону щодо всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи є, по суті, однаковими. Неправильне визначення меж доказування може призвести насамперед до необґрунтованого звуження або розширення дослідження і з'ясування обставин справи. Внаслідок звуження меж доказування не будуть досліджені відповідні складові предмета доказування, а також такі обставини, з'ясування яких може мати істотне значення для правильного вирішення справи, що призводить до односторонності або неповноти досудового чи судового слідства, які, своєю чергою, є підставами для направлення справи на додаткове досудове розслідування, скасування або зміну вироку. А необґрунтоване розширення меж доказування призводить до порушення прав та свобод людини і громадянина, додаткового використання сил і коштів, строків розслідування і судового розгляду справи.

Отже, можна зробити висновок, що правильне визначення меж доказування передбачає такі вимоги:

- повне і всебічне забезпечення з'ясування всіх обставин, що становлять зміст предмета доказування у кримінальній справі;
- використання з цією метою лише допустимих доказів;
- необхідний такий обсяг доказів, який забезпечував би достовірність і однозначність висновків щодо кожної складової обставини предмета доказування у справі.

5.2. ПОНЯТТЯ, КЛАСИФІКАЦІЯ ДОКАЗІВ ТА ЇХ ДЖЕРЕЛ

Домінуючою формою пізнання в судочинстві, зокрема й у кримінальному, є доказування. Воно здійснюється в логічних і практичних процесуальних формах, які перебувають у діалектичній нерозривній органічній єдності. Засобами такого пізнання є докази, які з огляду на їх гносеологічну природу треба розглядати в логічному та кримінально-процесуальному значеннях.

Вирішуючи питання про логічний обсяг співвідношення понять доказу з позиції логіки і кримінально-процесуального права, на думку автора, потрібно виходити з того, що за характеристикою та обсягом свого змісту вони не характеризуються відносинами протилежності чи несумісності, але й не вважаються рівнозначними, тотожними поняттями. Оскільки кримінально-процесуальне поняття доказу своїм обсягом входить в обсяг логічного поняття доказу, то воно перебуває з останнім у відносинах підпорядкування.

Поняття як форма мислення відображає предмети в їх загальних та істотних ознаках. Для практичного життя і для наукового пізнання, зазначав В. Ф. Асмус, важливо, щоб з усієї великої кількості властивостей предмета наша думка виділяла найважливіші, і виділяла таким чином, щоб кожна з ознак була цілковито необхідною, а всі ознаки в сукупності були б достатніми для того, щоб з їх допомогою відрізнити цей предмет від усіх інших, пізнати цей предмет [70, с. 31–32].

З логічного погляду під доказом слід розуміти логічну операцію для обґрунтування істинності певного судження за допомогою інших істинних і пов'язаних з ним суджень. Сутність доказу проявляється через такі його істотні змістові складові, як: теза — судження, істинність якого обґрунтовують у процесі аргументації; аргументи — логічні основи, підстави, доводи, докази як вихідні теоретичні чи фактичні положення, які слугують обґрунтуванням тези, а також демонстрація — процес доведення, форма логічного зв'язку між тезою та аргументом.

Докази, виходячи з методологічних основ науки логіки, також органічно застосовуються під час доказування у кримінальному судочинстві, де вони розуміються в кримінально-процесуальному значенні і проявляються в обґрунтуванні всіх

процесуальних рішень у кримінальній справі і є фактичними даними про предмет доказування і використовуються як аргументи.

Виходячи саме з гносеологічних основ сутності доказу і його універсального пізнавального значення, кримінально-процесуальний закон більшості країн Європейського Союзу та США не містить легального визначення доказів. А в кримінальному процесі України доказ і його ознаки визначено в ст. 65 КПК (ст. 69 КПК Росії).

Згідно з цією нормою, під доказами (instrumenta) у кримінальній справі розуміють будь-які фактичні дані (відомості про факти), які своїм змістом несуть інформацію про обставини події злочину, знання яких необхідне для правильного вирішення справи по суті. Такі фактичні дані отримуються виключно з визначених законом джерел у передбаченому законом порядку і, отже, вони є засобами доказування (probatio).

За чинним КПК (ч. 1 ст. 65) доказами є фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку орган дізнання, слідчий і суд встановлюють наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння, винність особи, яка вчинила це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи.

У загальній теорії судових доказів, у тому числі й у кримінальному процесі, щодо з'ясування сутності взаємозв'язків між фактичними даними і їх носіями й джерелами, триває дискусія, у процесі якої не вироблено одностайної позиції щодо визначення поняття доказу. Так, одні автори під доказами розуміють тільки факти, другі — факти і фактичні дані, треті — джерела відомостей про факти і доказові факти, а четверті — тільки фактичні дані, отримані із зазначених джерел [126, с. 5–6]. Виходячи з аналізу позицій вчених з цього питання потрібно визнати, що кожна з них має право на своє існування, оскільки в кожній з них вчені докладали значних зусиль для з'ясування характеру причинно-наслідкових зв'язків між подією злочину і її слідами, фактичними даними, відомостями про такі фактичні дані та носіями і джерелами відомостей про такі дані. В цьому розумінні більш прийнятною і логічно обґрунтованою є позиція вчених щодо розуміння “фактичних даних” як відомостей про факти, обставини справи, що одержуються із зазначених у

законі процесуальних джерел (ч. 2 ст. 65 КПК України). Це пояснюється тим, що в об'єктивному розумінні факт (factum), факти є явищами дійсності, які виступають об'єктами дослідження і в буквальному розумінні їх ніяк неможливо “приєднати до справи”, бо вони мали місце в минулому, у зв'язку з чим їх дослідження і доказування здійснюється за законами ретроспективного пізнання. Виходячи з того, що такі явища дійсності відповідно до закономірних властивостей матеріального світу і свідомості людини здатні сприймати відображення, то факти, що стосуються події злочину, відображаються як на об'єктах матеріального світу, так і в свідомості людини. У зв'язку з цим особи, що провадять чи беруть участь у доказуванні, мають лише можливість оперувати відомостями про факти і обставини, що охоплюються предметом доказування, які процесуально закріплені в документах, показаннях допитаних осіб та інших джерелах доказів і які, за влучним висловом М. М. Михеєнка, “є носіями, сховищами доказів”. Навіть якщо процесуальний закон надає можливість учасникам доказування безпосередньо сприймати факти і обставин злочину, що мають значення для справи, шляхом проведення, наприклад, таких слідчих і судових дій, як огляд місця події, відтворення обстановки і обставин події або освідчування тощо, вони оперують як кримінально-процесуальними доказами не цими фактами, а тільки відомостями про них, які закріплені в передбаченому законом порядку у протоколах слідчих і судового засідання [106, с. 138–141].

Розуміння сутності доказів у варіанті розрізненого сприйняття відомостей про факти і обставини, що охоплюються предметом доказування у кримінальній справі, і їх процесуальних джерел відповідає як основам гносеології і вимогам кримінально-процесуального закону, так і інтересам практики кримінального судочинства. При такому визначенні доказів як у теоретичному, так і в практичному сенсі стають зрозумілими співвідношення таких складових змісту поняття доказу, як факт, фактичні дані, носії та джерела фактичних даних. Виходячи якраз з таких позицій законодавець та судова практика вимагає, щоб слідчий, прокурор та суд при провадженні кримінальної справи свої висновки і процесуальні рішення обґрунтовували не джерелами доказів, а шляхом наведення відповідних доказів. Так, відповідно до ч. 2 ст. 223 КПК, слідчий при

складанні обвинувального вироку в описовій частині повинен послатися на ті докази, які були отримані під час досудового розслідування. Таку позицію підтримує і судова практика. Так, у постанові Пленуму Верховного Суду України № 5 від 29 червня 1990 р. звертається увага на те, що за вимогами ч. 1 ст. 334 КПК мотивувальна частина обвинувального вироку, окрім формулювання обвинувачення, визнаного і доведеного судом, повинна містити аналіз усіх зібраних у справі доказів, тобто всіх фактичних даних, які містяться в показаннях свідків, потерпілих, підсудних, у висновку експерта та інших джерелах доказів, які стверджують або спростовують обвинувачення, не обмежуючись лише зазначенням прізвища свідка, потерпілого або назви проведеної експертизи тощо. В цій постанові звертається увага на те, що, відповідно до ст. 323 КПК України, обов'язок суду — покласти в основу вироку лише достовірні докази [57]. Також у постанові від 27 грудня 1985 р. № 11 “Про додержання судами України процесуального законодавства, яке регламентує судовий розгляд кримінальних справ” Пленум Верховного Суду України в п. 4 зазначає, що, відповідно до ст. 68 КПК, як свідки не повинні викликатися до суду особи, яким не відомі обставини, що мають значення для справи. А в п. 11 цієї постанови Верховний Суд звертає увагу на те, що суд, відповідно до ст. 296 КПК, повинен вимагати від учасників судового розгляду наведення обставин, для з'ясування яких вони просять викликати нових свідків, витребувати або приєднати до справи нові докази [58].

Докази як засоби доказування відповідних фактів і обставин, що окреслюються предметом доказування, мають однакову юридичну силу. Але виходячи з позиції розуміння “фактичних даних” як одержаних з передбачених законом процесуальних джерел відомостей про факти та обставини справи, а також враховуючи особливості їх походження, зміст, стосунок до предмета доказування та особливості їх використання в практиці кримінального судочинства, можна говорити про науково обґрунтовану класифікацію доказів. На сьогодні більш прийнятною і традиційною є така класифікація доказів та їхніх джерел: виходячи з характеристики критерію стосунку до обставини, що підлягає доказуванню (головний факт), докази можуть бути прямими і непрямыми; залежно від обставини, що обтяжує або

пом'якшує відповідальність, докази поділяються на обвинувальні і виправдувальні; за процесуальними джерелами докази, як і самі джерела, можуть бути первинними і похідними.

Класифікація доказів на прямі і непрямі визначається їх стосунком до фактів, що доказуються. Однак визначення статусу цих фактів, за якими визначається класифікація цих доказів, у теорії кримінального процесу є дискусійним. Одні автори за основу такої класифікації беруть те, як факти, що доказуються, стосуються будь-якої обставини предмета доказування, другі — їх стосунок тільки до юридично значимих обставин справи, треті — їх стосунок до фактів, що є змістом конструкції складу злочину, а останні — лише ті докази, що стосуються виключно факту визначення винності чи невинності особи у вчиненні злочину [131, с. 165].

Автор під прямими доказами розуміє ті фактичні дані, які безпосередньо, тобто без допоміжних ланок, прямо й однозначно вказують на конкретну особу, яка вчинила або не вчинила злочин у справі.

Наприклад, свідок у своїх показаннях повідомив, що він безпосередньо бачив, як Бубликов Р. О. близько 11 години 20 грудня 1988 року, керуючи автомобілем “ВАЗ-2101”, на тротуарі, на перетині вулиць Санаторна й Озерна, здійснив наїзд на касира Науменка, а коли той від цього наїзду впав і більше не піднімався, Бубликов Р. О. розвернув керований ним автомобіль і два рази підряд, переднім і заднім ходом, переїхав потерпілого. Після цього Бубликов Р. О. вийшов із зазначеного автомобіля і, незважаючи на стогони і прохання Науменка не забирати гроші, бо це заробітні гроші громадян, вирвав сумку з рук останнього, сів у зазначений автомобіль і поїхав з місця події. У цьому випадку йдеться про прямий доказ, оскільки він безпосередньо вказує на саму злочинну подію, час, місце, спосіб її вчинення, на особу, що її вчинила, і на особу потерпілого. Коли під час огляду місця події та автомобіля “ВАЗ-2101”, що здійснювався у зв'язку з його угоном, у гр. Петренка було виявлено мікроскопічні сліди одягу, біологічні виділення людини, недокурені сигарети, дві склянки і порожню пляшку з-під горілки, сліди рук, залишки твердого сиру зі слідами зубів, а також за місцем проживання Бубликова Р. О. буде знайдено велику суму грошей, сумку з бурими плямами на ній, схожими

на кров, то ці речові докази будуть непрямими, оскільки необхідно за допомогою судових експертиз, пред'явлення для впізнання, допитів та інших слідчих дій довести, що вони стосуються події злочину.

Під непрямими (побічними) доказами маються на увазі ті конкретні фактичні дані, які прямо не вказують на особу, що вчинила розслідуваний злочин, але вказують на інші побічні, допоміжні “другорядні факти”, що дає підстави зробити припущення про існування фактів і обставин, що охоплюються предметом доказування у справі і мають доказове значення лише в сукупності з іншими доказами, які таким чином створюють таку детерміновану систему, яка перебуває в причинному зв'язку з головним фактом і, отже, виступають засобом його доказування у справі.

Обвинувальні докази вказують на те, що злочин було вчинено саме цією особою, а також на наявність обставин, які обтяжують відповідальність. Такі юридично значимі факти, виходячи з функції кримінального переслідування, є змістом предмета доказування з боку обвинувачення.

Під виправдувальними доказами розуміються ті, що виключають подію злочину або свідчать про відсутність складу злочину, або ті, що пом'якшують покарання особи. Так, алібі (*alibi*) — перебування підозрюваного, обвинуваченого в іншому місці, а не на місці вчинення злочину, — є прямим виправдувальним доказом. Під таким кутом “законним інтересом” сприймається предмет доказування, сутність прямого, активного захисту, який не обмежується посиланням на недостатність та критикою доказів обвинувачення, і бачення сутності змагального процесу.

Первинні докази та їхні джерела, які в теорії доказів ще називають першоджерелами (у цивільному процесі дістали назву первісних), — це ті фактичні дані, які одержано з першоджерела, тобто від особи, яка безпосередньо сприймала подію злочину, факти та явища, що стосуються предмета доказування. Прикладом первинних доказів можуть також бути оригінали документів.

Якщо свідок, потерпілий, підозрюваний чи обвинувачений або підсудний дають показання з чужих слів, посилаються на інших осіб, то такі отримані фактичні дані є похідними дока-

зами. Закон вимагає, щоб особи, на яких посилаються свідки чи інші особи, також були обов'язково допитані. Якщо потерпілий, свідок, підозрюваний, обвинувачений чи підсудний у своїх показаннях посилаються на різні чутки та невідомі джерела, то такі показання через це не можуть бути доказами. Прикладами похідних джерел доказів є копії документів. Певна річ, що при провадженні кримінально-процесуального доказування, як і в будь-якій галузі людського пізнання, потрібно намагатися користуватися першоджерелами. Але не варто й применшувати значення похідних доказів та їхніх джерел, адже не в кожному випадку є можливість користуватися першоджерелами. Так, похідні докази та джерела доказів можуть бути досить корисними, цінними засобами процесуального пізнання зокрема при перевірці повноти і правильності першоджерела (наприклад, показань свідка — очевидця, потерпілого, обвинуваченого, оригіналу документа).

У теорії доказів і зазначені в чинному КПК України (ч. 2 ст. 65) показання свідка, показання потерпілого, показання підозрюваного, показання обвинуваченого, висновок експерта, речові докази, протоколи слідчих і судових дій, інші документи, які слугують для дослідження і встановлення фактичних даних, відомостей як доказів, зазначених у ч. 1 ст. 65 КПК, одні вчені за аналогією з цивілістами, до яких автор, на жаль, не може приєднатися, сприймають як процесуальну форму збереження фактичних даних [126, с. 5–6; 132, с. 246–247], а інша частина вчених цілком обґрунтовано вбачає в них джерела доказів. У цьому аспекті таку позицію займає і М. М. Михеєнко, який, керуючись гносеологічною методологією, цілком правильно зазначив, що виходячи з аналізу причинно-наслідкових зв'язків буквальним джерелом доказової інформації є сама подія злочину, внаслідок якої в матеріальному середовищі залишилися сліди, які в результаті кримінально-процесуального доказування стануть процесуальними доказами. А самих свідків, потерпілих, підозрюваних та обвинувачених, експертів, авторів відповідних документів доти, поки від них не буде отримана і сформована у визначеному чинним КПК порядку доказова інформація, якою вони володіють, доцільно було б вважати носіями доказової інформації [106, с. 138–141].

Процесуальні джерела в юридичному плані співвідносяться між собою як рівнозначні і жодне з них не має наперед встановленої сили. Такого правила чітко дотримуються і в практиці кримінального судочинства. Так, Пленум Верховного Суду України в п. 12 постанови від 27 грудня 1985 р. “Про додержання судами України процесуального законодавства, яке регламентує судовий розгляд кримінальних справ” звертає увагу на те, що посилення суду у вирок або ухвалі (постанові судді) на дані, одержані з інших, не передбачених кримінально-процесуальним законодавством джерел, є неприпустимими, через те що вони не мають доказової сили [58].

5.3. ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ДОКАЗІВ

Показання свідків. Свідок (testis) — це фізична особа, якій відомі будь-які обставини, що стосуються справи, включаючи ті, що характеризують особу потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого та їхні взаємовідносини (ч. 1 і 2 ст. 68, ч. 1 ст. 167 КПК). Показання свідка — найбільш поширений вид доказів і практично жодна кримінальна справа не обходиться без свідків.

Під показаннями розуміють врегульовані нормами кримінально-процесуального права повідомлення про обставини, що стосуються предмета доказування у справі, зроблені допитуваною особою у відповідному процесуальному режимі особам, що здійснюють провадження досудового розслідування, прокурору або судді чи суду.

У чинному КПК України законодавець не встановлює вікових обмежень для осіб, які можуть бути викликані і допитані як свідки. Головне, щоб ці особи були здатні правильно сприймати події і давати про них відомості. Така вимога стосується і дітей. Але, враховуючи вік, а також ступінь їх розвитку, особливості їх психіки, виклик і допит дітей здійснюється у спеціальному процесуальному режимі, визначеному ст. 166 і 168 КПК України.

Відповідно до ст. 69 КПК України, *не можуть бути допитані як свідки (ab secretum — через таємницю):*

- захисник підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного про обставини, які стали йому відомі у зв'язку з виконанням ним обов'язків захисника. Захисник також має право на конфіденційне побачення з підзахисним наодинці і гарантоване законодавством право на збереження таємниці змісту таких бесід;
- адвокати та інші фахівці у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з виконанням ними обов'язків представників потерпілого, цивільного позивача і цивільного відповідача;
- нотаріуси, лікарі, психологи та священнослужителі — з приводу того, що їм довірено або стало відомо при здійсненні професійної діяльності, якщо вони не звільнені від обов'язку зберігати професійну таємницю особою, що довірила їм ці відомості;
- особи, які згідно з висновком судово-психіатричної або судово-медичної експертизи через свої фізичні або психічні вади не можуть правильно сприймати факти, що мають доказове значення, і давати показання щодо них;
- свідок, який, відповідно до ст. 52-3 КПК, дає показання під псевдонімом, — щодо цих даних;
- особа, яка має відомості про справжні дані про свідка, який, відповідно до ст. 52-3 КПК, дає показання під псевдонімом, — щодо цих даних;
- члени сім'ї, близькі родичі, усиновлені, усиновителі підозрюваного, обвинуваченого, підсудного та особа, яка своїми показаннями викривала б себе, членів сім'ї, близьких родичів, усиновленого, усиновителя у вчиненні злочину, у разі їх відмови давати такі показання;
- особи, які мають право дипломатичної недоторканності і які є працівниками дипломатичних представництв, у разі неотримання згоди дипломатичного представника;
- Уповноважений Верховної Ради України з прав людини не зобов'язаний давати показання щодо справ, які закінчені або перебувають у нього в провадженні (ст. 20 Закону України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини”).

Дізнавач, слідчий при провадженні досудового розслідування, прокурор, суддя чи суд перед допитом зазначених вище осіб як свідків зобов'язані роз'яснити їм право відмовитися давати показання, про що зазначається в протоколі допиту чи в протоколі судового засідання.

Правовою підставою для допиту свідка є постанова про порушення кримінальної справи. Тому як свідок особа може бути викликана і допитана лише після порушення кримінальної справи.

Показання свідка не повинні сприйматися на віру і підлягають обов'язковій перевірці та оцінці. При перевірці й оцінці показань свідка особи, що здійснюють провадження справи, повинні враховувати його фізичні, психічні та соціальні аспекти, особливості і можливості його пам'яті, психічного та психологічного стану, які проявились у відповідній обстановці під час сприйняття події злочину, та час, що минув з моменту, коли особа сприймала явище.

Оцінюючи показання свідка, слід також з'ясувати і врахувати як ступінь його зацікавленості у вирішенні справи, так і обставини, що можуть дати підстави робити припущення про помилкове уявлення чи добросовісну помилку свідка щодо фактів, стосовно яких він дає показання. Так, О. Ф. Кістяківський зазначав: аби оцінити доказову придатність свідка, слід виходити з існуючого правила, що ніхто, хто знає істину факту, не захоче її спотворювати чи брехати, якщо він не буде в цьому зацікавлений або не буде обманутим чи обманюватися [92, с. 88].

Поряд з правовим статусом свідка законодавець визначає процесуальний порядок його допиту.

Так, для забезпечення достовірності показань свідка кримінально-процесуальний закон передбачає кримінальну відповідальність свідка за дачу завідомо неправдивих показань за ст. 384 КК України і ведення протоколу, який складається з дотриманням вимог, що пред'являються до протоколів слідчих дій. У цьому плані корисно застосовувати відеозапис, який повинен здійснюватися відповідно до вимог процесуальної форми і рекомендацій криміналістики [99, с. 116–119].

З метою посилення процесуальних гарантій повноти й достовірності показань свідків і потерпілих, а також виховного впливу судового розгляду в літературі пропонується передбачи-

ти в КПК урочисте обіцяння (присягу) свідка і потерпілого про те, що вони говоритимуть під час допиту тільки правду [106, с. 144]. Така пропозиція прийнятна для автора і вона є реальністю для практики судочинства країн Європейської спільноти, США, де віра була і є невід'ємною складовою історичного і суспільного життя націй. В Україні, де проти української нації упордовж всього її бездержавного існування і панування комуністичної ідеології велася довготривала і цілеспрямована безжальна боротьба щодо знищення духовних основ її існування, запровадження присяги в судочинство є актуальним, але досить проблематичним.

Показання потерпілого. Під таким джерелом доказу розуміють повідомлення особи, яка попередньо визнана потерпілою у кримінальній справі винесеною постановою особами, що здійснюють її провадження, яке стосується предмета доказування у справі і відбувається шляхом допиту чи очної ставки відповідно до кримінально-процесуального порядку уповноваженими на це особами, що провадять досудове розслідування, прокурором, а також під час провадження справи в суді суддею чи судом.

Зазначений вид джерела має багато спільного з показаннями свідків. Водночас показанням потерпілого притаманні особливості, які дають змогу розглядати їх як самостійне джерело (вид) доказів.

Такі особливості зумовлені насамперед тим, що показання йдуть від особи, якій злочином заподіяна моральна, фізична та матеріальна шкода. У зв'язку з цим потерпілий має свій власний інтерес у справі, заявляючи при цьому та відстоюючи цивільний позов у кримінальній справі. Втім, у багатьох випадках потерпілий характеризується високою інформативністю про обставини, що підлягають доказуванню у кримінальній справі. Це пояснюється насамперед тим, що така особа є очевидцем злочину. Водночас для формування показань потерпілої особи має значення те, що вона сприймає обставини події злочину під тягарем страху, стану сильного емоційного збудження і гострих хвилювань. Не виключено також, що на потерпілого можуть чинити тиск обвинувачений або його близькі, що може стати однією з причин викривлення ним фактичних обставин події злочину, бажання змінити показання з метою звільнення обвинуваченого від відповідальності або пом'якшення його пока-

рання. У деяких випадках потерпілий виходячи з віктимологічних мотивів бажає, щоб злочин залишився нерозкритим, а тому не визнає фактів, які йому добре знайомі. Разом з тим потерпілий, керуючись почуттями образи, озлоблення, надає показанням відчутного обвинувального відтінку й невинуватого посилення окремих рис вчиненого та викривлює факти, які відбувалися насправді. Такі особливості показань потерпілого, попри упереджену недовіру до них, не повинні ігноруватися.

Показання потерпілого є не тільки видом джерел доказів, а й засобом захисту своїх законних інтересів і саме цим він характеризується як активний учасник кримінального процесу. В цьому сенсі зміст показань потерпілої особи характеризується як відомостями про фактичні дані про обставини події злочину, так і доводами та припущеннями і заявленими клопотаннями, які підлягають перевірці особами, що провадять досудове розслідування, прокурором та суддею і судом при розгляді справи в суді. Потрібно мати на увазі, що давати показання — право, а не обов'язок потерпілого. Якщо потерпілий погодився давати показання, він зобов'язаний говорити правду. За дачу потерпілим свідомо неправдивих показань за ст. 384 КК України передбачено кримінальну відповідальність.

Показання потерпілого підлягають ретельній перевірці та оцінці з урахуванням усіх особливостей такого джерела доказів і властивостей потерпілого та всіх обставин у справі. Обвинувачення не може ґрунтуватися на суперечливих показаннях потерпілого, які могли бути також наслідком помилкового сприйняття потерпілим подій і фактів, або на даних, джерело яких невідоме (ч. 2 ст. 72 КПК).

Показання підозрюваного та обвинуваченого. Переважна більшість вчених традиційно між цими видами джерел доказів знаходить більше спільних рис, ніж відмінностей, і тому їх заведено розглядати разом. Вони є найбільш інформованими про обставини події злочину й особисто зацікавленими особами у вирішенні справи, оскільки їм безпосередньо загрожує кримінальна і цивільно-правова відповідальність і якраз такими їхніми особливостями визначається їхня позиція як активних учасників кримінального процесу.

Згідно з чинним кримінально-процесуальним законодавством (ст. 43, 43-1, 132, 142, 223, 263 і 334 КПК), підозрюваному,

обвинуваченому, підсудному, засудженому мають бути роз'яснені їхні права. Зокрема, підозрюваний має право знати, в чому його підозрюють, обвинувачений — в чому його обвинувачують, підсудний — за якою статтею КК йому пред'явлено обвинувачення, а засуджений — у вчиненні якого злочину його визнано винним.

Підозрюваний і обвинувачений (далі матиметься на увазі й підсудний), виходячи з фундаментальних, універсальних прав людини, визначених Основним Законом України, під час провадження кримінальної справи вважаються невинуватими і, як і кожний громадянин, мають право на повагу їх гідності і честі.

Під показаннями підозрюваного розуміють повідомлення фізичної особи, зроблені нею під час її допиту або на очній ставці, щодо відомостей, що стосуються предмета доказування у справі, яка була затримана за підозрінням у вчиненні злочину або до неї застосовано запобіжний захід до винесення постанови про притягнення її як обвинуваченої (ст. 43-1 КПК України).

Підозрюваного допитують про обставини, які стали підставою для його затримання чи застосування відповідного запобіжного заходу, або з приводу інших обставин, які стали йому відомі (ст. 73 КПК).

Це стосується й обвинуваченого (тут мається на увазі і підсудний), якого допитують тільки за умови, що стосовно цієї особи зібрано достатньо доказів того, що вона вчинила інкримінований їй злочин і їй винесена постанова особою, що здійснює провадження досудового слідства, про притягнення її як обвинуваченої або постанова судді чи ухвала суду про призначення справи до судового розгляду, у зв'язку з чим проти неї від імені держави офіційно розпочато кримінальне переслідування (ст. 131, ч. 1 ст. 43, ч. 1 ст. 245, ч. 1 ст. 251, ч. 1 і 2 ст. 430 КПК).

Обвинувачений має право давати показання як з приводу пред'явленого йому обвинувачення, так і з приводу всіх інших відомих йому обставин і доказів, що стосуються предмета доказування у справі (ч. 1 ст. 74 КПК).

За відмову давати показання і відповідати на запитання підозрюваний і обвинувачений відповідальності не несуть, оскільки це не їх обов'язок, а виключне процесуальне право, яке впливає з положень конституційного принципу їх права на захист і яким вони захищаються від підозри та пред'явленого обвину-

вачення. Виходячи з цього кримінально-процесуальним законом (ч. 3 ст. 22 КПК) категорично заборонено домагатися від допитуваних осіб показань шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів. Так, у п. 7 постанови Пленуму Верховного Суду України № 12 “Про застосування судами України кримінально-процесуального законодавства, що регулює повернення справ на додаткове розслідування” вимагається, щоб суди звертали особливу увагу на перевірку заяв і на недозволені методи слідства та інші порушення законності, які могли спричинити самообмову чи дачу інших неправдивих показань [63].

Показання підозрюваного й обвинуваченого за стосунком до предмета доказування у справі поділяються на такі, де вони повністю або частково визнають або заперечують інкриміновані їм злочини, і на самообмову, обмову та алібі.

Самообмовою є такий вид показань підозрюваного чи обвинуваченого, де вони зізнаються у вчиненні злочину, якого насправді не вчиняли, або, незважаючи на те, що злочин був вчинений у співучасті, беруть всю вину за вчинений злочин лише на себе, або перебільшують свою роль у вчиненні злочину. Слідча і судова практика знає багато прикладів мотивів самообмови. Так, самообмова може бути зумовлена і вимушена незаконними методами осіб, що здійснюють провадження досудового розслідування, або намаганням вигородити інших осіб, або бути способом ухилення від слідства та суду в місцях позбавлення волі, коли підозрюваного чи обвинуваченого розшукують за тяжчий злочин.

Обмовою є така різновидність показань підозрюваного чи обвинуваченого, коли вони повідомляють неправдиві відомості про те, що інкримінований їм злочин вчинили інші особи. Мотиви такої обмови можуть бути різні. Обмова може бути викликана почуттям помсти, заздрощів, бажанням уникнути кримінальної відповідальності або применшити свою вину або наслідком незаконних методів з боку співробітників органів дізнання та осіб, що провадять досудове розслідування.

Алібі — це твердження підозрюваного та обвинуваченого про те, що вони фізично не могли бути виконавцями злочину, оскільки в період вчинення злочину перебували в іншому місці. Алібі як прямий доказ про свідчення невинуватості підозрюваного і обвинуваченого, виходячи із засади публічності та поло-

жень про тягар доказування, доказується особами та державними органами, що провадять кримінальну справу. Водночас підозрюваний і обвинувачений та їх захисник також мають можливість подавати докази на підтвердження алібі. Якщо внаслідок доказування заява підозрюваного, обвинуваченого не була спростована, то кримінальна справа підлягає закриттю з реабілітуючих підстав.

У деяких випадках підозрювані й обвинувачені відмовляються від своїх попередніх показань або суттєво їх змінюють. Або, навпаки, спочатку не визнають своєї причетності до вчиненого злочину, а потім дають детальні і розгорнуті показання. Так, переважно підсудні під час судового слідства відмовляються від тих показань, що давали на попередніх стадіях, інколи мотивуючи це тим, що вони були змушені їх дати внаслідок незаконного тиску з боку представників органів дізнання чи досудового розслідування. Такі суперечності в їх показаннях не є свідченням недоброякісності показань підозрюваного чи обвинуваченого і не можуть бути підставою для надання переваги тому чи іншому показанню. Всі показання підозрюваного і обвинуваченого повинні піддаватися дослідженню шляхом аналізу, зіставлення як самі, так і в сукупності з іншими доказами, ретельно перевірятися виходячи з особливостей правового статусу цих учасників процесу, практики розкриття і розслідування злочинів для з'ясування мотивів і причин їх зміни, усунення суперечностей та встановлення істини у справі.

Висновок експерта — це письмове повідомлення спеціаліста, обізнаного в певній галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, який у визначеному законом порядку призначений експертом, відомості про фактичні дані і висновки, отримані на підставі зібраних фактичних даних та відомостей у кримінальній справі і при вирішенні спеціальних питань за постановою осіб, що здійснюють досудове розслідування, прокурора, судді та ухвалою суду.

За ст. 1 Закону України “Про судову експертизу” судова експертиза — це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об’єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду [50].

Відрізняють такі *процесуальні види експертизи: одноособову, комісійну, первинну, додаткову і повторну.*

Експертиза проводиться переважно одноособово експертом. У разі необхідності у справі можуть призначатися декілька експертів, які дають спільний висновок. Якщо вони не дійшли спільного висновку, то кожен з них, відповідно до ч. 3 ст. 75 КПК, складає свій висновок окремо. Так, судово-психіатрична експертиза завжди є комісійною, тому що її провадять у складі не менш як трьох експертів-психіатрів. Комісійна експертиза, що провадиться спеціалістами з різних галузей знань, називається комплексною.

Під первинною експертизою розуміють таку, коли об'єкт досліджується вперше. Якщо висновок експерта характеризуватиметься неповнотою чи неясністю, може бути призначена додаткова експертиза (ч. 5 ст. 75 КПК).

Якщо висновок експерта характеризуватиметься необґрунтованістю висновків, які суперечать фактичним даним справи, внаслідок чого з'являються сумніви в правильності висновків, може виникати необхідність призначення повторної експертизи, яка доручається вже іншому експерту або іншим експертам (ч. 6 ст. 75 КПК).

Правовими підставами для проведення експертизи є наявність винесеної постанови про порушення кримінальної справи, а також постанова про призначення експертизи.

Підставою для призначення експертизи є необхідність наукових, технічних та інших спеціальних знань для вирішення певних питань при провадженні у справі (ч. 1 ст. 75 КПК).

Доцільність призначення тієї чи іншої експертизи вирішується виходячи з конкретних обставин справи на розсуд слідчого, прокурора, судді чи суду. Але в деяких випадках, визначених чинним КПК, передбачається обов'язкове призначення експертизи:

- для встановлення причини смерті;
- для встановлення тяжкості й характеру тілесних ушкоджень;
- для встановлення психічного стану підозрюваного, обвинуваченого за наявності у справі фактичних підстав, що викликають сумнів щодо його осудності;

- для встановлення статевої зрілості потерпілої у справах про статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 КК);
- для встановлення віку підозрюваного або обвинуваченого, якщо це має значення для вирішення питання про притягнення його до кримінальної відповідальності, якщо про це немає відповідних документів і можливостей їх одержати (ст. 76 КПК).

У разі непризначення в зазначених випадках експертизи кримінальна справа може бути повернена на додаткове розслідування, а вирок може бути скасований через суттєву неповноту проведеного досудового розслідування чи судового слідства.

Особливості висновку експерта як виду джерела доказу:

- суб'єктом такого письмового повідомлення є виключно спеціаліст, який є достатньо компетентний, досвідчений (від лат. *expertus* — досвідчений) у відповідній галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла. Експертом його призначають за дорученням осіб, що провадять досудове розслідування, прокурора, судді або суду. Для забезпечення об'єктивності і безсторонності функції експерта експертизу не можуть виконувати особи, які заінтересовані у вирішенні справи, якщо вони є родичами сторін, інших осіб, які беруть участь у справі, їх представників, або внаслідок іншої залежності від сторін (ст. 75 КПК);
- діяльність як наукове та безпосереднє дослідження експерта, яка здійснюється на вимогу осіб, що провадять досудове розслідування, прокурора, судді і суду, з дотриманням визначеного процесуального порядку, спирається на зібрані у справі докази і спрямована на вирішення спеціальних питань шляхом формування щодо них письмових мотивованих висновків, визнається експертизою;
- у своєму висновку експерт повідомляє фактичні дані, які є підсумком проведеного ним дослідження речових джерел та інших матеріальних об'єктів.

Структурно висновок експерта складається з вступної, описової і резолютивної частин.

У вступній частині зазначається, коли, ким, де, за дорученням кого проведено експертизу, хто був присутній при її проведенні, які питання були поставлені перед експертом і які матеріали були використані під час дослідження.

В описовій частині висновку йдеться про процес і методику дослідження, а також про виявлені специфічні ознаки відповідних обставин, наукові положення, на які спирався експерт.

У резолютивній частині формулюються висновки експерта щодо кожного питання, які були поставлені перед ним для вирішення.

Експерт дає висновок від свого імені і несе за нього особисту відповідальність.

Потрібно враховувати ту особливість експертизи, що на відміну від інших процесуальних дій, які є способами доказування, вона здійснюється поза межами фізичної присутності учасників, що провадять кримінально-процесуальну діяльність, змістом якої є доказування. Виходячи з цього законодавець встановив таку процесуальну форму призначення і проведення експертизи, яка в сукупності з іншими складовими утворює систему процесуальних гарантій, дотримання якої повинно забезпечувати повне, об'єктивне та науково обґрунтоване дослідження і встановлення відповідних фактів експертом. Водночас можливість повно і всебічно перевірити й оцінити такий висновок мають і особи, і органи, які провадять досудове і судове розслідування.

Норми кримінально-процесуального права поряд з регулюванням порядку здійснення експертизи визначають також взаємні права та обов'язки учасників, що провадять кримінальну справу, та інших учасників процесу, з одного боку, а з іншого — експерта у зв'язку з проведенням ним досліджень.

Доказовим змістом експертного висновку є відомості про досліджувані ним матеріальні явища, їхні суттєві ознаки, властивості і зв'язки, а також висновки експерта, які своїм змістом відповідають на поставлені питання для вирішення експертом. Така сукупність інформації становить зміст поняття стосовно відомостей про фактичні дані. Висновок експерта повинен бути не припущенням, а сформований у категоричній формі, бо тільки в такій формі встановлюються нові фактичні дані. Ймовірний висновок експерта не може бути покладений в основу вироку.

Висновок експерта для осіб, що провадять досудове розслідування, прокурора, судді, суду під час розгляду ними справи в суді не є обов'язковим і підлягає оцінці, як інші докази, виходячи з вимог ст. 67 КПК. Перевірці та оцінці підлягають не тільки висновки експерта, а й вступна та описова частини висновку

експерта. Це дає можливість учасникам кримінально-процесуального доказування правильно оцінити кваліфікованість, обґрунтованість та повноту відповідей експерта і визначити їх придатність для встановлення обставин, які стосуються предмета доказування у справі. Незгода з висновком експерта повинна бути мотивована шляхом постановлення обґрунтованого і мотивованого процесуального рішення (ч. 4 ст. 75 КПК). З метою забезпечення перевірки та оцінки висновку експерта чинним КПК (ст. 201 і 311) особам, що провадять досудове розслідування, судді чи суду при розгляді справи надається можливість допитати експерта для одержання роз'яснення або доповнення до його висновку. Таки показання експерта не є самостійним видом джерела доказу.

Завдяки такому підходу посилюється увага до такого специфічного виду джерела доказу, який містить інформацію, зумовлену спеціальними, науковими знаннями.

Виходячи з цих міркувань Пленум Верховного Суду України в п. 3 і 13 постанови “Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах” звертає увагу на те, що при дослідженні висновку експерта суди повинні виходити з того, що, згідно зі ст. 67 КПК, висновок експерта не має наперед встановленої сили та переваги над іншими джерелами доказів і підлягає перевірці й оцінці на внутрішнє переконання суду, яке має ґрунтуватися на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи в сукупності. Не слід віддавати перевагу висновку експерта лише тому, що експертизу проведено комісією, повторно, експертом авторитетної установи або тим, який має більший досвід експертної роботи тощо [67].

Речові докази — це реальні об'єкти матеріального світу, які мають стосунок до предмета доказування, через те що були знаряддями вчинення злочину, або були предметом злочинних дій, або гроші, цінності та інші речі, нажиті злочинним шляхом, які зберегли на собі сліди злочину і у зв'язку з цим були отримані і приєднані до справи у визначеному процесуальному порядку і в такому значенні вони є засобами доказування фактів і обставин, що стосуються предмета доказування у кримінальній справі (ст. 78 КПК).

Термін “речові докази”, на думку багатьох вчених, є дуже невдалим та алогічним і його вживання в теорії і практиці кримі-

нального процесу зумовлено історичною традицією [105, с. 15–16; 126, с. 5–6]. З цього погляду більш прийнятною є позиція М. М. Михеєнка, який пропонує термін “речові докази” замінити терміном “предмети” як джерела доказів [126, с. 15–16, 92–96].

Для речового джерела доказів властиві такі ознаки:

- носієм фактичної інформації, що стосується предмета доказування, є матеріальний об’єкт, який існує у справжньому вигляді і може сприйматися візуальним шляхом або зміст якого може бути пізнаний за допомогою експертизи. Отже, у процесуальному значенні джерелом доказу є не сама річ, а її властивості — фактичні дані, що мають значення для справи. За чинним КПК України ними є: предмети, які слугували знаряддям вчинення злочину (наприклад, холодна та вогнепальна зброя, інструменти, що слугували для злому чи відкриття вхідних дверей при проникненні в житло з метою крадіжки тощо); предмети, які зберегли на собі сліди вчиненого злочину (наприклад, сліди підозрюваної особи, виявлені на предметах потерпілого, що були в житлі, або відбитки підозрюваної особи на холодній та вогнепальній зброї); матеріальні об’єкти, що слугували предметом злочинного посягання (наприклад, предмети одягу, книги тощо); гроші, валюта, цінності, які нажиті злочинним шляхом; інші предмети, які можуть слугувати засобом виявлення злочину або з’ясування будь-якої обставини, що охоплюється предметом доказування в кримінальній справі;
- змістом фактичної інформації, яка міститься в цьому джерелі і визначається функціональними властивостями самого предмета (наприклад, ніж, пістолет з ознаками, які характеризують їх як холодну або вогнепальну зброю) або певною його значимістю, що зумовлюється його залежністю від справи (наприклад, Г. Писаранко на другий день після відбуття покарання, в нічний час у магазині, що розташований у хуторі Хом’яки, вчинив крадіжку, де на місці злочину загубив свої документи — паспорт та довідку про звільнення з місць позбавлення волі), або тим, що на ньому залишилися матеріальні сліди, які стали наслідком

вчиненого злочину (сліди підчистки та підробки на паспорті або бухгалтерських документах);

- зазначені матеріальні об'єкти набувають сили джерела доказу лише тоді, коли вони були виявлені, досліджені, процесуально закріплені, вилучені або подані та оглянуті і долучені до кримінальної справи відповідно до порядку, визначеного чинним КПК України.

Багато непорозумінь у практиці кримінального судочинства викликають випадки необґрунтованого і помилкового визнання речовими доказами транспортних засобів, які були використані у їх функціональному призначенні. Транспортний засіб може бути визнаний речовим доказом тільки тоді, коли він безпосередньо використовувався як знаряддя злочину при вчиненні дій, що охоплюються об'єктивною стороною відповідного складу злочину.

Немає єдиного підходу щодо визначення процесуального статусу отриманих зразків для порівняльного дослідження.

Так, Т. В. Варфоломеева зараховує їх до самостійних засобів доказування, через те що їх отримання передбачено в чинному КПК і розглядається законом як самостійна слідча та судова дія [74, с. 646–647].

Проте переважна більшість вчених виходячи з правової і гносеологічної природи речових доказів, які передбачають наявність тісного зв'язку між ними та обставинами, що підлягають доказуванню, виключають такий зв'язок для зразків для порівняльного дослідження і у зв'язку з цим не зараховують їх до речових доказів [105, с. 15–16, 92–96].

Ф. Н. Фаткулін виходячи з того, що суттєвою ознакою речового джерела доказу є його незамінність, що зумовлюється матеріальною природою такого джерела і характером змісту його інформації, яку нічим неможливо замінити, вважає, що зроблені копії цього джерела чи зліпок сліду, що зберігся на ньому, не слід зараховувати до речових джерел доказів, вважаючи їх складовою протоколів слідчих та судових дій, які надають їм наочності і доповнення до відомостей про матеріальні об'єкти, копіями яких вони є [131, с. 146–147].

Т. В. Варфоломеева обґрунтовано і правильно зазначає: що стосується первинних речових доказів, то доказом потрібно вважати фактичну інформацію про суттєві для справи обставини,

яку вдалося встановити при ознайомленні з предметом. А сам предмет (чи слід) є джерелом доказу. Таке розуміння джерела і фактичних даних стосується і похідних речових доказів з врахуванням того, що в цьому разі джерело відомостей має похідний характер, оскільки першоджерелом є первинний речовий доказ [73, с. 13–14].

Такої позиції дотримуються також М. М. Михеєнко [105, с. 15–16, 92–96] і М. О. Селіванов, вважаючи, що скульптурні моделі об'ємних слідів і відбитків поверхневих слідів є похідними речовими доказами [115, с. 14].

Кримінально-процесуальне законодавство встановлює спеціальний порядок зберігання, огляду, дослідження та повернення речових доказів. Так, речові докази мають бути уважно і ретельно оглянуті, за можливості із застосуванням відеозапису або принаймні мають бути сфотографовані й докладно описані в протоколі огляду або судового засідання і приєднані до справи відповідно до процесуального рішення особи, що здійснює провадження справи.

Огляд предметів і документів, вилучених під час огляду місця події, виїмки або обшуку, особа, яка провадить кримінальний процес, здійснює на місці вчинення цих процесуальних дій, а в разі неможливості — за місцем провадження у справі (ч. 5 ст. 191 КПК).

Речові докази зберігаються разом із справою. Документи, листи та інші записи, що приєднані до справи як речові докази, повинні зберігатися в конвертах, вкладених між чистими аркушами паперу. Конверти опечатують, нумерують як аркуш справи і підшивають у справу. Документи — речові докази повинні зберігатися весь час у справі, а заінтересованим особам, підприємствам, установам чи організаціям за їх клопотанням видаються копії цих документів (ч. 1 і 2 ст. 80 КПК). Громіздкі предмети зберігаються в органах досудового розслідування чи суду або передаються на зберігання відповідному підприємству, організації чи установі. При передачі справи від одного слідчого до іншого або від одного органу досудового розслідування до іншого, або направленні справи до прокурора чи суду, або направленні її від одного суду до іншого речові докази передаються разом із справою.

Речові докази, які можуть швидко зіпсуватися і які не можуть бути повернені володільцеві, негайно здаються відповід-

ним державним або кооперативним організаціям для реалізації. Коли потім виникне необхідність повернути речові докази, то організації, які їх одержали, повертають взамін такі самі речі або сплачують їх вартість за державними цінами, що існують у момент повернення (ч. 4 ст. 80 КПК).

Вироби з дорогоцінних металів, з дорогоцінним камінням, лом дорогоцінних металів або окремо дорогоцінне каміння, монети з дорогоцінних металів, цінні папери (облігації, чеки, акредитиви, сертифікати тощо), які були вилучені під час провадження досудового розслідування, після їх огляду та експертного дослідження на підставі відповідної постанови особи, що провадить досудове розслідування, та відповідно до вимог спеціальних відомчих нормативних актів здаються на зберігання до установи банку.

Грошові суми, валюта, вилучені під час провадження досудового розслідування, після їх ретельного огляду можуть вноситися на депозитний рахунок органу, який його вилучив, або можуть бути передані для зберігання до установи банку.

Історичні цінності, антикваріат, які потребують особливих умов зберігання, як правило, передаються для зберігання в музеї, картинні галереї.

У відповідних випадках і в разі відсутності загрози інтересам успішного провадження справи, до її вирішення по суті, речові докази можуть бути повернені їх власникам (ст. 79 КПК).

Для зберігання речових доказів в органах прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки України, слідчих підрозділах податкової міліції та судах відповідно до відомчих наказів передбачено спеціально обладнані приміщення, книга обліку руху речових доказів, цінностей та іншого майна і відповідальна за це особа.

У разі виникнення спору про право власності на предмети, які є речовими доказами, вони зберігаються, доки набере законної сили рішення суду, винесене у цьому спорі в порядку цивільного судочинства (ч. 3 ст. 80 КПК).

Питання про речові докази вирішуються вирокком, ухвалою чи постановою суду або постановою органів досудового розслідування, прокурора про закриття справи, при цьому:

- знаряддя злочину, що належить обвинуваченому, конфіскуються;

- речі, вилучені з обігу, передаються відповідним установам або знищуються;
- речі, які не мають жодної цінності і не можуть бути використані, знищуються, а у випадках, коли заінтересовані особи просять про це, можуть бути передані їм;
- гроші, цінності та інші речі, нажиті злочинним шляхом, передаються в дохід держави;
- гроші, цінності та інші речі, які були об'єктом злочинних дій, повертаються їх законним володільцям, а якщо їх не встановлено, то ці гроші, цінності та речі переходять у власність держави.

Спір про належність речей, що підлягають поверненню, вирішується в порядку цивільного судочинства (ст. 81 КПК).

Протоколи слідчих і судових дій є джерелом доказів у тому розумінні, що вони виступають письмовими кримінально-процесуальними актами (документами) з додатками, складеними і оформленими у визначеному чинним КПК порядку за наслідками процесуальної дії, зміст яких відображає підтвердження обставин і фактів, що мають значення для вирішення справи по суті.

Складання протоколів є обов'язковим при провадженні слідчих дій, під час досудового розслідування, в судових засіданнях суду першої інстанції та апеляційного суду. Відсутність у справі протоколу судового засідання є підставою для скасування вироку (п. 10 ч. 2 ст. 370 КПК).

Застосування допоміжних способів фіксації у вигляді відео та звукозапису, кінозйомки, фотографування, планів та схем має бути засвідчене у протоколі слідчих дій чи судового засідання і додається до протоколу для пояснення його змісту.

Протоколи слідчих і судових дій можуть вважатися джерелами доказів за таких умов:

- носієм інформації у справі виступає процесуальний акт (протокол);
- протокол складається і оформлюється у визначеному КПК порядку безпосередньо особами, що провадять досудове розслідування, прокурором, суддею чи судом під час судового засідання;
- змістом інформації протоколу є конкретні відомості, що закріплені з дотриманням процесуальних гарантій і відоб-

ражають реальні факти і обставини, які доступні безпосередньому спостереженню і чуттєвому сприйняттю учасниками відповідної слідчої чи судової дії. При цьому зміст протоколу, з одного боку, відображає фактичні відомості, що стосуються предмета доказування у справі, а з другого — відображає саму процедуру, порядок отримання цих фактичних даних і тим самим забезпечується достовірність отримання фактичних даних;

- є основним засобом фіксації факту, перебігу, змісту і результатів проведення слідчих і судових дій, які безпосередньо спрямовані на збирання (формування) та перевірку доказів і їхніх джерел;
- виключають порушення вимог КПК, які призводять до утворення прогалин і неточностей у протоколах слідчих дій і протоколах судових засідань і викликають сумнів щодо достовірності встановлених фактів та обставин і в цілому призводять до непридатності такого джерела доказу.

Виходячи з цих положень кримінально-процесуальне законодавство України до джерел доказів обґрунтовано зараховує лише протоколи слідчих та судових дій, складені й оформлені у порядку, передбаченому КПК, визначаючи їх носіями інформації щодо цих дій, на яких за допомогою технічних засобів зафіксовано процесуальні дії, оскільки в них підтверджуються обставини і факти, що мають значення для вирішення справи. Законодавець не вдається до переліку цих протоколів, а окреслює лише вимоги, які він висуває до протоколів як джерел доказів (ст. 82 КПК).

За законом “Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України” від 21 червня 2001 р. № 2535-III ч. 2 ст. 65 КПК доповнено нормою, відповідно до якої протоколи, складені уповноваженими органами, з відповідними додатками при провадженні оперативно-розшукових заходів визнаються доказами, якщо вони складені та оформлені за нормами КПК і містять фактичні дані, що мають значення у кримінальній справі.

Водночас кримінально-процесуальне законодавство Росії (ст. 87 КПК РФ) прямо визначає, що до джерел доказів потрібно зараховувати протоколи огляду, освідування, виїмки, обшуку, затримання, пред’явлення для впізнання, слідчий експеримент,

виключаючи при цьому з означеного переліку протоколи таких слідчих дій, як допит потерпілого, допит свідка, допит підозрюваного, допит обвинуваченого та очна ставка.

Враховуючи зазначені вимоги, протоколи допитів потерпілого, свідка, підозрюваного, обвинуваченого та очної ставки є засобами фіксації, а джерелами доказів є показання зазначених учасників процесу.

Протоколи слідчої дії повинні відповідати вимогам ст. 85 КПК України, яка передбачає всі необхідні реквізити: місце і дату його складання; посаду і прізвища осіб, які провадять слідчу дію; прізвища осіб, які брали участь у проведенні слідчої дії, адреси цих осіб; роз'яснення їхніх прав та обов'язків; зміст проведеної слідчої дії, час її початку і закінчення; всі істотні для справи обставини, виявлені при виконанні певної слідчої дії. З метою нерозголошення даних про особу, щодо якої застосовано заходи безпеки, у протоколах слідчих дій, передбачених ст. 95, 96, 107, 145, 170, 171, 173 і 176 КПК, обмежуються відомості про цю особу в порядку, передбаченому ст. 52-3 КПК. При цьому повторний протокол допиту містить мінімум цих реквізитів, тому що вони були вказані в протоколі початкового допиту.

Протокол зачитується всім особам, які брали участь у проведенні слідчої дії, при цьому їм роз'яснюється їх право робити зауваження. Зазначені особи можуть ознайомитися з протоколом особисто.

Вставки і поправки повинні бути застережені в протоколі перед підписами.

Протокол підписують: особа, яка провадила слідчу дію; допитана особа; перекладач, поняті, якщо вони були присутні, та інші особи, які були присутні або брали участь у проведенні цієї дії.

Якщо особа, яка брала участь у проведенні слідчої дії, відмовиться підписувати протокол, то це зазначається у протоколі й підтверджується підписом особи, яка провадила слідчу дію.

Протокол судового засідання є важливим джерелом доказів. У суді першої та апеляційної інстанції його веде секретар судового засідання. У протоколі зазначаються: місце та час початку і закінчення судового засідання; назва і склад суду; справа, яка розглядалася; секретар; сторони; особи, які не з'явилися в судове засідання, та причини їх неявки; дані про особу під-

судного; дані про час одержання підсудним копії обвинувального висновку; дані про роз'яснення підсудному та іншим учасникам судового розгляду їхніх прав і обов'язків; ухвали і постанови суду, прийняті без видалення до нарадчої кімнати; всі розпорядження головуючого і дії суду в тому порядку, в якому вони відбувалися; всі клопотання і заяви учасників судового розгляду; докладний зміст записаних від першої особи показань підсудного, потерпілого, свідків, пояснень спеціалістів, відповідей експерта на усні запитання; послідовність і короткий зміст судових дебатів; короткий зміст останнього слова підсудного; проголошення вироку та роз'яснення порядку і строку його оскарження.

Протокол судового засідання підписують головуючий і секретар судового засідання, які несуть відповідальність за належне його складання. Протокол повинен бути виготовлений не пізніше семи діб з дня закінчення судового розгляду справи, про що повідомляються учасники судового розгляду кримінальної справи (ст. 85–87 КПК України).

В юридичній літературі є дискусійним питання щодо доказової природи таких додатків до протоколів слідчих і судових дій, як фотознімки, матеріали звукозапису, відеозапису, кінозйомки, плани, схеми.

Так, М. О. Селіванов вважає їх документами [115, с. 5–8]. Ф. М. Фаткулін вважає, що вони слугують для пояснення та наочного освоєння протоколу [131, с. 146–147]. В цьому дискусійному питанні більш слухними є позиції В. Я. Дорохова [87] і М. М. Михеєнка [105, с. 15–16, 92–96], які вважають такі додатки складовою протоколів слідчих і судових дій.

Документи є джерелом доказів, якщо в них викладено або засвідчено обставини, які мають значення для справи. У тих випадках, коли документи були знаряддям вчинення злочину, зберегли на собі сліди злочину або були об'єктом злочинних дій, вони є речовими доказами (ст. 83 КПК).

У ст. 65 КПК України поряд з такими кримінально-процесуальними документами, як протоколи слідчих і судових дій та протоколи з відповідними додатками, складеними уповноваженими органами за результатами оперативно-розшукових заходів, законодавець окремо виділив і такий вид джерела

доказів, як “інші документи”. Доказове і стилістичне смислове навантаження такого терміна не збігається з терміном “кримінально-процесуальні акти”, у зв’язку з чим, незважаючи на назву ст. 83 КПК України “Документи”, якраз у цій нормі й дається загальне поняття цього виду джерела доказів.

Враховуючи те, що в законодавець має достатнє уявлення про сучасні матеріальні носії, способи викладання, зберігання, перетворення і передачі інформації, він у цій нормі веде мову про документи як джерела доказів, а не про письмові документи, як у цивільно-процесуальному законодавстві України (ст. 64 ЦПК. Письмові докази).

У зв’язку з таким законодавчим тлумаченням поняття документа в теорії кримінально-процесуального права з цього питання тривають дискусії.

Так, Б. І. Пінхасов під документом розуміє матеріальний об’єкт як носій відомостей про події і факти, які викладені за допомогою письмових та інших знаків, що однозначно передають людську думку, або які закріплені і відтворюються за допомогою технічних засобів у вигляді зображення чи усної мови [110, с. 5–7]. У свою чергу, В. Я. Дорохов [87] і В. К. Лисиченко [101, с. 12–13] вважають, що звукозапис, фотознімки, кіноплівки, статті, книги не є документами. М. М. Михеєнко звертає увагу на те, що документами поряд з традиційними документами є також матеріали фото- і кінозйомки, відеозапису, звукозапису, рисунки, карти, креслення, схеми і що такий погляд на документи дістає дедалі більшу підтримку [105, с. 15–16, 92–96].

Прикладом сказаного є запропоноване у ст. 157 розділу IV модельного Кримінально-процесуального кодексу для держав СНД, прийнятого в 2000 р. на сьомому пленарному засіданні Міжпарламентської асамблеї держав СНД, поняття документа як джерела доказів у кримінальному процесі. У ньому під документом розуміється будь-який запис на матеріальному об’єкті, виконаний за допомогою відповідних символів і призначений для збереження, перетворення, передачі, засвідчення відомостей, які можуть стосуватися предмета доказування у справі.

З огляду на викладене документ як самостійне джерело доказів характеризується такими ознаками:

- він є завжди матеріальним об'єктом;
- його змістом є відомості про події та факти, що стосуються предмета доказування і слугують для вирішення кримінальної справи по суті;
- зміст документа зафіксовано, виконано таким способом, що він дає людині реальну можливість однозначно їх відтворювати, передавати і тлумачити за допомогою технічних засобів або усної мови;
- відомості засвідчуються чи описуються органами або особами, від яких документ виходить, у межах їх службової компетенції або, якщо документ виходить від громадянина, то відповідно до меж його повноважень і фактичної поінформованості;
- він має бути одержаний у передбаченому кримінально-процесуальному порядку і доданий до справи відповідним процесуальним рішенням уповноваженими на це особами, що провадять досудове розслідування, суддею чи судом.

За характером виникнення документи поділяють на дві групи:

- *офіційні*, що надходять з відповідних підприємств, організацій та установ і повинні відповідати певним вимогам і мати відповідні реквізити;
- *неофіційні* (особисті), наприклад, листи, телеграми, записки, записні книжки, щоденники, рукописи, листівки тощо.

Такі документи можуть бути джерелами доказів у тому випадку, коли встановлено їх власника і джерело походження.

За способом фіксації відомостей документи поділяються на *письмові* та *електронні*. До письмових належать, наприклад, характеристики, довідки, особисті щоденники тощо. А електронні характеризуються тим, що, відповідно до ч. 1 ст. 5 Закону України від 22 травня 2003 р. “Про електронні документи та електронний документообіг”, інформація, зафіксована у вигляді електронних даних, повинна мати обов’язкові реквізити документа.

5.4. СПОСОБИ ЗБИРАННЯ, ПЕРЕВІРКИ Й ОЦІНКИ ДОКАЗІВ ТА ЇХНІХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ

Збирання (формування) доказів та їхніх джерел є органічною складовою процесу доказування. М. М. Михеєнко розглядає збирання (формування) доказів та їхніх джерел через виявлення і розшук матеріальних та ідеальних слідів злочину або іншої події як доказової інформації, її розгляд, процесуальне закріплення і попередню оцінку доказів та їхніх джерел [106, с. 115–137].

Фіксація доказів здійснюється у визначених кримінально-процесуальним законом таких формах, як складання протоколу, що є основним способом фіксації, винесення процесуального рішення про приєднання доказів до справ, фотографування, застосування відеозапису та інших технічних засобів, складання планів і схем тощо.

Завданням фіксації доказів є як формування доказів, так і їх вилучення, а в цілому — забезпечення зберігання доказів для подальшого дослідження, оцінки та, відповідно, використання в доказуванні.

Особи, що провадять досудове розслідування, прокурор, суддя і суд під час провадження справи в суді за чинним кримінально-процесуальним законодавством наділені можливостями застосовувати різні способи збирання доказів. З таких способів виключаються засоби, прийоми і методи, які розробляються наукою криміналістикою для забезпечення потреб щодо протидії злочинам і у зв'язку з цим виступають складовими методики розслідування окремих видів злочинів. Вони співвідносяться з процесуальними діями як частина і ціле, оскільки відіграють допоміжну, службову роль у досягненні мети та здійсненні завдань кримінального судочинства.

Потребує окремого розгляду питання про співвідношення системи гласних і негласних оперативно-розшукових заходів та процесуальних дій. Щодо такого співвідношення існує багато наукових думок, позицій та пропозицій [98, с. 124–125]. У цьому питанні потрібно виходити з того, що незважаючи на спільність загальних завдань щодо протидії злочинності оперативно-розшукова і кримінально-процесуальна діяльність — два різні види державної діяльності, які мають різні методи правового регулювання та способи виконання поставлених завдань. Згідно з

ч. 3 ст. 66, ч. 5 ст. 97 і ч. 3 ст. 114 КПК України, такі оперативно-розшукові заходи за дорученням осіб, що провадять кримінальну справу, можуть здійснюватися оперативними підрозділами органів дізнання в інтересах досягнення мети під час кримінально-процесуального доказування. Але у зв'язку з тим, що вони здійснюються за межами кримінально-процесуальних правовідносин, їхні результати повинні бути допущені в кримінальне судочинство відповідно до вимог процесуального доказування.

Під способами збирання доказів та їх процесуальних джерел, що виступають функціональною складовою системи кримінально-процесуального доказування, розуміють передбачені законом слідчі й судові та інші процесуальні дії, за допомогою яких орган досудового розслідування, прокурор і суд збирають, перевіряють та оцінюють фактичні дані і їхні джерела, а також формують і обґрунтовують висновки у справі.

Так, за ст. 66 КПК особи, що провадять досудове розслідування, прокурор і суд у справах, які перебувають в їх провадженні, наділені правом викликати в порядку, визначеному КПК, будь-яких осіб як свідків і як потерпілих для допиту або як експертів для дачі висновків: вимагати від підприємств, установ, організацій, посадових осіб і громадян пред'явлення предметів і документів, які можуть встановити необхідні в справі фактичні дані; вимагати проведення ревізій, вимагати від банків інформацію, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб у порядку та в обсязі, встановлених Законом України "Про банки і банківську діяльність". Виконання цих вимог є обов'язковим для всіх громадян, підприємств, установ та організацій. У визначених законом випадках у справах, які перебувають в їх провадженні, вони мають право доручити підрозділам, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, провести оперативно-розшукові заходи або використати засоби для отримання фактичних даних, які можуть бути доказами у кримінальній справі.

На відміну від органів кримінального переслідування і правосуддя особи, що здійснюють захист, наділені меншими можливостями щодо збирання доказів. Так, підозрюваний, обвинувачений, його захисник, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач та їхні представники, а також будь-який

громадянин, підприємство, установа чи організація не наділені правом провадження процесуальних дій чи приєднання доказів до справи, вони можуть лише подати докази.

Таким чином, способами збирання доказів та їхніх джерел є слідчі, судові та інші процесуальні дії. Визнаючи, з одного боку, процесуальні дії єдиними способами збирання доказів та їхніх джерел, їх не слід сприймати та зводити виключно до слідчих і судових дій, основне спрямування яких — активне виявлення, закріплення та перевірка доказів та їх джерел уповноваженими на це особами, що провадять кримінальну справу. Вони вважаються основними, ефективними, але не єдиними способами кримінально-процесуального доказування.

Так, кримінально-процесуальним законодавством, поряд зі слідчими та судовими діями, передбачено як способи доказування й інші процесуальні дії:

- відбирання пояснень від окремих громадян чи посадових осіб (ч. 4 ст. 97 КПК);
- витребування необхідних предметів та документів (ч. 4 ст. 97 КПК);
- вимагати від підприємств, установ, організацій, посадових осіб і громадян пред'явлення предметів і документів, які можуть встановити необхідні в справі фактичні дані (ч. 1 ст. 66 КПК);
- вимагати проведення ревізій (ч. 1 ст. 66 КПК);
- вимагати від банків інформацію, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб у порядку та обсязі, встановлених Законом України “Про банки і банківську діяльність” (ч. 1 ст. 66 КПК);
- давати органам дізнання доручення і вказівки про провадження розшукових дій або використати засоби для отримання фактичних даних, які можуть бути доказами у кримінальній справі, та слідчих дій і вимагати від них допомоги при провадженні слідчих дій (ч. 1 ст. 66 і ч. 3 ст. 114 КПК);
- подання доказів (як правило, це стосується предметів і документів) з власної ініціативи учасниками процесу, іншими громадянами, підприємствами, установами, організаціями (як правило, їхніми керівниками) (ч. 1 ст. 66 КПК);

- одержання зразків для експертного дослідження (ст. 199 КПК).

Серед способів збирання доказів і їхніх джерел найбільш поширеними є слідчі і судові дії. У чинному КПК України дано такий вичерпний перелік цієї частини процесуальних дій:

- затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину (ст. 106, 106-1, 115);
- допит підозрюваного (ст. 107);
- допит свідка (ст. 167, 168, 303, 304 і 307);
- допит потерпілого (ст. 171 і 308);
- допит обвинуваченого і підсудного (ст. 143, 300, 438);
- допит експерта (ст. 201 і 311);
- очна ставка (ст. 172, 173, 304);
- ексгумація трупа (ч. 2 ст. 192);
- пред'явлення для впізнання (ст. 174, 175, 309);
- обшук і виїмка (ст. 177–188);
- огляд (ст. 190–192, 313–315);
- освідування (ст. 193);
- відтворення обстановки та обставин події (ст. 194);
- призначення експертизи (ст. 196–203, 310, 312);
- накладення арешту на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку (ст. 187, 187-1).

Закріплення (фіксація) фактичних даних, як і сам порядок здійснення слідчих і судових дій щодо збирання доказів і їх процесуальних джерел, чітко передбачено і врегульовано нормами кримінально-процесуального законодавства і повинно здійснюватися виключно в межах кримінального процесу. У зв'язку з цим неприпустимо змішувати оперативно-розшукову діяльність з кримінально-процесуальною, бо це два різні види спеціальної державної діяльності і їх змішування призведе до проблеми визначення достовірності результатів такої діяльності і порушення визначених кримінально-процесуальним законодавством демократичних принципів. Тому результати оперативно-розшукової діяльності можуть бути допущені і застосовані в кримінальному судочинстві відповідно до вимог кримінально-процесуального доказування. Так, проведення слідчих і судових дій є виключною прерогативою осіб, у провадженні яких перебуває справа. Для оптимізації їх результативності слідчий, прокурор, суддя і суд можуть залучити для участі в цих процесуальних діях від-

повідних спеціалістів, перекладачів, співробітників оперативних підрозділів та інших представників органів дізнання.

Кримінально-процесуальне право недвозначно передбачає і способи закріплення доказів та їхніх джерел і визначає порядок їх закріплення. Так, основним і поширеним процесуальним способом закріплення доказів і їхніх джерел є протокол слідчих дій, а в суді першої інстанції та апеляційному провадженні — протокол судового засідання, а також винесення постанов особами, що провадять досудове розслідування, судді та ухвал суду про приєднання до справи предметів і документів і застосування фото- і кінозйомки, звуко- і відеозапису, виготовлення планів, схем, зліпків і відбитків слідів (ст. 85, 85-1, 85-2, 114 КПК).

Варто мати на увазі, що виготовлені під час провадження слідчої дії матеріали фотозйомок та звуко-, відеозапису і кінозйомок, плани, схеми, зліпки є складовою частиною протоколів слідчих дій, оскільки вони пояснюють їх зміст і в такій якості виступають його додатками (ч. 4 ст. 85 КПК). Водночас у практиці кримінального судочинства вони мають ширше і досить вагомe значення щодо забезпечення достовірності доказів та їхніх джерел, тому М. М. Михеєнко цілком слушно і правильно наголошує на доцільності визнати самостійним джерелом доказів кіно-, фото-, звуко-, відеодокументи, а зліпки й відбитки — похідними речовими доказами [105, с. 15–16, 92–96].

У кримінально-процесуальному законі конкретно вказані науково-технічні засоби, які слугують для закріплення доказів і досить деталізовано регулюють порядок їх застосування, що не зовсім відповідає сучасним можливостям і темпам науково-технічного прогресу. Оскільки в разі застосування непередбаченого кримінально-процесуальним законом науково-технічного засобу щоразу виникатиме проблема щодо допустимості та правомірності застосування того чи іншого нового технічного засобу. У цьому зв'язку М. М. Михеєнко запропонував підтримати сформульовані В. Г. Гончаренком [79, с. 94] загальні положення щодо допустимості використання досягнень науки і техніки в кримінальному судочинстві. До таких загальних положень вони зараховують: їх застосування буде правомірним за умови, якщо це передбачено законом і узгоджуватиметься з його вимогами; коли їх застосовуватимуть спеціально уповноважені на це особи; коли їх застосування визначається їхньою науковою обґрунто-

ваністю, об'єктивністю і достовірністю отриманих при цьому результатів; вони не повинні суперечити етичним нормам, не принижувати гідність особи, щодо якої вони застосовуються, і відповідати вимогам безпеки [105, с. 15–16]. З іншого боку, не слід виключати з чинного кримінально-процесуального законодавства ті норми, які передбачають конкретні технічні засоби фіксації процесуальних дій і визначають загальні умови та порядок їх застосування, бо, як правило, такі конкретні вказівки законодавця є суттєвими для системи процесуальних гарантій щодо дотримання прав та свобод людини і громадянина в межах кримінального судочинства.

Отже, чинним кримінально-процесуальним законодавством передбачено таку сукупність слідчих, судових та інших процесуальних дій, які, слугуючи способами доказування, використовуються особами, що провадять кримінальний процес, і залежно від індивідуальних особливостей та обставин справи дають реальну можливість виконувати завдання кримінального судочинства.

5.5. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ДОКАЗУВАННЯ В ОКРЕМИХ СТАДІЯХ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Кримінально-процесуальне доказування фактично здійснюється на всіх стадіях кримінального процесу і на кожній стадії воно характеризується своїми особливостями, які зумовлюються їх завданнями, колом засобів доказування, колом учасників та їх процесуальною роллю.

Особливості процесу доказування в стадії порушення кримінальної справи полягають у такому: основним завданням цієї стадії є перевірка заяв і повідомлень про злочин з метою встановлення наявності чи відсутності достатності даних, що вказують на ознаки злочину, а також на передбачені у законі обставини, які виключають порушення кримінальної справи, і прийняття на цій основі рішення про порушення чи відмову в порушенні кримінальної справи (ст. 94, 95, 97, 98, 99 КПК).

Завдання цієї стадії відокремлюють її від наступної стадії до судового розслідування і визначають обмеженість таких способів доказування, як слідчі та інші процесуальні дії.

Так, законодавець на стадії порушення кримінальної справи визначає такі *способи доказування*:

- у невідкладних випадках з метою виявлення слідів злочину та інших речових доказів, з'ясування обстановки злочину, а також інших обставин, які мають значення для справи, може бути проведений огляд місця події до порушення кримінальної справи (ч. 1 і ч. 2 ст. 190 КПК);
- з метою запобігти злочину — накладення арешту на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку;
- безпосереднє отримання заяв і повідомлень про злочин та з'явлення з повинною шляхом складання протоколу усної заяви або явки з повинною (ст. 95 і 96 КПК);
- прийняття письмових заяв і повідомлень про вчинені злочини або злочини, що перебувають на стадії підготовки (ст. 95 і 97 КПК);
- отримання пояснень від громадян або посадових осіб (ч. 4 ст. 97 КПК);
- витребування та отримання предметів і документів, що можуть бути доказами;
- прийняття від громадян, підприємств, установ і організацій предметів і документів, що можуть бути доказами (ч. 2 ст. 66 КПК);
- проведення судово-медичного чи медичного освідування;
- проведення ревізій та аудиторських перевірок;
- особи, що провадять цю стадію, вправі давати доручення підрозділам, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, провести оперативно-розшукові заходи, коли необхідно перевірити заяву або повідомлення про злочин чи використати засоби для отримання фактичних даних, які можуть бути доказами у кримінальній справі (ст. 66, 97, 114 КПК).

Перелічені процесуальні дії є способами збирання і перевірки документів і предметів, які за чинним законодавством (ст. 78 і 83 КПК) виступають джерелами доказів, що містять у собі фактичні дані — докази, за допомогою яких встановлюється наявність чи відсутність ознак злочину. Такі докази можуть бути

засобами доказування і в наступних стадіях процесу. Оцінка доказів, їхніх джерел і процесуальних способів доказування здійснюється в комплексі і за загальними правилами, визначеними положеннями ст. 67 КПК. Учасниками процесу, що провадять цю стадію, є посадові особи і державні органи, які здійснюють функцію розгляду заяв і повідомлень про злочини й уповноважені приймати рішення про порушення кримінальної справи або відмовити в цьому.

Отже, можна констатувати, що у стадії порушення кримінальної справи особливості процесуального доказування проявляються через його завдання та елементи, в тому числі домінування в ньому таких способів доказування, як інші процесуальні дії та використання можливостей оперативно-розшукової діяльності.

Стадія досудового розслідування вирішує такі завдання, як всебічне, повне та об'єктивне дослідження обставин справи для забезпечення попередження та розкриття злочину, забезпечення відшкодування збитків фізичним і юридичним особам, що потерпіли від злочину, виявлення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину.

Зазначені завдання визначають особливості кримінально-процесуального доказування, які проявляються в таких діях:

- розгорнуте кримінально-процесуальне доказування шляхом повної реалізації всіх його елементів;
- задіяння всіх наявних способів доказування у формі застосування слідчих та інших процесуальних дій;
- для забезпечення розкриття та розслідування всіх обставин злочину застосовуються тільки притаманні цій стадії такі способи збирання та перевірки доказів і їхніх джерел, як обшук, огляд місця події, виїмка, впізнання, відтворення обстановки і обставин події, затримання підозрюваного, освідування тощо, і широко застосовуються науково-технічні засоби;
- характеризується початком кримінального переслідування (з моменту притягнення особи як обвинуваченого) і вирішення справи по суті, яке здійснює слідчий, і початком захисту від пред'явленого обвинувачення.

Стадія попереднього розгляду справи суддею характеризується тим, що для попередніх стадій кримінального процесу вона

має контрольний характер і вирішує питання щодо юридичних і фактичних підстав для судового розгляду справи, у зв'язку з чим особливості процесу доказування в цій стадії проявляються через реалізацію такого його елемента, як оцінка доказів.

Оцінка доказів та їхніх джерел у цій стадії здійснюється для вирішення суддею чи судом кола питань, які стосуються:

- юридичних і фактичних підстав і передбаченого КПК порядку порушення кримінальної справи, провадження досудового розслідування;
- юридичних і фактичних підстав для закриття чи зупинення справи;
- попередньої оцінки доказів на предмет їх належності, допустимості, достовірності та достатності для розгляду справи в судовому засіданні;
- законності та обґрунтованості притягнення особи як обвинуваченого;
- фактичних і юридичних підстав для зміни, скасування або обрання запобіжного заходу.

У разі з'ясування суддею чи судом, що в стадіях порушення кримінальної справи та досудового розслідування були конкретні факти істотних порушень кримінально-процесуального закону, виявлено односторонність та неповноту доказування, неправильність провадження досудового розслідування, що проявилось в неправильному застосуванні матеріального, кримінально-процесуального закону чи у порушенні визначеного порядку провадження слідчих дій або процесуальних рішень, може бути прийнято одне з таких рішень: закриття справи або повернення її прокуророві для додаткового досудового розслідування.

Судовий розгляд як центральна стадія кримінального процесу характеризується тим, що в ній за участі сторін — суду, що виконує функцію правосуддя, прокурора, який представляє функцію обвинувачення, до якої також належить потерпілий і його представник, цивільний позивач і його представник, та захисту, який ведуть підсудний, його захисник і законний представник, а також цивільний відповідач і його представник, шляхом реалізації всіх засад судочинства повно і всебічно розглядається і вирішується кримінальна справа по суті і здійснюється правосуддя.

Водночас у цій стадії здійснюється розгорнуте кримінально-процесуальне доказування. Це зумовлено тим, що результати доказування, здійсненого на досудовому розслідуванні, мають для суду тільки попередній характер, через те що вони не можуть бути покладені в обґрунтування вироку, якщо вони не перевірені судом у судовому засіданні. З огляду на сказане суд першої інстанції при розгляді справи повинен безпосередньо дослідити докази та їхні джерела шляхом проведення допитів підсудних, потерпілих, свідків, заслухати висновки експертів, оглянути речові докази, оголосити протоколи та інші документи (ст. 257 КПК). Предметом дослідження й оцінки є не тільки ті докази і їхні джерела, що були зібрані під час провадження досудового розслідування, а й ті, що були зібрані з ініціативи суду та за клопотанням сторін шляхом огляду місця події (ст. 315 КПК), допиту експерта в суді (ст. 311 КПК), допиту свідка, потерпілого або підсудного під час судового слідства, пред'явлені для впізнання особа чи предмет (ст. 309 КПК), проведення експертизи в суді (ст. 310 КПК), з метою перевірки й уточнення фактичних даних, одержаних під час досудового розслідування, доручити органу, що провадив досудове розслідування, виконати певні слідчі дії (ст. 315-1 КПК), викликати в судове засідання і допитати нових свідків, призначити експертизу, витребувати документи, приєднати до справи подані учасниками судового розгляду документи й предмети, які можуть бути речовими доказами (ст. 296, 317 і 326 КПК).

Необхідність активного кримінально-процесуального доказування під час судового розгляду справи особливо проявляється під час провадження справ, щодо яких не провадилося досудове розслідування.

Таким чином, під час судового розгляду справи суд зобов'язаний дослідити, тобто перевірити результати досудового розслідування шляхом проведення судових та інших процесуальних дій під час судового слідства і тільки на підставі цього безпосередньо робить висновок про достовірність, достатність доказів, про доведеність інкримінованого злочину і винність чи невинуватість підсудного.

Особливість кримінально-процесуального доказування під час *апеляційного і касаційного провадження кримінальної справи* зумовлюється завданнями цих стадій, що полягають у пере-

вірці обґрунтованості постановлених вироків та інших процесуальних рішень в основному через перевірку та оцінку доказів і їх джерел, що містяться в матеріалах справи. Збирання доказів у цих стадіях передбачено лише такими процесуальними діями, як витребування судом або прийняття від сторін процесу нових матеріалів, якщо вони можуть мати значення для вирішення питання про зміну або скасування вироку. Це стосується офіційних або неофіційних документів (наприклад, письмових висновків спеціалістів, заяв громадян) (ст. 83 КПК). Перевірка доказів та їхніх джерел здійснюється за загальними правилами кримінально-процесуального доказування шляхом аналізу кожного з тих, що був у справі і витребуваний або прийнятий від сторін, та зіставлення з іншими.

Кримінально-процесуальне доказування в *стадії перегляду судових рішень у порядку виключного провадження* за своїм характером аналогічне стадіям порушення кримінальної справи, досудового розслідування, попереднього розгляду справи суддею, судового розгляду та апеляційного провадження.

Процес доказування в *стадії виконання вироку* полягає в тому, що тут єдиним джерелом доказів є офіційні та неофіційні документи. До першої групи належать такі документи, як характеристики, довідки та висновки медичних установ, підприємств, організацій, копії вироків, свідоцтва про народження. До другої групи документів можуть належати заяви засудженого тощо. Зазначені документи подаються до суду прокурором, адміністрацією виправно-трудова установ, органами, які видають виконанням вироків, засудженими, їхніми захисниками, в тому числі витребуються самим судом.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Кримінально-процесуальне доказування і його значення.
2. Поняття та зміст доказового права.
3. Поняття, зміст та завдання теорії доказування.
4. Зміст кримінально-процесуального доказування.
5. Поняття, зміст та значення предмета доказування.
6. В чому полягає розуміння та значення меж та обсягу доказування в кримінальному процесі?

7. Поняття, зміст та завдання збирання (формування) доказів і їхніх джерел.
8. У чому полягає розуміння поняття, змісту та завдань перевірки доказів і їхніх джерел?
9. Поняття та значення оцінки доказів та їхніх джерел.
10. Хто здійснює кримінально-процесуальне доказування?
11. Що є предметом оцінки доказів та їхніх джерел?
12. Правила оцінки доказів та їхніх джерел.
13. Що розуміють під належністю доказів та їхніх джерел?
14. Допустимість доказів та їхніх джерел.
15. Достовірність доказів та їхніх джерел.
16. Достатність доказів та їхніх джерел.
17. Способи збирання, перевірки та оцінки доказів і їхніх джерел.
18. Що треба розуміти під джерелом доказів і їх значення?
19. Класифікація джерел доказів.
20. Поняття принципів доказування, їх система та значення.
21. Засоби кримінально-процесуального доказування.
22. Що треба розуміти під доказом?
23. Предмет і правила оцінки показань свідка.
24. Предмет і правила оцінки показань потерпілого.
25. Предмет і правила оцінки показань підозрюваного й обвинуваченого.
26. Суть поняття та значення висновку експерта.
27. Сутність речових доказів у кримінальному процесі.
28. Значення протоколів слідчих і судових дій як джерел доказів.
29. Що розуміють під документами як джерелами доказів?
30. Випадки призначення експертизи.
31. Порядок відшкодування потерпілому шкоди, завданої злочинцем.
32. Особливості доказування на різних стадіях кримінального процесу.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Нормативно-правові акти

1. *Конституція України* // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. *Кримінально-процесуальний кодекс України*. — К.: Юрінком Інтер, 2002.
3. *Закон України від 18 лютого 1992 р. “Про оперативно-розшукову діяльність”* // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 22. — Ст. 303.
4. *Закон України від 22 травня 2003 р. “Про електронні документи та електронний документообіг”* // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 36. — Ст. 275.
5. *Інструкція о порядке изъятия, учета, хранения и передачи вещественных доказательств по уголовным делам, ценностей и иного имущества органами предварительного следствия, дознания и судами от 18 октября 1989 г.:* Письмо Генеральной прокуратуры СССР, Верховного Суда СССР, МВД СССР, Министерства юстиции СССР, КГБ СССР № 34/15 от 12 февраля 1990 г.
6. *Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. № 8 “Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах”* // Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах (1973–2004): Офіц. вид. / За заг. ред. В. Т. Маляренка. — К., 2004.

Наукова та навчально-методична

7. *Азаров Ю. И.* Деятельность следователя органов внутренних дел по доказыванию обстоятельств, характеризующих личность обвиняемого. — К., 1991.
8. *Арсеньев В. Д.* Вопросы общей теории судебных доказательств в советском уголовном процессе. — М.: Юрид. лит., 1964.
9. *Бедняков Д. И.* Непроцессуальная информация и расследование преступлений. — М., 1991.
10. *Белкин Р. С.* Собираение, исследование и оценка доказательств. — М.: Наука, 1966.
11. *Варфоломеева Т. В.* Производные вещественные доказательства. — М., 1980.

12. *Грошевой Ю. М.* Профессиональное правосознание судьи и социалистическое правосудие. — Харьков, 1986.
13. *Доля Е. А.* Использование в доказывании результатов оперативно-розыскной деятельности. — М.: Спарк, 1996.
14. *Доля Е. А.* Соотношение гносеологической и правовой сторон доказывания в российском уголовном процессе // Сов. государство и право. — 1994. — № 10. — С. 123–137.
15. *Коваленко Є. Г., Маляренко В. Т.* Кримінальний процес України: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2006.
16. *Лобойко Л. М.* Кримінально-процесуальне право: Курс лекцій: Навч. посіб. — К.: Істина, 2005.
17. *Ляш А. А.* Вещественные доказательства в досудебных стадиях уголовного процесса. — К., 1991.
18. *Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П.* Кримінальний процес України: Підручник. — К.: Либідь, 1999.
19. *Нор В. Т.* Проблеми теорії і практики судових доказів. — Львів, 1978.
20. *Тертышник В. М., Слинко С. В.* Теория доказательств. — Харьков: Арсис, 1998.

МАУП

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Міжнародно-правові акти

1. *Акт про краще забезпечення свободи підданого та про запобігання ув'язненням за морями (Habeas Corpus Amendment Act, 1679)* // *Международ. акты о правах человека. Сб. док.* — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 6–13.
2. *Біль про права (The Bill of Rights, 1689)* // *Международ. акты о правах человека. Сб. док.* — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 14–18.
3. *Біль про права (Статті на доповнення і зміни до Конституції США, запропоновані Конгресом і ратифіковані окремими штатами згідно з п'ятою статтею Конституції)* // *Международ. акты о правах человека. Сб. док.* — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 24–31.
4. *Велика Хартія вольностей (Magna Carta, 1215)* // *Международ. акты о правах человека. Сб. док.* — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 3–5.
5. *Віденська конвенція про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р. Ратифікована Указом Президії Верховної Ради УРСР від 21 березня 1964 р.* // *Відомості Верховної Ради УРСР.* — 1964. — № 18. — Ст. 199.
6. *Декларація незалежності США від 4 липня 1776 р.* // *Международ. акты о правах человека. Сб. док.* — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 21–23.
7. *Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою. Прийнята резолюцією 40/34 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р.* // *Международ. акты о правах человека. Сб. док.* — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 165–167.
8. *Декларація прав людини і громадянина. Прийнята Національними зборами Франції 1789 р.* // *Международ. акты о правах человека. Сб. док.* — М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 32–34.
9. *Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань. Проголошена резолюцією 36/35 Генеральної Асамблеї ООН від 25 лис-*

топада 1981 р. // *Международ. акты о правах человека. Сб. док.* — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 132–134.

10. *Декларация про права людини стосовно осіб, що не є громадянами країни, де вони проживають* // *Международ. акты о правах человека. Сб. док.* — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 406–409.
11. *Декларация про територіальний притулок. Прийнята резолюцією 2312 (XXIII) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1967 р.* // *Международ. акты о правах человека. Сб. док.* — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 404–405.
12. *Європейська конвенція про видачу (Страсбург, 13 грудня 1957 р.)* // *Международ. акты о правах человека. Сб. док.* — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 589–596.
13. *Європейська конвенція про взаємну правову допомогу у кримінальних справах (Страсбург, 20 квітня 1959 р.)* // *Международ. акты о правах человека. Сб. док.* — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 596–606.
14. *Європейська конвенція про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню (Страсбург, 28 листопада 1987 р.)* // *Международ. акты о правах человека. Сб. док.* — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 620–624.
15. *Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод (Рим, 4 листопада 1950 р.)* // *Международ. акты о правах человека. Сб. док.* — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 539–551.
16. *Європейська хартія регіональних мов і мов національних меншин (Страсбург, 5 листопада 1992 р.)* // *Международ. акты о правах человека. Сб. док.* — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 624–640.
17. *Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р.* // *Международ. акты о правах человека. Сб. док.* — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 39–43.
18. *Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином. Затверджено резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 9 грудня 1988 р.* //

Международ. акты о правах человека. Сб. док. — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 208. Додаток: Звід принципів захисту всіх осіб, що піддаються затриманню чи арешту будь-яким чином. — С. 208–217.

19. *Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку*. Прийнятий резолюцією 34/169 Генеральної Асамблеї ООН від 17 грудня 1979 р. // *Международ. акты о правах человека*. Сб. док. — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 175–176. Додаток: Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку. — С. 176–180.
20. *Конвенція про правову допомогу і правові відносини з цивільних, сімейних і кримінальних справ* (укладена між державами — членами СНД) від 22 січня 1993 р. // *Україна в міжнародно-правових відносинах. Боротьба із злочинністю та взаємна правова допомога: Кн. І. Зб. док.* — К.: Юрінком, 1996. — С. 1049–1082.
21. *Міжнародний пакт про громадянські і політичні права*. Прийнятий резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р., який набув чинності 23 березня 1976 р. // *Международ. акты о правах человека*. Сб. док. — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 44–52.
22. *Основні принципи незалежності судових органів*. Прийняті резолюціями Генеральної Асамблеї ООН 40/32 від 29 листопада 1985 р. і 40/146 від 13 грудня 1985 р. // *Международ. акты о правах человека*. Сб. док. — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 168–170.
23. *Протокол № 1 до Конвенції про захист прав людини і основних свобод* (Париж, 20 березня 1952 р.) // *Международ. акты о правах человека*. Сб. док. — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 551–552.
24. *Протокол № 2 до Конвенції про захист прав і основних свобод*. Про надання Європейському суду з прав людини компетенції постановляти Консультативні висновки (Страсбург, 6 травня 1963 р.) // *Международ. акты о правах человека*. Сб. док. — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 552–553.
25. *Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним утриманням* (Токійські правила).

Прийняті резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 45/110 14 грудня 1990 р. // *Международ. акты о правах человека. Сб. док.* — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 217–225.

26. *Статут* Організації Об'єднаних Націй від 24 жовтня 1945 р. // *Международ. акты о правах человека. Сб. док.* — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — С. 37.

Закони і підзаконні акти

27. *Конституція України* // *Відомості Верховної Ради України.* — 1996. — № 30.
28. *Кримінальний кодекс України* // *Відомості Верховної Ради України.* — 2001. — № 25–26. — Ст. 31.
29. *Цивільний кодекс України* від 16 січня 2003 р. // *Відомості Верховної Ради України.* — 2003. — № 40–44. — Ст. 356.
30. *Цивільно-процесуальний кодекс України* від 1 січня 2005 р.
31. *Закон України “Про адвокатуру”* від 19 грудня 1992 р. // *Відомості Верховної Ради України.* — 1993. — № 9. — Ст. 62.
32. *Закон України “Про банки і банківську діяльність”* від 7 грудня 2000 р. № 2121-III.
33. *Закон України “Про визнання та виконання в Україні рішень іноземних судів”* від 29 листопада 2001 р. // *Відомості Верховної Ради України.* — 2002. — № 10. — Ст. 76.
34. *Закон України “Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України”* від 12 липня 2001 р. // *Відомості Верховної Ради України.* — 2001. — № 44. — Ст. 234.
35. *Закон України “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів”* від 23 грудня 1993 р. // *Відомості Верховної Ради України.* — 1994. — № 11. — Ст. 50.
36. *Закон України “Про дію міжнародних договорів на території України”* від 10 грудня 1991 р. // *Відомості Верховної Ради України.* — 1992. — № 10. — Ст. 137.
37. *Закон України* від 22 травня 2003 р. “Про електронні документи та електронний документообіг” // *Відомості Верховної Ради України.* — 2003. — № 36. — Ст. 275.

38. *Закон України “Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві”* від 23 грудня 1993 р. // *Відомості Верховної Ради України.* — 1994. — № 11. — Ст. 51.
39. *Закон України “Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних незаконним шляхом”* від 28 листопада 2002 р. // *Відомості Верховної Ради України.* — 2003. — № 1. — Ст. 2.
40. *Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки “Про затвердження Кримінально-процесуального кодексу Української РСР”* від 28 грудня 1960 р. // *Відомості Верховної Ради УРСР.* — 1961. — № 2. — Ст. 15.
41. *Закон України “Про міжнародні договори України”* від 22 грудня 1993 р. // *Відомості Верховної Ради України.* — 1994. — № 10. — Ст. 45.
42. *Закон України “Про міліцію”* від 20 грудня 1990 р. // *Відомості Верховної Ради України.* — 1991. — № 4. — Ст. 20.
43. *Закон УРСР “Про мови в Українській РСР”* від 28 жовтня 1989 р. № 8312-11.
44. *Закон України “Про оперативно-розшукову діяльність”* від 18 лютого 1992 р. // *Відомості Верховної Ради України.* — 1992. — № 22. — Ст. 303.
45. *Закон України “Про приєднання України до Статуту Ради Європи”* // *Відомості Верховної Ради України.* — 1995. — № 38. — Ст. 287.
46. *Закон України “Про прокуратуру”* від 5 листопада 1991 р. // *Відомості Верховної Ради України.* — 1991. — № 53. — Ст. 793.
47. *Закон України “Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів 2, 4, 7 та 11 до Конвенції”* від 11 липня 1997 р. // *Відомості Верховної Ради України.* — 1997. — № 40. — Ст. 263.
48. *Закон України “Про Службу безпеки України”* від 25 березня 1992 р. // *Відомості Верховної Ради України.* — 1992. — № 27. — Ст. 382.
49. *Закон України “Про статус суддів”* від 15 грудня 1992 р. // *Відомості Верховної Ради України.* — 1993. — № 8. — Ст. 56.

50. Закон України “Про судову експертизу” від 25 лютого 1994 р. // *Голос України*. — 1994. — 21 квітня.
51. Закон України “Про судоустрій України” від 7 лютого 2002 р. // *Відомості Верховної Ради України*. — 2002. — № 27–28. — Ст. 180.
52. Закон України “Про телекомунікації” від 18 листопада 2003 р.
53. *Постанова* Верховної Ради України “Про концепцію судово-правової реформи в Україні” від 28 квітня 1992 р. // *Відомості Верховної Ради України*. — 1992. — № 30. — Ст. 426.
54. *Положення* про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні: Затв. Указом Президента від 10 червня 1993 р. // *Уряд. кур’єр*. — 1993. — 24 червня.
55. *Інструкція* про проведення судово-медичної експертизи: Затв. наказом МОЗ України від 17 січня 1995 р. № 6 // *Судові експертизи в Україні: Зб. нормативних актів: станом на 15 червня 2002 р.* — К., 2002.
56. *Інструкція* про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах: Затв. наказом Міністерства юстиції України від 24 грудня 2003 р. № 170/5 // *Офіц. вісн. України*. — 2003. — № 52. — Ч. 2. — Ст. 2853.

Постанови Пленуму Верховного Суду України

57. *Про виконання* судами України законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України з питань судового розгляду кримінальних справ і постановлення вироку від 29 червня 1990 р. № 5.
58. *Про додержання* судами України процесуального законодавства, яке регламентує судовий розгляд кримінальних справ від 27 грудня 1985 р. № 11.
59. *Про застосування* законодавства, яке забезпечує підозрюваному, обвинуваченому, підсудному право на захист від 7 червня 1995 р. № 10.

60. *Про застосування законодавства, що забезпечує незалежність суддів від 12 квітня 1996 р. № 4 (зі змінами, внесеними постановою Пленуму від 3 грудня 1997 р. № 12).*
61. *Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві від 24 жовтня 2003 р. № 8.*
62. *Про застосування законодавства, що передбачає державний захист суддів, працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у судочинстві від 18 червня 1999 р. № 10.*
63. *Про застосування судами України кримінально-процесуального законодавства, що регулює порядок повернення справ на додаткове розслідування від 25 березня 1988 р. № 3 (зі змінами, внесеними постановами Пленуму Верховного Суду України від 04.06.93 № 3, від 13.01.95 № 3, від 03.12.97 № 12).*
64. *Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя від 1 листопада 1996 р. № 9.*
65. *Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина від 30 травня 1997 р. № 7.*
66. *Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів від 2 липня 2004 р. № 13.*
67. *Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах від 30 травня 1997 р. № 8.*
68. *Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди від 31 березня 1995 р. № 4.*

Навчальна та методична література

69. *Альперт С. А.* Кримінально-процесуальні функції: поняття, система, суб'єкти: Конспект лекцій. — К.: Нац. юрид. акад. України, 1995.
70. *Асмус В. Ф.* Логика. — М., 1947.
71. *Белкин Р. С.* Собрание, исследование и оценка доказательств. — М., 1966.
72. *Бородин С. В.* Понятие, сущность и задачи советского уголовного процесса // Советский уголовный процесс: Учебник / Под ред. С. В. Бородина. — М., 1982.

73. *Варфоломеева Т. В.* Производные вещественные доказательства. — М., 1980.
74. *Варфоломеева Т. В.* Теория доказательств в советском уголовном процессе. — М., 1973.
75. *Викторский С. И.* Русский уголовный процесс. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Типография Императорского Московского университета, 1912.
76. *Владимиров Л. Е.* Advocatus miles: Пособие для уголовной защиты. — СПб., 1911.
77. *Гаврилов А. К.* Раскрытие преступления на предварительном следствии (правовые и организационные вопросы). — Волгоград, 1976.
78. *Гмирко В.* Кримінально-процесуальні докази: поняття, структура, характеристика, класифікація: Конспект проблемної лекції. — Дніпропетровськ, 2002.
79. *Гончаренко В. И.* Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве. — К., 1980.
80. *Грошевий Ю. М.* Конституція України і проблеми кодифікації кримінально-процесуального законодавства // Матеріали наук.-практ. конф. “Теоретичні і практичні питання реалізації Конституції України: проблеми, досвід, перспективи”, 25 червня 1997 р. — К.; Харків: Право, 1998.
81. *Грошевой Ю. М.* Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. — Харьков: Вища шк., 1975.
82. *Гуценко К. Ф.* Уголовная юстиция. — М., 1979.
83. *Гуценко К. Ф., Головка Л. И., Филимонов Б. А.* Уголовный процесс западных государств. — М.: ИКД “Зерцало”, 2001.
84. *Даневский В. П.* Наше предварительное следствие, его недостатки и реформа. — К., 2003.
85. *Домбровский Р. Г.* Соотношение познания и доказывания в судебном исследовании. — Рига, 1975.
86. *Дорохов В. Я.* Понятие документа в советском праве // Правоведение. — 1982. — № 2. — С. 55–59.
87. *Дорохов В. Я.* Протоколы следственных и судебных действий как вид доказательств // Сов. государство и право. — 1979. — № 3. — С. 87–88.

88. *Духовский М. В.* Русский уголовный процесс. — М., 1917.
89. *Элькин П. С.* Сущность советского уголовно-процессуального права. — Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1963.
90. *Карнеева Л. М.* Доказательства в советском уголовном процессе: Учеб. пособие. — Волгоград, 1988.
91. *Касумов Ч. С.* Презумпция невиновности в советском праве. — Баку, 1984.
92. *Кистьяковский А. Ф.* Общая часть уголовного судопроизводства. — К., 2005.
93. *Коментар до Закону “Про судоустрій України”.* — К., 2003.
94. *Кримінальний процес України: Підручник / Є. Г. Коваленко, В. Т. Малярєнко.* — К.: Юрінком Інтер, 2006.
95. *Кримінальний процес України: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. Ю. М. Грошевого та В. М. Хотєнця.* — Харків: Право, 2000.
96. *Кубрак П. М.* Деякі теоретичні і практичні питання доказування в стадії досудового розслідування // *Еволюція уголовного судопроизводства на постсоветском пространстве (книга вторая): Материалы междунар. науч.-практ. конф.* — К.: Ун-т економіки і права “Крок”, 2006.
97. *Кубрак П. М.* Криміналістична характеристика злочинів: види і значення в окремих методиках розслідування // *Наук. вісн. Української акад. внутр. справ.* — 1996. — № 2. — С. 205–215.
98. *Кубрак П. М.* Правові проблеми боротьби зі злочинами, вчиненими при складних формах співучасті // *Наук. вісн. Національної акад. внутр. справ.* — 1999. — № 1. — С. 124–125.
99. *Кубрак П. М.* Психологічні та етичні засади допустимості доказів на попередньому слідстві // *Наук. вісн. Української акад. внутр. справ.* — 1997. — № 1. — С. 116–119.
100. *Ларин А. М.* Расследование по уголовному делу: процессуальные функции. — М., 1986.
101. *Лисиченко В. К.* Криміналістичне дослідження документів: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — К., 1974.
102. *Лобойко Л. М.* Кримінально-процесуальне право: Курс лекцій: Навч. посіб. — К.: Істина, 2005.
103. *Малярєнко В. Т.* Конституційні засади кримінального судочинства. — К.: Юрінком Інтер, 1999.

104. *Маляренко В. Т.* Реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: Теорія, історія і практика: Монографія. — К.: Ін Юре, 2004.
105. *Михеєнко М. М.* Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. — К.: Вища шк., 1984.
106. *Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П.* Кримінальний процес України: Підручник. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К.: Либідь, 1999.
107. *Мотовиловкер Я. О.* О принципах объективной истины, презумпции невиновности и состязательности процесса. — Ярославль, 1978.
108. *Мотовиловкер Я. О.* Основные уголовно-процессуальные функции. — Ярославль, 1975.
109. *Новий* тлумачний словник української мови. — К., 1998. — Т. 2.
110. *Пинхасов Б. И.* Использование документов в уголовном процессе. — Ташкент, 1977.
111. *Попелюшко В. О.* Предмет захисту та його доказування в кримінальній справі: Монографія. — К.: Прецедент, 2005.
112. *Рабинович П. М.* Основи загальної теорії права та держави: Навч. посіб. — 6-те вид. — Харків: Консул, 2002.
113. *Рахунов Р. Д.* Участники уголовно-процессуальной деятельности по советскому праву. — М.: Госюриздат, 1961.
114. *Савицкий В. М.* Государственное обвинение в суде. — М.: Наука, 1971.
115. *Селиванов Н. А.* Вещественные доказательства. — М., 1971.
116. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права: Підручник. — Харків, 2001.
117. *Словарь иностранных слов.* — М.: Русский язык, 1986.
118. *Случевский В. К.* Учебник русского уголовного процесса. Судостройство. — СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1891.
119. *Старченко А. А.* Логика в судебном исследовании. — М., 1958.
120. *Строгович М. С.* Курс советского уголовного процесса. — М.: Наука, 1968. — Т. I. — С. 36–37.
121. *Строгович М. С.* Природа советского уголовного процесса и принцип состязательности. — М., 1934.

122. *Строгович М. С.* Право обвиняемого на защиту и презумпция невиновности. — М., 1984.
123. *Тертишник В. М.* Кримінально-процесуальне право України: Підручник. — 4-те вид., допов. і перероб. — К.: А. С. К., 2003.
124. *Тертишник В. М.* Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. — К.: А. С. К., 2004.
125. *Тертишник В.* Проблеми розвитку концептуальної моделі системи принципів кримінального процесу // Вісн. прокуратури. — 2001. — № 5. — С. 29.
126. *Тертышник В. М., Слинко С. В.* Теория доказательств: Учеб. пособие. — Харьков: Арсис, 1998.
127. *Тиричев И. В.* Принципы уголовного процесса. — М., 1983.
128. *Трусов А. И.* Основы теории судебных доказательств. — М., 1960.
129. *Устав уголовного судопроизводства: Систематический комментарий.* — Вып. V. — М., 1916.
130. *Фаткулин Ф. Н.* Обвинение и защита по уголовным делам: Учеб. пособие. — Казань, 1976.
131. *Фаткулин Ф. Н.* Общие проблемы процессуального доказывания. — Казань, 1976.
132. *Штефан М. Й.* Цивільний процес. Підруч. для юрид. спеціальностей вищ. закл. освіти. — К.: Ін Юре, 1997.
133. *Шумило М. Є.* Реабілітація в кримінальному процесі України: Монографія. — Харків: Арсис, 2001.
134. *Юридический словарь.* — М.: Юрид. лит., 1953.

Зміст

<i>Вступ</i>	3
Розділ 1. ПОНЯТТЯ, СУТЬ І ЗАВДАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ	5
1.1. Поняття, мета та основні завдання кримінального процесу, його зв'язок з іншими галузями права й суміжними науками	5
1.2. Історичні форми кримінального процесу	13
1.3. Поняття стадій кримінального процесу та їх система	15
1.4. Кримінально-процесуальна форма	18
1.5. Процесуальні гарантії та кримінально-процесуальні функції	20
1.6. Кримінально-процесуальні правовідносини	23
<i>Питання для самоконтролю</i>	26
<i>Рекомендована література</i>	27
Розділ 2. КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО	29
2.1. Поняття кримінально-процесуального права	29
2.2. Кримінально-процесуальний закон і кримінально-процесуальні норми	31
2.3. Чинність кримінально-процесуального закону в просторі, часі і щодо осіб	35
<i>Питання для самоконтролю</i>	37
<i>Рекомендована література</i>	38
Розділ 3. ПРИНЦИПИ (ЗАСАДИ) КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ	40
3.1. Поняття, значення, система принципів (засад) кримінального процесу	40

3.2. Характеристика конституційних принципів	47
3.3. Характеристика принципів, які закріплені в КПК України	90
<i>Питання для самоконтролю</i>	97
<i>Рекомендована література</i>	98
Розділ 4. УЧАСНИКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ	100
4.1. Поняття та система учасників кримінального процесу	100
4.2. Державні органи і службові особи, які здійснюють кримінальний процес	104
4.3. Особи, які мають і захищають у кримінальному процесі свої інтереси	124
4.4. Особи, які захищають і представляють інтереси інших учасників кримінального процесу	144
4.5. Особи, які сприяють виконанню завдань кримінального судочинства	153
<i>Питання для самоконтролю</i>	168
<i>Рекомендована література</i>	169
Розділ 5. ДОКАЗУВАННЯ І ДОКАЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ	172
5.1. Поняття, зміст, значення, предмет і межі кримінально-процесуального доказування	172
5.2. Поняття, класифікація доказів та їх джерел	188
5.3. Характеристика джерел доказів	195
5.4. Способи збирання, перевірки й оцінки доказів та їхніх процесуальних джерел	217
5.5. Особливості процесу доказування в окремих стадіях кримінального судочинства	222
<i>Питання для самоконтролю</i>	227
<i>Рекомендована література</i>	229
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	231

The proposed manual considers the scientific fundamentals, ideas, and problems of the General Part of the Criminal Code of Ukraine taking into consideration the amendments made to criminal procedure legislation.

The manual is designed for students, postgraduates, instructors of higher education establishments, as well as for researchers and practicing lawyers.

Навчальне видання
Кубрак Петро Микитович
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС УКРАЇНИ
ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА
Підручник
Educational edition
Kubrak, Petro M.
THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE
GENERAL PART
Manual

Відповідальний редактор *М. В. Дроздецька*
Редактор *А. А. Карпова*
Коректор *Т. М. Федосенко*
Комп'ютерне верстання *Т. І. Губанова*
Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 12.05.09. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 14,18. Обл.-вид. арк. 12,95. Наклад 1300 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

ДП «Видавничий дім «Персонал»
03039 Київ-39, просп. Червонозоряний, 119, літ. ХХ

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3262 від 26.08.2008*